

RAJASWA

राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance Management

वर्ष ४६
Year 46

अङ्क २
Volume 2

२०८२ पौष
2026 January

RAJASWA

The Nepalese Journal of Public Finance Management

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर

सम्पति शुद्धीकरणसम्बन्धी जोखिममा आधारित अनुसन्धान तथा अभियोजन विषयक अल्पकालीन तालिमको शुभारम्भ सत्रमा श्रीमान् सचिवज्यू (राजस्व) सम्बोधन गर्नुहुँदै।

राजस्व प्रशासनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिममा सहभागी प्रशिक्षार्थीहरू।

सम्पादक मण्डल

महेश बराल
राम प्रसाद मैनाली
खगेन्द्र दाहाल
इन्द्रबहादुर देवकोटा
ध्रुव कार्की

कम्प्युटर सयोजन

श्यामप्रसाद रिमाल

वितरण व्यवस्थापन

शोभादेवी कार्की
मनिषा सिग्देल

प्रकाशक

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन

तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

इमेल: info@pfmtc.gov.np

वेब: www.pfmtc.gov.np

ISSN 2661-6394

सम्पादकीय

सार्वजनिक वित्तको कुशल एवं प्रभावकारी व्यवस्थापनद्वारा अधिकतम उपलब्धि हासिल गर्न यस क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई दक्ष, सीपयुक्त र प्रविधिमैत्री बनाउनु पर्छ। यस विषयलाई आत्मसाथ गरी सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी समसामयिक विषयमा तालिम, अन्तरक्रिया, गोष्ठी तथा कार्यशाला सञ्चालन गर्नुका साथै सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने अग्रणी सार्वजनिक संस्थाको रूपमा विकसित गर्दै लैजाने उद्देश्यले नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गत सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको स्थापना भएको छ। तालिम केन्द्र स्थापनाका उद्देश्य हासिल गर्नेतर्फ यस केन्द्रका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू निर्देशित हुँदै आएका छन्।

सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा आवद्ध सहायक तथा अधिकृतस्तरका जनशक्तिको लागि तालिम आवश्यकता पहिचान तथा पाठ्यक्रम निर्माण गरी सेवा प्रवेश, सेवाकालीन, क्षेत्रगत विशिष्टीकृत तथा अल्पकालीन तालिमको माध्यमबाट पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने; सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा प्रदान गर्ने ज्ञान केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने र सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू संग्रह गरी सुरक्षित रूपमा अभिलेख राख्ने केन्द्र (Documentation Centre) को रूपमा यस केन्द्रलाई विकास गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण रणनीतिक लक्ष्यहरूका साथ यस केन्द्रले आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ।

सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा आवद्ध तथा यससँग सरोकार राख्ने जनशक्ति एवं प्रबुद्ध व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा आएका नवीन तथा समसामयिक विषय/सन्दर्भहरूका बारेमा ज्ञान सञ्चार गर्न यस केन्द्रको स्थापना कालदेखि नै प्रकाशित हुँदै आएको "राजस्व" पत्रिकाको प्रकाशन कार्यलाई निरन्तरता दिँदै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका समसामयिक विषयहरूलाई समेटेर यस पत्रिकाको २०८२ पौष अङ्क प्रकाशित गरिएको छ। यस अङ्कमा समावेश गरिएका विद्वान लेखकका लेख रचनाहरू सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका बहुआयामिक विषयहरूमा अभिरूचि राख्नुहुने पाठक वर्गको लागि उपयोगी हुने अपेक्षा र विश्वास गरिएको छ।

अन्त्यमा, यस केन्द्रको अनुरोधलाई स्वीकार गरी आफ्नो अमूल्य समय, श्रम र सीप खर्चेर लेख-रचनाहरू उपलब्ध गराउनुहुने सम्पूर्ण विद्वान लेखकहरूप्रति तालिम केन्द्र आभार व्यक्त गर्दछ। यस पत्रिकालाई थप गुणस्तरीय बनाउन सम्बद्ध सबैको रचनात्मक सहयोग, सुभाव र पृष्ठपोषण प्राप्त हुनेछ भन्ने अपेक्षा केन्द्रले गरेको छ।

धन्यवाद !

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी विचार/धारणा हुन्। उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ।

- सम्पादक मण्डल

लेखकवर्गमा अनुरोध

- 'राजस्व' पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अङ्क प्रकाशित हुन्छ । प्रत्येक अंकका लागि लेख रचना, पठाउँदा क्रमशः मङ्सिर र जेठ मसान्तभित्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ ।
- 'राजस्व' पत्रिकामा सार्वजनिक वित्त, सार्वजनिक प्रशासन, व्यवस्थापन, विकास प्रशासन तथा उद्योग वाणिज्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ ।
- अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचना मात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराई दिनुहुन र प्रकाशन नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनुहुन अनुरोध गरिन्छ। प्रकाशन नभएका लेख, रचना फिर्ता हुने छैनन् ।
- लेख, रचना A4 आकारमा नेपालीमा युनिकोड कालिमाटी फन्ट (११ साइज) र अंग्रेजीमा Times New Roman (१२ Size) फन्टमा कम्प्युटर टाइप गरी सोको सफ्टकपी यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेलमार्फत info@pfmtc.gov.np मा पठाउन सकिनेछ। लेख, रचना पठाउँदा केन्द्रको वेबसाइटमा राखिएको ढाँचा अनुसार लेखको संक्षिप्त परिचय (वायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र पासपोर्ट साइजको फोटोसमेत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति हुने भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयं जिम्मेवार हुनु हुनेछ । यस विषयमा तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवाफदेही हुने छैन ।
- 'राजस्व' पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाका लागि पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली खण्ड

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	वित्त नीति, अर्थतन्त्रमा भूमिका र वित्त नियम	डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	१
२	व्यावसायिक क्षेत्रको लेखामानका सैद्धान्तिक पक्ष	घनश्याम पराजुली	१२
३	नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान: कार्यान्वयन एवं चुनौती	रामुप्रसाद डोटेल	३४
४	विश्व परिदृश्यमा नेपालको अर्थतन्त्र: चुनौतीका बीच समृद्धिका संभावना	टंकप्रसाद पाण्डेय	५१
५	वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा एआई प्रविधि	डा. अर्जुन कुमार खड्का	७३
६	पूर्वाधार तथा आर्थिक विकासको लागि वैकल्पिक विकास वित्त	रामकृष्ण खतिवडा	८५
७	नेपालमा वार्ता तथा सम्झौता	रुद्र प्रसाद भट्ट	९१
८	नेपालको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन एवं वित्तीय सङ्घीयता सञ्चालनमा सुत्र प्रणालीको प्रयोग र भूमिका	यज्ञप्रसाद ढकाल	१०५
९	बौद्ध दर्शनमा कर प्रणाली र आर्थिक न्याय	हरि बस्याल	११७
१०	प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाह: सोह्रौं योजनाको कार्यदिशा	राजेशबाबु घिमिरे	१२३
११	नेपालमा राष्ट्रसेवकहरूको निवृत्तभरणसम्बन्धी विद्यमान व्यवस्था: देखिएका समस्याहरू र भावी सुधार	नवराज नेपाल	१३६
१२	नेपालमा वित्तीय साक्षरता	जानकी भण्डारी	१५३
१३	विदेशी विनिमय सञ्चित र सोभरेन क्रेडिट रेडिङले अर्थतन्त्रमा पार्ने प्रभाव	तोमनाथ उप्रेती	१६४
१४	नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्र: अवस्था, समस्या र सुधारका सुझावहरू	तीर्थ बस्नेत	१७३
१५	निष्क्रिय लगानीको आय (Passive Income) र रोजगारीको आय (Labor Income) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र नेपालको सन्दर्भ	बालकृष्ण अधिकारी	१८४
१६	दीर्घ-श्वास नै दीर्घ जीवन	लक्ष्मण आचार्य	१९५
१७	नेपालको कर प्रणालीमा विद्युतीय सेवा कर: हालको अवस्था, चुनौती र उपयुक्त रणनीति	कमल बहादुर थापा	२०८

ENGLISH SECTION

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	A Critical Analysis on Non-For Profit Company (Section 166 Company) in Relation to Overall Ecosystem of NPOs in Nepal	Mahesh Baral	२२१
२	Economic Diplomacy: Nepal's pathway to prosperity in a Changing World	Illa Mainali	२३७

३	Political Economic Approach to Local Level Governance	Dr. Lal Bahadur Khatri	२४४
४	“Understanding Nepal’s Climate Budget Tagging: Framework, Practices and Linkages with Climate Finance”	Kamala Kharel	२५१
५	Charting Nepal’s Economic Development through Strategic Economic Diplomacy	Suravi Rijal	२६०
६	“Insider Dealing in Nepal: An Analysis of Legal Framework and Enforcement Challenges”	Rohan Yadav	२७०
७	Review on the study report: Non-Tax Revenue Mobilization and Return on Investment (ROI) in Development Expenditure Nepal’s Fiscal Health and Development Efficiency	Ram Prasad Mainali Homkanta Bhandari	२८२

नेपाली खण्ड

वित्त नीति, अर्थतन्त्रमा भूमिका र वित्त नियम

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ*

लेख सार

अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण नीतिको रूपमा वित्त नीति रहेको हुन्छ। सरकारको खर्च, राजस्व र ऋणसँग यो नीति सम्बन्धित हुन्छ। सरकारले निश्चित उद्देश्य पूरा गर्ने गरी वित्त नीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दछ। वित्त नीति मार्फत सरकारले आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, आर्थिक समानता र स्थरीकरणको भूमिका खेल्न सक्छ। सरकारले आधारभूत रूपमा शान्तिसुरक्षा कायम गर्नेदेखि शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता मानवीय पुँजी निर्माणका आधार सिर्जना र भौतिक पूर्वाधारको निर्माण गरेर अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको लगानी र अन्य आर्थिक क्रियाकलापहरूको बढोत्तरी गर्दछ। तर, सरकारले वित्त नीतिको तर्जुमा गर्दै गर्दा निश्चित नियमको परिधिभित्र रहेर काम गर्दा सरकारी वित्त व्यवस्थापन दिगो बन्दछ। यसको लागि विभिन्न वित्त नियमहरू रहेका छन्। नियमबिना अन्धाधुन्ध ढङ्गले खर्च गर्ने, राजस्व उठाउने र ऋण लिने हो भने अर्थतन्त्रमा सङ्कट आउने हुन्छ। तसर्थ, वित्त नीतिले उपयुक्त नियम पालना गर्दै दिगो सरकारी वित्त व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ। नेपालले पनि वित्त नियमहरू पालना गर्दै सरकारी खर्चलाई नियन्त्रणमा नै राखेको छ तर अर्थतन्त्रमा आउने चक्र अनुरूप नभएको र सङ्घीय स्वरूपमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन संकुचनकारी भएको एवं पुँजीगत खर्च ज्यादै कमजोर रहेको अवस्थामा सुधार जरूरी रहेको छ। समसामयिक सुधारले मात्रै वित्त नीतिको प्रभावकारिता अर्थतन्त्रमा बढ्ने हुन्छ।

मुख्य शब्दावली: वित्त नीति, वित्त नियम, अर्थतन्त्रमा भूमिका

१. विषय प्रवेश

वित्त नीति महत्त्वपूर्ण आर्थिक नीति हो। यो नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन सरकारले गर्दछ। मौद्रिक नीति भन्दा यस नीतिको बृहत् उद्देश्य र कार्य क्षेत्र रहेको हुन्छ। यो नीति सरकारको खर्च, राजस्व र बजेट घाटा पूर्ति गर्ने सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित हुन्छ। अहिले सरकारबिनाको अर्थतन्त्र परिकल्पना गर्न सकिदैन। सरकारको भूमिका अर्थतन्त्रको लागि अत्यावश्यक हुन्छ। शान्ति सुरक्षा र कानूनी राज्य कायम गरेर आर्थिक क्रियाकलापहरू गर्न सुरक्षा र निजी सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु सरकारको प्रमुख दायित्व रहेको हुन्छ। यसका अतिरिक्त सरकारले शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता

* उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग

सामाजिक सेवा पुन्याउन र भौतिक पूर्वाधारको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। समाज र समुदायलाई फाइदा हुने सार्वजनिक वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्न निजी क्षेत्र काम लाग्छ। अर्कोतर्फ भौतिक पूर्वाधार जस्ता सार्वजनिक वस्तुहरूको उत्पादन गर्न सरकारको भूमिका आवश्यक हुन्छ। भौतिक पूर्वाधार उपलब्ध भएमात्र त्यसलाई प्रयोग गरेर निजी क्षेत्रले आर्थिक क्रियाकलाप गर्दछ। यी सबै कार्यको लागि सरकारले खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। अर्कोतर्फ कानूनतः सरकारले आर्थिक क्रियाकलाप, आय र सम्पत्तिमा कर लगाउन सक्छ। कर लगायतका विभिन्न स्रोतबाट सरकारले राजस्व संकलन गर्दछ। कर छुट दिने वा लगाउने वा करका दरहरू मार्फत पनि सरकारले आर्थिक गतिविधिमा असर पार्न सक्छ। त्यस्तै, राजस्व भन्दा खर्च बढी भएमा सरकारले ऋण उठाएर पनि खर्च गर्न सक्छ। यसरी सरकारको खर्च, राजस्व र ऋणसँग सम्बन्धित नीति नै वित्त नीति हो।

सरकारले वर्षेनि बजेट तर्जुमा गरेर वार्षिक वित्त नीति तर्जुमा गर्छ र यसलाई कार्यान्वयनमा लैजान्छ। अर्थतन्त्रको आवश्यकता र सरकारको उद्देश्यअनुरूप खर्च गर्न बजेटको बाँडफाँट गरिन्छ भने कराधार निर्धारण गरेर र करका दरहरू लगाएर राजस्व संकलन गरिन्छ। वित्त नीतिले आवश्यकतानुसार आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, आर्थिक समानता तथा आर्थिक स्थायित्व जस्ता उद्देश्यहरू अबलम्बन गर्न सक्छ। अबलम्बन गरिने उद्देश्यअनुरूप बजेटको बाँडफाँट र करका दर तथा क्षेत्रहरू निर्धारण गरेर लागू गर्न सक्छ। यस सन्दर्भमा वित्त नीतिको भूमिका, वित्त नीतिसँग सम्बन्धित नियमहरू र नेपालको सन्दर्भलाई यस लेखमा चर्चा गरिएको छ।

२. अर्थतन्त्रमा भूमिका

समष्टिगत अर्थतन्त्रका चारवटा महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा सरकारी क्षेत्र पर्दछ। सरकारी क्षेत्रले आफ्नो आय व्ययसम्बन्धी लिइने नीति नै वित्त नीति हो। यस नीतिले समष्टिगत अर्थतन्त्रका अन्य तीनवटा क्षेत्र बाह्य क्षेत्र, वास्तविक उत्पादन क्षेत्र र मौद्रिक तथा वित्तीय क्षेत्रलाई प्रभाव पार्दछ। यी क्षेत्रहरूलाई प्रभाव पारेर वित्त नीतिले आफ्नो उद्देश्य हासिल गर्न सक्दछ।

सरकारले खर्च गर्दा अर्थतन्त्रमा माग सिर्जना हुन्छ। अर्थतन्त्रमा माग सिर्जना गर्ने ठूलो र महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा सरकारी क्षेत्र पर्दछ। राजस्व परिचालन गर्दा अर्थतन्त्रमा भएको क्रयशक्ति सरकारमा हस्तान्तरण हुन पुग्छ। तसर्थ, राजस्वको तुलनामा सरकारले गर्ने खर्चले अर्थतन्त्रमा खुद माग सिर्जना गर्दछ। सरकारको माग बढ्दा अर्थतन्त्रमा बढी उत्पादन हुन सक्छ जसले गर्दा आर्थिक वृद्धि दर बढ्न सक्छ। यसका साथै, शिक्षा र स्वास्थ्यमा खर्च गरेर मानवीय पुँजीको

विकास र भौतिक पूर्वाधारमा खर्च गरेर निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्न सक्छ। यस्ता सरकारी खर्चले अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमता बढ्छ र आर्थिक वृद्धि हासिल हुन सक्छ। भौतिक पूर्वाधार निर्माण र मेशीनरी जस्ता पुँजीगत वस्तुहरूको खरिद हुने खर्चलाई पुँजीगत खर्च भनिन्छ। यस्ता पुँजीगत खर्चले अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमता बढ्न जान्छ, फलस्वरूप उत्पादन र उत्पादकत्व बढ्छ, आर्थिक वृद्धि बढ्छ। सरकारको तलबभत्ता, सञ्चालन तथा मसलन्द खर्चले अर्थतन्त्रमा तत्काललाई माग बढे पनि अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमता बढ्दैन।

वित्त नीतिले आर्थिक वृद्धि बढाउने कोसिस गर्दा रोजगारी स्वतः सिर्जना हुन जान्छ। त्यसमा पनि सरकारले श्रम प्रधान विकास आयोजनाहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर रोजगारी सिर्जना गर्न सक्छ। अर्कोतर्फ बढी रोजगारी प्रदान गर्ने उद्योगधन्धाहरूलाई अनुदान तथा कम कर लगाएर रोजगारी सिर्जनाको लागि प्रोत्साहन गर्न सक्छ। अर्थतन्त्रमा खासगरी बजार अर्थतन्त्रमा आर्थिक असमानता बढ्ने हुन्छ। यस्तो असमानता कम गर्न पिछडिएको वर्ग र क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखेर खर्च गर्ने, भत्ता र अनुदानहरू प्रदान गर्न सक्छ, भने उच्च आय र सम्पत्तिमा बढी कर लगाएर राजस्व संकलन गर्न सक्छ। वास्तवमा कर र बजेट बाँडफाँट मार्फत सरकारले अर्थतन्त्रमा आर्थिक समानता कायम गर्न सक्छ, जुन शान्तिपूर्ण समाजको लागि आवश्यक हुन्छ।

आर्थिक वृद्धि, रोजगारी र समानता मात्र होइन, आवश्यक परेको वेला आर्थिक स्थायित्वको लागि पनि वित्त नीति प्रयोग हुन्छ। बजार अर्थतन्त्रमा समयसमयमा उतार चढावहरू आइरहन्छ, कहिले बढी आशावादी भएर बढी उपभोग र लगानी गर्ने त कहिले निराशावादी भएर उपभोग र लगानी कम गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ। उपभोग र लगानी बढी हुँदा अर्थतन्त्र उत्पादन क्षमता भन्दा बढी दरले बढ्छ अथवा आपूर्ति भन्दा माग बढी हुन जान्छ। यसले ज्याला, मुद्रास्फीति र ब्याजदर बढाउने हुन्छ। यस किसिमको चरम अवस्थालाई boom भनिन्छ। यसको उल्टो उपभोग र लगानी कम हुँदा अर्थतन्त्रमा शिथिलता हुँदै मन्दी आउँछ। मन्दीको अवस्था उत्पादन कम हुने, बेरोजगारी बढ्ने, मूल्य घट्ने हुन जान्छ। वित्त नीतिले अर्थतन्त्रमा यस्तो उतार चढाव आउन नदिने भूमिका खेल्छ। निजी क्षेत्रबाट उपभोग र लगानी तीव्र भएको अवस्थामा सरकारले खर्च कम गरेर र कर बढाएर मागको गतिलाई घटाउन सक्छ, भने निजी क्षेत्रबाट उपभोग र माग कम भएको मन्दीको अवस्थामा वित्त नीतिले खर्च बढाएर र कर घटाएर माग बढाउन सक्छ। अर्थतन्त्रमा तीव्रदरमा उत्पादन बढेको अवस्थामा बचत बजेट र अर्थतन्त्र मन्दीको अवस्थामा घाटा बजेट मार्फत वित्त नीतिले अर्थतन्त्रमा स्थायित्व ल्याउन भूमिका खेल्दछ।

वित्त नीतिले अर्थतन्त्रमा गर्ने खुद खर्च (खर्च/राजस्व) का आधारमा वित्त नीति विस्तारकारी (expansionary), संकुचनकारी (ontractionary) र तटस्थ (neutral) गरी तीन प्रकारको हुन्छ। विस्तारकारी वित्त नीतिले राजस्व संकलन भन्दा बढी खर्च गर्छ भने सङ्कुचनकारी वित्त नीतिले अर्थतन्त्रमा खर्च कम गर्छ। तटस्थ वित्त नीतिले राजस्व र खर्च सन्तुलित राख्छ।

३. वित्त नीतिको अर्थतन्त्रमा प्रभाव

सरकारी क्षेत्र अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहेको हुन्छ। सरकारको खर्च, राजस्व र ऋण परिचालनले अर्थतन्त्रमा सिधा असर पार्दछ। यसको अर्थ, वित्त नीतिले अर्थतन्त्रमा सिधा प्रभाव पार्दछ। आर्थिक अवस्थालाई मध्यनजर राखेर सही वित्त नीति लिएमा अर्थतन्त्रमा सकारात्मक असर पर्दछ भने वित्त नीति गलत भएमा अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर पार्दछ। सही नीति तर्जुमा र प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिएमा माथि भनिए झै अर्थतन्त्रको अवस्था हेरिकन लिइने उद्देश्यहरू हासिल गर्न वित्त नीति प्रभावकारी हुन सक्छ।

वित्त नीतिले अर्थतन्त्रमा कुन क्षेत्रको विकास गर्ने सोअनुरूप बजेट विनियोजन गरेर खर्च बढाउँछ। कम प्राथमिकताको क्षेत्रमा खर्च घटाउँछ। खासगरी भौतिक पूर्वाधारको विकासमा वित्त नीतिले अहम भूमिका खेल्न सक्छ। समग्रमा राजस्व संकलन भन्दा खर्च बढाएर सरकारले अर्थतन्त्रमा माग वृद्धि गरेर आर्थिक गतिविधि बढाउन सक्छ। त्यस्तै, कस्तो आर्थिक गतिविधिहरूलाई प्रश्रय दिने हो, सोअनुरूप कर निर्धारण गर्न सक्छ। समाज तथा अर्थतन्त्रलाई हानी गर्ने क्षेत्रहरूमा करका दरहरू बढाएर वित्त नीतिले त्यस्ता गतिविधिलाई निरूत्साहित गर्न सक्छ। प्राथमिकतामा परेका क्षेत्रहरूलाई कर मिनाहा वा छुट वा अनुदान दिएर प्रोत्साहन गर्न सक्छ। यसरी वित्त नीतिले राजस्वबाट संकलित वित्तीय स्रोतलाई छनोटपूर्ण ढङ्गले खर्च गरेर र कर मार्फत निजी क्षेत्रको लगानीलाई समेत अर्थतन्त्रको आवश्यक क्षेत्रमा बाँडफाँट (Allocation) गर्न सक्छ। कर संकलन गरी संकलित स्रोत पिछ्छडिएको वर्ग र क्षेत्रमा खर्च गरेर अर्थतन्त्रको उत्पादनको न्यायोचित वितरण (distribution) समेत गर्न सक्छ। सामाजिक भत्ताहरू प्रदान गरेर गरिबी निवारण र उत्पादनको समानुपातिक वितरण गर्न सक्छ।

वित्त नीति सही ढङ्गले तर्जुमा गरेमा अर्थतन्त्रमा आर्थिक गतिविधि बढ्न गई आर्थिक वृद्धि हुने, रोजगारी सिर्जना हुने र लोककल्याणी राज्यको अवधारणा लागू गर्न सकिन्छ। तर, वित्त नीति सही नभई स्रोत साधनको अविवेकशील विनियोजन गरी जथाभावी खर्च गरिएमा अर्थतन्त्रमा माग बढ्ने तर उत्पादन हुन नसक्दा मूल्य वृद्धि हुने हुन्छ। वित्त नीतिले खर्च बढाएर सिर्जना गर्ने माग

आन्तरिक उत्पादनबाट पूरा नभएमा विदेशबाट आयात हुने हुन्छ। आयात बढी भएमा चालु खाता र शोधनान्तर स्थिति घाटामा गई बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा खलल पुग्छ। धेरै अध्ययनहरूले सरकारको बजेट घाटा र व्यापार घाटा एक आपस अन्तरसम्बन्धित हुने पाएका छन्।

राजस्व भन्दा बढी गरिने सरकारी खर्चको लागि ऋण उठाउनु पर्ने हुन्छ। सरकारले बजेट घाटा पूरा गर्न आन्तरिक र बाह्य ऋण उठाउन सक्छ। आन्तरिक ऋण देशभित्रबाट नै उठाउँछ भने बाह्य ऋण विदेशबाट लिन्छ। राजस्व भन्दा सरकारी खर्च बढ्दै गएमा ऋणको मात्रा पनि बढ्दै जान्छ। सरकारले आज लिएको ऋण भविष्यमा राजस्व उठाएर तिर्नु पर्ने हुन्छ। ऋण लिएर गरिएको सरकारी खर्चले आउने दिनमा राजस्व परिचालन क्षमता बढाउन नसकेमा ऋण भुक्तानी क्षमता बढ्दैन। यसो भएमा देश ऋणको जालोमा पर्दछ। अझ वैदेशिक ऋण परिचालन गरेको सन्दर्भमा ऋण भुक्तानीको लागि विदेशी मुद्रा चाहिन्छ। विदेशी ऋणबाट गरिएको खर्चले भविष्यमा विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। अन्यथा, वैदेशिक ऋणको भुक्तानी गर्न नसक्ने स्थितिमा पुग्ने हुन्छ।

राजस्व भन्दा बढीको सरकारी खर्च पूरा गर्न सरकारले आन्तरिक ऋण पनि परिचालन गर्दछ। यसरी आन्तरिक ऋण परिचालन गरेर देशभित्र उपलब्ध वित्तीय साधन सरकारले प्रयोग गर्दा निजी क्षेत्रलाई लगानी गर्न वित्तीय साधन कम उपलब्ध हुने हुन्छ। सरकारले बढी आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको अवस्थामा ब्याजदर बढ्ने पनि हुन्छ जसले गर्दा निजी क्षेत्रलाई लगानी गर्न लागत बढ्न गई निजी क्षेत्र लगानी गर्न निरूत्साहीत हुने हुन्छ। निजी क्षेत्रको लगानी बढ्न नसकेमा आर्थिक गतिविधिहरू नकारात्मक रूपमा प्रभावित हुन पुग्छन्। तर, निजी क्षेत्रले लगानी गर्न नसकिरहेको अवस्थामा सरकारले आन्तरिक ऋण उठाएर अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमता बढाउने गरी भौतिक पूर्वाधारमा खर्च गर्न सक्छ। यसले अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमता बढ्न जाँदा निजी क्षेत्रको आर्थिक गतिविधि बढ्न गई आउने दिनमा राजस्व परिचालन बढ्छ र ऋण भुक्तानी गर्न समस्या हुँदैन। आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने क्रममा सरकारले केन्द्रीय बैंकबाट अधिविकर्ष पनि लिन सक्छ। सरकारले केन्द्रीय बैंकबाट अधिविकर्ष लिदा नयाँ मुद्रा निष्काशन हुने हुँदा अर्थतन्त्रमा मुद्राको आपूर्ति बढ्छ। मुद्राको आपूर्ति बढ्दा मूल्यवृद्धि बढ्ने हुन्छ। बढी अधिविकर्ष लिएमा मूल्य स्थायित्वमा असर पर्न सक्छ। अधिविकर्ष लिएर गरेको सरकारी खर्चले आयात बढाउने पनि हुन्छ। आयात बढेमा शोधनान्तर स्थितिमा नकारात्मक असर पर्न गई बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा असर पर्दछ।

४. वित्त नीतिका नियम

वित्त नीति अर्थतन्त्रको लागि अति महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो नीति सही भएमा अर्थतन्त्रले अग्रगामी गति लिने हुन्छ तर गलत भएमा माथि भनिए झै अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर पनि पर्दछ। सामान्यतया, सरकारले बढी भन्दा बढी खर्च गर्न खोज्छ, त्यसमा पनि सरकार सञ्चालनमा रहेका व्यक्ति तथा राजनैतिक पार्टीले व्यक्तिगत एवम् राजनैतिक फाइदाको लागि सरकारी स्रोत र साधनको दुरुपयोग गर्ने सम्भावना पनि हुन्छ। चुनावी फाइदाको लागि पनि जथाभावी खर्च गर्ने प्रवृत्ति पनि हुन्छ। खासगरी लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा निर्वाचन जित्नको लागि सरकारमा भएका व्यक्ति वा पार्टीले बढी सरकारी खर्च गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ। त्यस्तै, जथाभावी कर लगाउने, करबाट उठाएको रकमको सही ढङ्गले प्रयोग नगर्ने, सरकारी खर्च तथा आयोजना परियोजनाहरूमा भ्रष्टाचार बढ्ने र अझ ऋण लिएर चालु प्रकृतिका खर्चहरू गर्दा सरकारी वित्त स्थिति बिग्रन जाने हुन्छ। ऋण बढ्दै जाँदा सरकारले ऋण तिर्न ऋण लिनु पर्ने स्थिति आउने, कतिपय अवस्थामा ऋण तिर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा सरकार टाट पल्टिने स्थिति आउँछ। सरकारको वित्त व्यवस्थापन कमजोर हुन पुग्छ। यस्तो स्थितिमा सरकारले अर्थतन्त्रमा गर्नुपर्ने न्यूनतम कामहरू गर्न नसक्ने हुन्छ।

सरकारी वित्त स्थिति बिग्रदा र सरकार आफ्नो भूमिकामा कमजोर भएमा अर्थतन्त्रमा लगानी, बचत र उपभोग जस्ता आर्थिक गतिविधिहरू नकारात्मक रूपले प्रभावित हुन पुग्छन्। मौद्रिक, बैकिङ्ग र बाह्य क्षेत्र समेत नकारात्मक ढङ्गले प्रभावित हुन पुग्छ। सरकारी वित्त स्थिति बिग्रदा सम्पूर्ण अर्थतन्त्रमा नै समस्या आएर वित्त सङ्कट तथा आर्थिक सङ्कटको स्थिति सिर्जना हुन सक्छ। सन् २०१० को दशकको शुरूवातमा ग्रीस र सन् २०२२ मा श्रीलंकामा आएको आर्थिक सङ्कटको मूल कारण बिग्रदो सरकारी वित्त स्थिति रहेको थियो। तसर्थ, सरकारी वित्त स्थिति दिगो राखी अर्थतन्त्रलाई सही दिशा प्रदान गर्न वित्त नीतिले निश्चित नियमहरू पालना गरी अगाडि बढ्नु जरूरी हुन्छ। नियमसङ्गत ढङ्गले वित्त नीति तर्जुमा गर्ने परिपाटी बसाल्दा सरकारको वित्त स्थिति बिग्रन पाउँदैन र दिगो रहने मान्यता रहेको हुन्छ। अन्यथा, सरकार स्वेच्छाचारी हुने सम्भावना हुन्छ। वित्त नीतिको नियमले सरकारी वित्त सम्बन्धमा सीमाहरू तोक्दछ, ताकि सरकारी वित्त अनियन्त्रित हुन जानबाट रोकिन्छ।

वित्त नीतिको लागि विभिन्न खालको नियमहरू वकालत गर्ने गरिन्छ, जसले गर्दा वित्त नीति सही ढङ्गले तर्जुमा हुने र सरकारी वित्त स्थितिमा समस्या नपर्ने भई वित्त नीतिले अर्थतन्त्रलाई उचित

दिशा निर्देश गर्न सक्छ। विश्वमा प्रचलनमा रहेका वित्त नीतिका नियमहरू देहायअनुरूप रहेका छन्-

बजेट सन्तुलनको नियम: यस नियममा सरकारको आय व्ययमा सन्तुलन कायम गरिन्छ जसले गर्दा बजेट घाटाको सम्भावना हुँदैन, ऋण लिनु पर्दैन र वित्त नीतिको प्रभाव अर्थतन्त्र धेरै हदसम्म तटस्थ रहन सक्छ। बजेट सन्तुलनको स्थितिमा बजेट घाटा शुन्य हुन्छ। बजेट सन्तुलन कायम गर्दा पनि बजेटको कुशल विनियोजन र विवेकशील कर प्रणाली मार्फत सरकारले अर्थतन्त्रलाई गति दिन सक्छ। सन्तुलित बजेट दिगो हुन्छ, भविष्यको लागि भार सिर्जना गर्दैन। तर, धेरै जसो विकासशील देशहरूमा राजस्व सङ्कलन पर्याप्त गर्न नसकिने तर विकासको लागि सरकारले गर्नुपर्ने खर्च बढी आवश्यक पर्ने हुँदा सन्तुलित बजेट बनाउन कठिन हुने हुन्छ। विकासशील देशहरूमा सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य र भौतिक पूर्वाधारमा खर्च गरेमा अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमता बढ्ने र भविष्यमा आर्थिक गतिविधि बढ्न गई राजस्व परिचालनको क्षमता पनि बढ्ने हुन्छ। यस्तो स्थितिमा सरकारले ऋण लिएर खर्च गरेको भए पनि भविष्यमा आर्थिक वृद्धिका साथै राजस्व परिचालन बढ्न गई ऋण भुक्तानीको समस्या नहुने ठानिन्छ। तसर्थ, विकासशील देशहरूले विकास तथा पुँजीगत खर्च बढाउन घाटा बजेट बनाई ऋण लिएर पनि खर्च गर्नु जायज ठानिन्छ। तर, यसरी ऋण परिचालन गर्दा पनि निश्चित नियम र मापदण्ड अपनाउनु उपयुक्त हुन्छ। अन्यथा, बढी भन्दा बढी ऋण लिने प्रवृत्ति हावी हुन्छ।

चक्रीय बजेट सन्तुलनको नियम: सरकारले प्रत्येक वर्ष बजेट सन्तुलन कायम गर्न नसकिए पनि निश्चित अवधिमा बजेटलाई सन्तुलनमा ल्याउने गरी पनि बजेट तर्जुमा गर्न सक्छ। बजार अर्थतन्त्रमा व्यापार चक्र चलिरहेको हुन्छ। अर्थतन्त्र शिथिल र मन्दी हुँदा सरकारको राजस्व परिचालन कम हुने तर माग बढाउन खर्च बढाउनु पर्ने स्थिति हुन्छ। यस्तो अवस्थामा सरकारको बजेट घाटा हुनु स्वाभाविक हुन्छ। तर अर्थतन्त्र कतिपय समयमा उच्च आर्थिक वृद्धिको अवस्थामा पुग्छ, यतिखेर सरकारको राजस्व संकलन बढ्छ। अर्थतन्त्र राम्रो रहेको अवस्थामा सरकारले कम खर्च गर्ने र राजस्व बढी सङ्कलन गरेर बजेट बचत गर्न सक्छ। व्यापार चक्रअनुसार सरकारले बजेटलाई सन्तुलन कायम गर्ने गरी वित्त नीति अवलम्बन गर्न सक्छ। धेरै जसो विकासशील देशहरूको अर्थतन्त्र पराम्परागत हुने, बजार अर्थतन्त्र कमजोर हुने हुँदा व्यापार चक्रअनुसार पनि विकासशील देशहरूको अर्थतन्त्रमा बजेट सन्तुलन कायम गर्न कठिन हुन्छ। खासगरी भौतिक पूर्वाधार निर्माणमा

धेरै खर्च गर्नुपर्ने तर प्रतिफल आउन समय लाग्ने र अल्पविकसित अर्थतन्त्रमा व्यापार चक्रको सिर्जना पनि कमै हुने हुन्छ।

राजस्व संकलनको नियम: राजस्व संकलनको नियममा निश्चित मात्रा भन्दा बढी वा कम राजस्व परिचालन नगर्ने बनाइन्छ। बढी राजस्व संकलनले पनि अर्थतन्त्रमा आर्थिक गतिविधिलाई नकारात्मक असर पार्दछ भने ज्यादै कम राजस्व संकलनले पनि सरकारले गर्नु पर्ने अत्यावश्यक काम गर्न समेत स्रोत अभावको स्थिति सिर्जना भई आर्थिक गतिविधि नकारात्मक ढङ्गले प्रभावित हुन जान्छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको निश्चित प्रतिशतसम्म मात्र राजस्व संकलन गर्ने गरी नियम राख्न सकिन्छ। सङ्कलित राजस्वको आधारमा सरकारले खर्च विनियोजन गर्न सक्छ।

खर्चको सीमा नियम: निश्चित सीमासम्म मात्र खर्च गर्न सकिने गरी बनाइने नियमलाई खर्चको सीमा नियम भनिन्छ। यसमा चालु खर्च वा कुल खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको निश्चित अनुपातसम्म मात्र खर्च गर्न सकिने गरी वित्त नीतिको लागि खर्चको सीमा नियम अपनाउन सकिन्छ। यसले सरकारले जथाभावी खर्च बढाउन पाउँदैन। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग जोडिएको खर्च अनुपातको नियमले अर्थतन्त्रको आकार बढेअनुरूप मात्र खर्च बढाउन पाउने हुन्छ।

बजेट घाटा वा ऋणको सीमा नियम: खर्च र राजस्वलाई छुट्टाछुट्टै नहेरी खर्च र राजस्वको फरक बजेट घाटालाई निश्चित सीमामा राखेर ऋणको सीमा धेरै बढ्न नदिने गरी अपनाइने नियम ऋणको सीमा नियम भनिन्छ। यसमा सरकारको ऋण र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात निश्चित सीमा भन्दा माथि जान दिइदैन। उत्पादनको तुलनामा ऋणको मात्रा बढी दरले बढेमा ऋणको साँवाव्याज भुक्तानीको भार बढेर सरकारी वित्त व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण हुन जान्छ। ऋणको मात्रा बढ्दै जाँदा कुनै वेला सरकारले ऋण भुक्तानी गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्न सक्छ। राजस्वको धेरै अंश ऋणको साँवा व्याज भुक्तानीमा जाँदा सरकारले गर्नुपर्ने अन्य अत्यावश्यक काम गर्न सक्दैन। पछिल्ला वर्षहरूमा धेरै जसो देशहरूले कुनै न कुनै वित्त नीतिका नियम अपनाउने गरेका छन्। कतिपय देशहरूले वित्त नीतिको सम्बन्धमा एक भन्दा बढी वित्त नीतिका नियम अवलम्बन गरेका छन्। ऋणको सीमासम्बन्धी वित्त नीतिका नियम धेरै जसो देशले अपनाएका छन्। राजस्वसम्बन्धी नियम धेरै कम देशले अवलम्बन गरेका छन् (Alonso et.al, 2025)।

५. नेपालको वित्त नियम

नेपालले पनि सरकारी खर्च अनियन्त्रित भई समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा समस्या नआओस् भनेर केही वित्त नियमहरू अवलम्बन गरेको छ। विगतमा खासगरी आर्थिक वर्ष २०३९/४० देखि २०४१/४२ सम्म लगातार भुक्तानी सन्तुलन घाटामा गएकोले नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषसँग सहयोग लिनु परेको थियो। यससँगै उक्त कोषको संरचनात्मक सुधार कार्यक्रम नेपालले लागू गर्न थालेको थियो। उक्त कार्यक्रमअनुसार सरकारी वित्त घाटा घटाउनु पर्ने थियो। विगतमा सरकारले वित्त घाटा पूरा गर्न जथाभावी ढङ्गले केन्द्रीय बैंकसँग अधिविकर्ष लिने चलन थियो। सो कुरा नियन्त्रण गर्न नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लिन सक्ने ऋण रकमको सीमा तोक्ने दिएको स्थिति छ। उक्त ऐनको दफा ७५ को उपदफा ५ मा बैंकले नेपाल सरकारलाई प्रवाह गरेको अधिविकर्ष कुनै पनि समयमा नेपाल सरकारको अघिल्लो आर्थिक वर्षको राजस्व आयको पाँच प्रतिशत भन्दा बढी हुने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यस्तो राजस्व आयको गणना गर्दा ऋण सापटी, आर्थिक अनुदान वा अन्य कुनै पनि किसिमका आर्थिक सहयोग तथा सम्पत्ति बिक्रीबाट भएको आर्जन समावेश नहुने व्यवस्था रहेको छ। अधिविकर्षको भुक्तानी नेपाल सरकारले एक सय असी दिनभित्र प्रचलित बजार ब्याज दरमा नगद वा बजारयोग्य ऋणपत्र मार्फत गर्नु पर्नेछ। त्यस्तै, उक्त ऐनको दफा ७५ को उपदफा ७ मा बैंकले नेपाल सरकारबाट खरिद गरी आफ्नो स्वामित्वमा लिएको ऋणपत्रको कुल रकम अघिल्लो आर्थिक वर्षको राजस्व आयको दश प्रतिशत भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था रहेको छ।

नेपालको संविधानको भाग २६ मा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको व्यवस्था गरेको छ। धारा २५१(च) मा उक्त आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत एउटा काममा समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिश गर्ने रहेको छ। यसअनुसार उक्त आयोगले वर्षेनि बजेट आउनु भन्दा अगाडि तीन तहकै सरकारहरूले लिन सक्ने आन्तरिक ऋण सीमा तोक्दै आएको छ। सङ्घीय सरकारको लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ देखि ५.५ प्रतिशतसम्म आन्तरिक ऋण लिन सक्ने गरी सीमा सिफारिश गर्ने गरेको छ। प्रदेश र स्थानीय तहको लागि आन्तरिक राजस्व र वित्तीय हस्तान्तरणको १२ प्रतिशतसम्म आन्तरिक ऋण लिन सक्ने सीमा व्यवस्था गरेको छ। तर, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले आन्तरिक ऋण भने अहिलेसम्म लिएका छैनन्।

नेपाल सरकारले हालसम्म आफूले लिएको आन्तरिक र बाह्य ऋण दुवैको भुक्तानी समयमा नै गर्दै आएको छ। कुनै बेला कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६५ प्रतिशतसम्म सरकारको ऋण पुगेको थियो। पछि खर्चमा कमी र राजस्व संकलनमा सुधार आएकोले उक्त अनुपात घट्दै २२ प्रतिशतसम्म झरेको थियो। पछिल्लो समय २०७२ सालको भूकम्पपछिको पुनःनिर्माण, कोभिड १९ को असर, सङ्घीयताको कार्यान्वयन आदिको कारणले सरकारी ऋणको मात्रा बढ्दै गएको छ। हाल कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४३ प्रतिशतको आसपासमा अनुपात रहेको छ। हालसम्म ऋणको मात्रा ज्याँदै ठूलो र अनियन्त्रित नभए पनि ऋणको मात्राको बढोत्तरी र राजस्व संकलनको सुस्तताले सरकारी वित्त व्यवस्थापनमा दबाव पारेको अवस्था छ।

पछिल्ला वर्षहरूमा बजेटहरू महत्वाकाँक्षी आए पनि स्रोत परिचालन र कार्यान्वयन क्षमता कमजोर हुँदा यथार्थ खर्च कमै रहने गरेको छ। खासमा पुँजीगत खर्च ज्याँदै कमजोर रहने गरेको छ। यसले गर्दा वास्तविक बजेट घाटा कमै रहेको छ। तिर्न बाँकी ऋणको वृद्धिदर कमै रहेको छ। तर सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै वित्त व्यवस्थापनमा केही कमजोरीहरू देखापरेका छन्। केन्द्र सरकारले ऋण परिचालन गरेर भए पनि वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने गरेको छ। तर, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले पनि बजेट पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसक्दा सरकारको पैसा बैंकमा बचत रहने गरेको छ। यसले अर्थतन्त्रमा संकुचनकारी प्रभाव पार्ने गरेको छ। यस कारण आर्थिक शिथिलताबाट माथि उठाउन वित्त नीतिले सहयोग पुऱ्याउन सकेको छैन।

६. निष्कर्ष

सरकारी खर्च, राजस्व र सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित वित्त नीतिको अर्थतन्त्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। आर्थिक वृद्धिदर बढाउने, रोजगारी सिर्जना गर्ने, आय समानता ल्याउने र आर्थिक स्थायित्वको लागि वित्त नीतिले गहन भूमिका खेल्न सक्छ र खेल्नु पर्ने हुन्छ। सरकारले गर्नुपर्ने भूमिकाको लागि नै राजस्व परिचालन गर्ने र खर्चको बाँडफाँट गर्ने गरिन्छ। यसको लागि प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि बजेट ल्याउने गरिन्छ। लोकतान्त्रिक पद्धतिमा आवधिक निर्वाचन हुने सन्दर्भमा निर्वाचनमुखी भएर सरकारले जथाभावी खर्च गर्न सक्छ र गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ। जथाभावी हुने सरकारी खर्चले अर्थतन्त्रमा समस्या सिर्जना गर्न सक्छ भनेर नै वित्त नीतिका सम्बन्धमा नियमहरू प्रतिपादन भएका हुन्। देशको आफ्नो अवस्था र आवश्यकता अनुसार देशहरूले वित्त नीतिका नियमहरू अवलम्बन गर्न सक्छन् र गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालले पनि वित्त नियमहरू अवलम्बन गरेको छ र सरकारी खर्चलाई अनियन्त्रित हुन दिएको छैन। तर, अर्थतन्त्रको चक्रानुरूप वित्त

नियम नहुँदा अर्थतन्त्र शिथिल हुँदा पनि सरकारको खर्च बढ्न नसकेको स्थिति पछिल्ला वर्षहरूमा देखिएको छ। खासगरी तीनै तहका सरकारको पुँजीगत खर्चको स्थिति ज्याँदै कमजोर रहेको छ र भएको खर्चको पनि उत्पादकत्व न्यून रहेको छ। वास्तवमा वित्त नीतिका यी कमजोरीहरू समयमा नै सुधार गरी अर्थतन्त्रमा वित्त नीतिको भूमिका प्रभावकारी पार्नुपर्ने खाँचो रहेको छ। समसामयिक ढङ्गले वित्त नियमलाई परिमार्जन गर्नु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

Alonso, Virginia, Clara Arroyo, Ozlem Aydin, Vybhavi Balasundharam, Hamid R. Davoodi, Gabriel Hegab, W. Raphael Lam, Anh Nguyen, Natalia Salazar Ferro, Galen Sher, Alexandra Solovyeva, and Nino Tchelishvili. (2025). "*Fiscal Rules Dataset: 1985-2024*" International Monetary Fund, Washington, DC.

व्यावसायिक क्षेत्रको लेखामानका सैद्धान्तिक पक्ष

घनश्याम पराजुली *

सारांश

परम्परादेखि प्रचलनमा रहेका लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्तहरूलाई विश्वव्यापी रूपमा तुलनीय बनाई वित्तीय प्रतिवेदनको प्रस्तुती र खुलासालाई विश्वसनीय र पारदर्शि बनाउने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानले गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गराउने गरी अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले स्वीकृत गरी जारी गरेका लेखामानहरू नेपाल समेत विश्वका अधिकांश देशहरूले अवलम्बन गरेका छन्। सिद्धान्तमा आधारित लेखामानलाई स्थानीय परिवेस अनुसार पालना गर्न पूर्वाधार तथा जनशक्तिलाई सक्षम तथा सुदृढ बनाउनु पर्ने देखिन्छ। यस्ता मानहरूलाई देशका कर लगायतका कानून एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियामक निकायका निर्देशनसँग एकरूपता कायम गराउनु पर्दछ।

मुख्य शब्दावली

लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त (Generally Accepted Accounting Principles, GAAP), अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान (IFRS, IAS, IFRIC, SIC), नेपाल लेखामान (NFRS, NAS, IFRIC, SIC), एकरूपता (Convergence), छलफलका लागि दस्तावेज (Discussion paper), मस्यौदा (Exposure draft), अवलम्बन (Adoption), प्रचलित मूल्य (Fair value), वित्तीय उपकरण (Financial instruments), विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त (Globally accepted)

लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त

परम्परागत रूपमा लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त प्रचलनमा रहेका थिए जसले लेखा प्रणालीको शृङ्खला एवं वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्ने मार्गदर्शन प्रदान गरेका हुन्थे। यस्ता सिद्धान्तहरू कानूनी व्यवस्था अनुरूप हुन वा नहुन सक्ने अवस्था थियो। यिनीहरू समय सापेक्ष रूपमा वा परिस्थिति अनुरूप परिवर्तन हुंदै जाने गरेका थिए। यस्ता सिद्धान्तहरू देश अनुसार फरक रहेका तथा नियामक निकाय वा कानून वा वित्तीय प्रतिवेदन मानबाट निर्देशित गरेका थिए।

लेखामानको अर्थ र परिभाषा

* उपमहालेखापरीक्षक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

देशको आर्थिक विकासका लागि बलियो शासन पद्धति, उच्चस्तरीय गुणस्तर मान एवं सक्षम नियामक संरचना आवश्यक पर्दछ। लेखामान, लेखापरीक्षण मान एवं आचारसंहिताले लगानीकर्ताहरू बिच विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्दछन्। विश्वव्यापीकरणको प्रभावले एक अर्कामा तुलनीय एवं बुझ्न सकिने लेखामान आवश्यक पर्दछ। लेखामानले वित्तीय अवस्था पारदर्शी, विश्वसनीय तथा तुलनीय बनाउने, लगानीकर्ताको विश्वास बढाई वैदेशिक लगानी भित्राउने, पुँजीको लागत कम गर्ने, साधन स्रोतको प्रभावकारी उपयोग गर्ने एवं उच्च आर्थिक वृद्धि दर हासिल हुन्छ। यसका लागि लेखा मानहरू बिच समानता तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त हुनु पर्दछ। समान खालका वित्तीय विवरण लागत प्रभावकारी हुने, विश्वास जगाउने, स्रोतको संरक्षण गर्ने, वित्तीय तथ्याङ्कको विश्वसनीयताले लगानीका क्षेत्र पहिचान गर्दछ र यसका लागि एकीकृत एवं विश्वव्यापी मान्य लेखा प्रणाली एवं वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीको स्थापना हुनु पर्दछ।

परिभाषा

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानलाई “Standards and Interpretations issued by the International Accounting Standards Board. They comprise (a) International Financial Reporting Standards; (b) International Accounting Standards; (c) IFRIC Interpretations; and (d) SIC Interpretations.” भनी परिभाषित गरेको छ भने नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्टस संस्था ऐन, २०५३ को दफा २(अ५) ले लेखामान (एकाउन्टीङ्ग स्टेण्डर्ड्स) लाई लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदनलाई सुव्यवस्थित र नियमन गर्नको लागि लेखामान बोर्डबाट व्यवस्थित वा सिफारिश गरिएका लेखामान र तत्सम्बन्धी निर्देशिका तथा व्याख्या भनी परिभाषित गरेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान, अन्तर्राष्ट्रिय लेखा मान, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान तथा लेखामानका व्याख्या र कार्यान्वयन मार्गदर्शन पर्दछन्। वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू सैद्धान्तिक संरचना (Conceptual Framework) मा आधारित रहेका हुन्छन्। वित्तीय मानहरूमा कुनै अस्पष्टता भएमा संरचनाले व्याख्या गर्न सहयोग गर्दछ। वित्तीय प्रतिवेदन मान नाफा उन्मुख निकायहरूका सामान्य प्रयोजनको वित्तीय विवरण (General purpose financial statement) तयार गर्न प्रयोग गरिन्छ।

वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू गाढा अक्षर र छड्के अक्षरमा प्रस्तुत गरिएको छ। गाढा अक्षर मुख्य सिद्धान्त हुन भने छड्के अक्षर मुख्य सिद्धान्तको विस्तृत विवरण हुन। मानमा दुवै अक्षरले समान

हैसियत राख्दछन्। वित्तीय मानमा कतिपय आर्थिक कारोबार र घटनाहरूलाई फरक किसिमले अभिलेख राख्न पाउने व्यवस्था समेत गरिएको छ। वित्तीय प्रतिवेदन मानमा अस्पष्टता भएमा व्याख्याले मार्गदर्शन गरेको हुन्छ। निकायहरूका लागि लागु हुने सबै वित्तीय प्रतिवेदन मानहरूको पूर्ण पालना भएमा मात्र मानको पालना भएको मानिन्छ।

वित्तीय प्रतिवेदन मान सामान्य प्रयोजनको वित्तीय प्रतिवेदन र नाफा आर्जन गर्ने उद्देश्य भएका निकायका अन्य प्रतिवेदनमा (General purpose financial statements and other financial reporting of profit-oriented entities) लागु हुन्छन्। यस्ता मानहरू नाफा आर्जन गर्ने निकायहरूका लागि तर्जुमा गरिएको भएपनि नाफा आर्जन नगर्ने निकायहरू (Not-for-profit activities) ले पनि लागु गर्न सक्दछन्। सामान्य प्रयोजनको वित्तीय प्रतिवेदनले वित्तीय प्रतिवेदनका सबै उपयोगकर्ताहरू जस्तै शेयरधनी, साहु, कर्मचारी, सरकारी निकाय एवं सर्वसाधारणलाई सामान्य सूचनाहरू दिएका हुन्छन्।

लेखामानको आवश्यकता

देशको आर्थिक विकासका लागि बलियो शासन पद्धति, उच्चस्तरीय गुणस्तर मान एवं सक्षम नियामक संरचना आवश्यक पर्दछ। वित्तीय प्रतिवेदन मान, लेखापरीक्षण मान एवं आचारसंहिताले लगानीकर्ताहरू बिच विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्दछन्। विश्वव्यापीकरणको प्रभावले एक अर्कामा तुलनीय एवं बुझ्न सकिने वित्तीय प्रतिवेदन आवश्यक पर्दछन्।

वित्तीय प्रतिवेदन मानले वित्तीय अवस्था पारदर्शी, विश्वसनीय तथा तुलनीय बनाउने, लगानीकर्ताको विश्वास बढाई वैदेशिक लगानी भित्राउने, पुँजीको लागत कम गर्ने, साधन स्रोतको प्रभावकारी उपयोग गर्ने एवं उच्च आर्थिक वृद्धि दर हासिल हुन्छ। यसका लागि वित्तीय मानहरू बिच एकरूपता हुनु पर्दछ। लेखामानहरू अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य हुनु पर्दछ।

हाल विश्वमा एकभन्दा बढी लगानीकर्ताहरूले बढी देशमा कारोबार गर्ने गरी पुँजीको परिचालन गर्ने गरेका छन्। यसरी पुँजी परिचालन गर्दा लगानीकर्ताहरूले लगानीका अवसरहरू खोजी गर्दा त्यस देशले अवलम्बन गरेका लेखामानको विश्लेषण गर्ने गरेका छन्। लगानीकर्ताहरूले विभिन्न देशमा गरेको लगानीका एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्न वित्तीय विवरणमा एकरूपता खोजेका हुन्छन्। अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त उच्च स्तरको वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीलाई आत्मसात गरेको हुन्छ। यसको कार्यान्वयनबाट लगानीकर्ताको आवश्यकतालाई सक्षम र लागत प्रभावकारी रूपमा प्रतिवेदन गर्ने प्रबन्ध मिलाएको छ। यस्ता

मानले लगानीकर्ता एवं वित्तीय प्रतिवेदनका सरोकारवालाहरूलाई सो निकायसँग सम्बन्धित आर्थिक निर्णयहरू गर्न वित्तीय सूचनाको गुणस्तरलाई सुदृढ गरी कारोबारमा पारदर्शिता कायम गर्ने, लगानीकर्ता एवं निकाय बिच हुन सक्ने सूचनाको अन्तरलाई कम गर्दै जवाफदेहितालाई सुदृढ गर्न तथा लगानीकर्ताहरूलाई विभिन्न देशमा रहेका संभावित लगानीका वातावरणको लेखाजोखा गर्दै उच्च अवसर एवं पुँजीको लागत कम रहेका क्षेत्रमा पुँजी लगानी गर्ने आधार प्रदान गर्दछ।

लेखामानले सम्पत्ति (A present economic resource controlled by an entity as a result of past events), **दायित्व** (A present obligation of the entity to transfer an economic resource as a result of past events), **आय** (Increases in assets, or decreases in liabilities, that result in increase in equity, other than those relating to contributions from holders of equity claims), **व्यय** (Decreases in assets, or increases in liabilities, that result in decreases in equity, other than those relating to distribution to holders of equity claims) र **इक्विटी** (The residual interest in the assets of the entity after deducting all its liabilities) को पहिचान (Recognition), मापन (Measurement), प्रस्तुतीकरण (Presentation), पहिचान हटाउने (De-Recognition) तथा खुलासा (Disclosures) लाई आधार प्रदान गर्दछ। यसैगरी खास किसिमका वित्तीय कारोबार वा घटनाको अभिलेखाङ्कन र खुलासा गराउने, लेखापालनका सिद्धान्तमा एकरूपता कायम गराउने, वित्तीय विवरण यथार्थ भई निकाय एक आपसमा गाभिने तथा एक निकायले अर्को निकायको प्राप्ति गर्न सजिलो हुने, एकीकृत वित्तीय प्रतिवेदन तयारीमा सरलता ल्याउने, पारदर्शिता कायम गराउने, एकै प्रकृतिका निकायले तयार गर्ने वित्तीय सूचनाहरूलाई तुलनीय बनाउने, निकायको वित्तीय विवरणबाट विभिन्न किसिमका निर्णय लिन चाहने उपयोगकर्ताहरूलाई न्युनतम वित्तीय सूचना दिलाई विश्वसनियता बढाउने, वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाउने, विश्वव्यापीकरणका मान्यताहरूले स्थान पाई वित्तीय विवरण उच्चस्तरीय हुने, नियामक निकायले अनुगमन गर्न सरल हुने, लेखा व्यवसायमा पेशागत विशिष्टता वृद्धि गराउने, नीतिगत मार्गदर्शन दिने, कानून र लेखामान बाझिएमा कानून लागु हुने, कानूनमा नभएका वा स्पष्ट नभएका विषयमा लेखामान लागु हुने लगायतका प्रयोजनका लागि आवश्यक रहेको छ।

लेखामानको मुख्य उद्देश्य वित्तीय विवरण तयार गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने तरिका उल्लेख गराउने, निकायको भविष्यमा आय आर्जन एवं खर्च गर्न सक्ने क्षमता एकिन गर्ने, वित्तीय विवरणलाई व्यापक एवं पारदर्शि बनाउने, निकायका विगत वर्षका कारोबार एवं मान प्रयोग गर्ने अन्य निकायको वित्तीय विवरण बिच तुलनायोग्य बनाउने, वित्तीय विवरणमा विश्वसनीयता बढाउने,

वित्तीय विवरणमा एकरूपता कायम गर्ने, वित्तीय विवरणबाट बढी भन्दा बढी सूचना प्राप्त हुने अवस्थामा पुन्याउने आदि रहेका छन्।

लेखामानका किसिम

लेखामान सारवान सिद्धान्त (Principle based) अर्थात वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीका सामान्य सिद्धान्त मात्रा तोकने भएकाले अवलम्बन गर्ने निकाय अनुसार जस्तै IFRS एउटै हुनुपर्दछ। यसैगरी कार्यविधिगत सिद्धान्त (Ruled based) अर्थात वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीका सम्बन्धमा विस्तृत व्यवस्था गरेको हुन्छ र यस्तो मान निकाय अनुसार फरक हुन सक्दछन्। जस्तै US GAAP, UK GAAP, Indian GAAP।

लेखामानलाई सम्बन्धित देशको कानून वा नियामक निकायले नियमन गरेको हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा लेखा व्यवसायीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ (IFAC), अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्ड (IASB) तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियामक निकायहरू (Basel Committee on Banking Supervision, European Commission, Financial Stability Forum, International Association of Insurance Supervisors, International Organisation of Securities Commission, World Bank, European Financial Reporting Advisory Group, EFRAG) ले समेत नियमन गरेका छन्।

लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त र लेखामान बिच अन्तर

विश्वमा प्रचलनमा रहेका लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त र लेखामानमा देहाय अनुसार अन्तर रहेको पाइन्छ।

अन्तरका क्षेत्र	लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त	लेखामान
आधार	नियममा आधारित (Rule based) रहेकाले विस्तृत मार्गदर्शन दिने	सिद्धान्तमा आधारित (Principle based) रहेको तथा प्रयोगमा लचकता भएकोले बढी विवेक प्रयोग गर्नुपर्ने।
मौज्दातको मूल्याङ्कन	लिफो (अन्तिम आउने पहिला जाने) तथा फिफो (पहिला आएको पहिला जाने) एवं भारत औषत विधि प्रयोग गर्न सकिने	फिफो प्रयोग गर्न नपाइने, लिफो तथा औषत भारत विधि मात्र प्रयोग गर्न सकिने
अनुसन्धान र विकास खर्च	खर्चमा देखाउने	पूँजीकरण गरी एमोरटाइजेसन गर्ने
सम्पत्तिको लेखाङ्कन तथा पुनर्मूल्याङ्कन	ऐतिहासिक लागतमा लेखाङ्कन गर्नुपर्ने र पुनर्मूल्याङ्कन गर्न नपाइने	अवस्था अनुसार प्रचलित मूल्य (Fair Value) मा पुनर्मूल्याङ्कन गर्न पाइने

वासलात प्रस्तुतीकरण	तरलता अनुसार चालु सम्पत्ति पहिले देखाउने	गैर चालु सम्पत्ति पहिले देखाउने
प्रचलनमा रहेका देश	संयुक्त राज्य अमेरिका	युरोपियन युनियन लगायत विश्वका १४० भन्दा बढी देश
स्वीकृति र प्रकाशन	वित्तीय लेखामान बोर्ड (FASB)	अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्ड (IASB)

संस्थागत व्यवस्था

लेखामानको स्वीकृति र प्रकाशन गर्न अधिकार प्राप्त निकाय देहाय अनुसार रहेका छन्।

१. अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्ड (International Accounting Standards Board, IASB):

सन् १९७३ जुन २९ मा अष्ट्रेलिया, क्यानाडा, फ्रान्स, जर्मनी, जापान, मेक्सिको, द नेदरल्याण्ड, संयुक्त अधिराज्य र संयुक्त राज्य अमेरिकाका लेखा व्यवसायी संस्था बिच भएको सम्झौता अनुसार अन्तर्राष्ट्रियस्तरका लेखामान तर्जुमा गरी विश्वव्यापी रूपमा मान्यता दिलाउने गरी अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान समिति (International Accounting Standards Committee, IASC) को गठन गरिएको थियो। समितिले सर्वप्रथम सन् १९७५ को अक्टोबरमा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान १ (Disclosure of Accounting Policies_ र अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान २ (Valuation and Presentation of Inventories in the Context of the Historical Cost System) स्वीकृत गरी प्रकाशन गरेको पाइन्छ।

सन् २००१ फेब्रुअरी ६ मा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान समिति (IASB) को कार्यसम्पादनको निगरानी गर्न अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान समिति प्रतिष्ठान (International Accounting Standards Committee Foundation, IASCF) स्थापना भएकोमा सन् २०१० मा समिति अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान प्रतिष्ठान (International Financial Reporting Standards Foundation, IFRS Foundation) मा परिणत भएको हो

समितिले जारी गरेका लेखामानहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान (International Accounting Standards, IAS) नामाकरण गरिएको थियो जसअनुसार ४१ वटा लेखामान जारी भएका थिए।

समितिले सन् १९८९ मा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानको मार्गदर्शक संरचना (Conceptual Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements) स्वीकृत गरी लागु गरेपछि संरचना अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान तर्जुमाको मार्गनिर्देशक सिद्धान्तको रूपमा स्थापित रहेको छ। यो

संरचना लेखामान वा वित्तीय प्रतिवेदन मान नभएपनि यस्ले लेखामान तथा वित्तीय प्रतिवेदन मान वा लेखा सम्बन्धी द्विविधा समाधान गर्ने वा व्याख्या गर्न आधार प्रदान गरेको छ। सन् २०१० सेप्टेम्बर बाट संरचनालाई परिवर्तन (Conceptual Framework for Financial Reporting) गर्ने प्रयास शुरू गरी अद्यावधिक गर्ने कार्य भई रहेको छ।

सन् २००१ अप्रिल १ बाट समिति (IASB) लाई अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले प्रतिस्थापन गरी समितिले जारी गरेका लेखामानहरूको स्वामित्व लिई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान (International Financial Reporting Standards, IFRS) स्वीकृत गरी प्रकाशन गर्न थालेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डलाई सल्लाह दिन सल्लाहकार परिषद (IFRS Advisory Council) को गठन गरिएकोमा सन् २०१० मार्चमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान सल्लाहकार परिषद (Standards Advisory Council, SAC) मा परिणत गरिएको छ। सन् २०१० जुलाई १ देखि प्रतिष्ठान (IASCF) लाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान फाउन्डेसन (International Financial Reporting Standards Foundation, IFRS Foundation) ले प्रतिस्थापन गरेको हो। सन् २००१ मार्च देखि बोर्डले स्वीकृत गरी प्रकाशन गरेका लेखामानलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान (IFRS) नामाकरण गरिएको छ। बोर्डले सर्वप्रथम सन् २००३ जुनमा पहिलो मान (First-time adoption of IFRS, IFRS 1) जारी गरेकोमा हालसम्म १९ वटा मानहरू स्वीकृत गरी प्रकाशन गरेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान समितिले तयार गरेका लेखामानको व्याख्या गर्न सन् १९९७ मा व्याख्या समिति (Standing Interpretation Committee, SIC) को गठन गरिएकोमा समितिले सन् २००१ सम्ममा ३३ वटा व्याख्याहरू (Interpretations) तयार गरी समितिबाट स्वीकृत गरि लागु गरेको थियो। सन् २००२ मा समिति (SIC) ले स्वीकृत गराएका व्याख्याहरूको स्वामित्व समेत लिदै व्याख्या समितिलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन व्याख्या समिति (International Financial Reporting Interpretation Committee, IFRIC) ले प्रतिस्थापन गरेकोमा सन् २०१० मार्चमा समितिलाई मान व्याख्या समिति (IFRS Interpretation Committee, IFRIC) मा परिणत गरिएको हो। पछिल्लो व्याख्या समितिले २३ वटा व्याख्या तयार गरी बोर्डबाट स्वीकृत गरेको छ। यस्ता व्याख्याहरू वित्तीय प्रतिवेदन मान विकास वा अद्यावधिक गर्दा आवश्यकता अनुसार समावेश गर्ने वा प्रतिस्थापन गर्ने वा खारेज गर्ने गरिएको छ।

सन् २०२१ मा फाउन्डेसनले दिगोपना सम्बन्धी खुलाशा मान तयार गर्न अन्तर्राष्ट्रिय दिगोपना मान बोर्ड (International Sustainability Standards Board, ISSB) स्थापना गरेको छ। यो बोर्ड जारी गर्ने मानलाई अन्तर्राष्ट्रिय दिगोपना मान (IFRS S) नामाकरण गरिएको छ।

मान तर्जुमा प्रकृया

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले हरेक पाँच वर्षमा मान तर्जुमाका सम्बन्धमा मान तर्जुमा गर्ने निकायहरूसँग परामर्श गरी यस सम्बन्धमा विस्तृत छलफल गरी आफ्नो कार्ययोजना तयार गर्दछ। यसका लागि कार्यान्वयनमा रहेका लेखामानले अपेक्षित उद्देश्य हासिल गरे नगरेको तथा परिमार्जन आवश्यक भए नभएको सम्बन्धमा लेखामान कार्यान्वयनको पुनरावलोकन गर्ने (Post-implementation review), व्याख्या समितिसँग छलफल गरी परिमार्जन गर्नुपर्ने विषयको पहिचान गर्दछ। यसरी पहिचान भएको विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी सो विषयमा उठान भएका मुद्दाहरूको समाधान गर्न छलफलका लागि दस्तावेज तयार गरी सबै सरोकारवालाहरूबाट सार्वजनिक रूपमा सुझाव माग गर्दछ। सो दस्तावेजमा प्राप्त सुझावको आधारमा लेखामानको आवश्यकता देखिएमा सो मान तर्जुमा प्रकृया शुरू गर्दछ। बोर्डको अध्ययन तथा अनुसन्धान सुझावको लागि प्रकाशित दस्तावेज उपर प्राप्त राय परामर्श समेतको आधारमा मानको मस्यौदा स्वीकृत गरी विश्वभरका सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूबाट सार्वजनिक रूपमा सुझाव माग गर्दछ। सार्वजनिक गरिएको मस्यौदामा प्राप्त सुझावका आधारमा नयाँ लेखामान तर्जुमा गर्ने वा विद्यमान मानमा परिमार्जन गरी मान स्वीकृत गरी लागु गर्न आवश्यक अवधि दिई प्रभावकारी हुने मिति खुलाई प्रकाशन गर्दछ। यसरी जारी भएको मानको कार्यान्वयन अवस्थाको निरन्तर रूपमा अनुगमन गरी कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या वा मुद्दाहरूको समाधान गर्न मानको व्याख्या (IFRIC Interpretation) गर्ने वा मानमा सामान्य संशोधन (Narrow-scope amendment) गर्दछ। यी सबै प्रकृत्यामा बोर्डले सहभागितामूलक प्रकृया (Due process) अवलम्बन गर्दछ जसका लागि अलग मार्गदर्शन (Due Process Handbook) कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। लेखामान तर्जुमा प्रकृत्यामा बोर्डका ट्रष्टिले नियमन समिति (Due Process Oversight Committee, DPOC) मार्फत बोर्डको कार्यमा नियमन तथा निगरानी गर्दछन्।

बोर्डले स्वीकृत गरी जारी गरेका केही लेखामान (Conceptual Framework, IFRS 3, IFRS 7, IFRS 9, IFRS 10, IFRS 14, IFRS 16, IFRS 18, IAS 7, IAS 21, IAS 28, IAS 32, IAS 36, IAS

37, IAS 38, IFRIC 6, IFRIC 21) हरू प्रभावकारी भई लागु भएपनि यी मानलाई पुनरावलोकन गर्ने कार्य सम्पन्न भई सकेको छैन।

लेखामान तयारीका आधार

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले कुनै पनि देशले आवश्यकता अनुसार आफ्नै लेखामान विकास गर्न सक्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान अवलम्बन गर्न सक्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानसँग एकरूपता कायम गरी लेखामान स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन सक्ने गरी तीनवटा विकल्प दिएको छ। लेखामान तयार गर्ने आधार निम्न रहेका छन्।

क. विकास: कुनै पनि देशको आफ्नो आवश्यकता अनुसार विकास गरी समय सापेक्ष रूपमा परिमार्जन गर्न सक्दछन्। यसका लागि लेखामान तर्जुमा गर्न सबै सरोकारवाहुरूले सहभागी हुन पाउने किसिमको कार्यविधि अवलम्बन गरिन्छ। बोलिभिया, चीन, इजिप्ट, होन्डुरस, भारत, मकाउ, संयुक्त राज्य अमेरिका, भियतनामले आफ्नै लेखामान कार्यान्वयन गरेका छन्।

ख. अवलम्बन: कुनैपनि देशले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त वित्तीय प्रतिवेदन मानहरूलाई जस्ताको तस्तै अवलम्बन गर्न सक्दछन्। त्यस देशको स्थानीय लेखामा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान नै रहेको हुन्छ। विश्वमा करिब १५० देशले अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानलाई अवलम्बन गरेका छन्।

ग. एकरूपता कायम: कुनै पनि देशले सो देशको लेखामानलाई अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान अनुकूल बनाउने वा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान अनुकूल हुने गरी स्थानीय लेखामान तयार गरी लागु गर्न सक्दछन्। जस्तै: इन्डोनेसिया।

हाल प्रभावकारी रहेका लेखामान

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले जारी गरेका लेखामान भन्नाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान मात्र बुझ्ने गरिए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानमा लेखामान र यस्का व्याख्या, वित्तीय प्रतिवेदन मान र यस्का व्याख्या (IFRS, IAS, SIC, IFRIC, Conceptual Framework) समेत पर्दछन्। समितिले सन् २००१ सम्म जारी गरेका मानलाई अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान (IAS) तथा बोर्ड (IASB) ले सन् २००१ पछि जारी गरेका मानलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान (IFRS) एवं सन् २००१ सम्म स्वीकृत भएका व्याख्या (SIC) र सन् २००१ पछि स्वीकृत भएका व्याख्या (IFRIC) भन्ने गरिएको छ। हाल देहाय अनुसारका लेखामान (IFRS Accounting Standards) हरू प्रभावकारी रहेका छन्।

मान नम्बर	मानको नाम	प्रभावकारी मिति
IFRS Accounting Standards		
Conceptual Framework for Financial Reporting		
International Financial Reporting Standards (IFRS)		
IFRS नं	वित्तीय प्रतिवेदन मानको नाम	प्रभावकारी मिति
1	First time Adoption of International Financial Reporting Standards	1 Jan 2004
2	Share-based Payment	1 Jan 2005
3	Business Combinations	1 Apr 2004
5	Non-Current Assets Held for Sale and Discontinued Operations	1 Jan 2005
6	Exploration for and Evaluation of Mineral Resources	1 Jan 2006
7	Financial Instruments: Disclosures	1 Jan 2007
8	Operating Segments	1 Jan 2009
9	Financial Instruments	1 Jan 2018
10	Consolidated Financial Statements	1 Jan 2013
11	Joint Arrangements	1 Jan 2013
12	Disclosure of Interests in Other Entities	1 Jan 2013
13	Fair Value Measurement	1 Jan 2013
14	Regulatory Deferral Accounts	1 Jan 2016
15	Revenue from Contracts with Customer	1 Jan 2018
16	Leases	1 Jan 2019
17	Insurance Contract	1 Jan 2021
18	Presentation and Disclosure in Financial Statements	1 Jan 2027
19	Subsidiaries without Public Accountability: Disclosures	1 Jan 2027
International Accounting Standards (IAS)		
IAS नं	लेखामानको नाम	प्रभावकारी मिति
1	Presentation of Financial Statements Will be superseded by IFRS 18	1 Jan 1975
2	Inventories	1 Jan 1976
7	Statements of Cash Flows	1 Jan 1979
8	Basis of Preparation of Financial Statements	1 Jan 1979
10	Events After the Reporting Period	1 Jan 1980
12	Income Taxes	1 Jan 1981
16	Property, Plant and Equipment	1 Jan 1983
19	Employee Benefits	1 Jan 1985
20	Accounting for Government Grants and Disclosure of Government	1 Jan 1984

मान नम्बर	मानको नाम	प्रभावकारी मिति
	Assistance	
21	The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates	1 Jan 1985
23	Borrowing Costs	1 Jan 1996
24	Related Party Disclosures	1 Jan 1986
26	Accounting and Reporting by Retirement Benefit Plans	1 Jan 1988
27	Separate Financial Statements	1 Jan 1990
28	Investments in Associates & Joint Ventures	1 Jan 1990
29	Financial Reporting in Hyperinflationary Economies	1 Jan 1990
32	Financial Instruments: Presentation	1 Jan 1996
33	Earnings Per Share	1 Jan 1999
34	Interim Financial Reporting	1 Jan 1999
36	Impairment of Assets	1 Jul 1999
37	Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets	1 Jul 1999
38	Intangible Assets	1 Jul 1999
39	Financial Instruments: Recognition and Measurement [an entity can apply the hedge accounting requirements]	1 Jan 2001
40	Investment Property	1 Jan 2001
41	Agriculture	1 Jan 2003
Interpretations of IFRS Accounting Standards		
International Financial Reporting Interpretations Committee, IFRIC		
व्याख्या नं	वित्तीय प्रतिवेदनको व्याख्याको नाम	प्रभावकारी मिति
1	Changes in Existing Decommissioning, Restoration and Similar Liabilities	1 Sept 2004
2	Members' Shares in Co-operative Entities and Similar Instruments	1 Jan 2005
5	Rights to Interests arising from Decommissioning, Restoration and Environmental Rehabilitation Funds	1 Jan 2006
6	Liabilities arising from Participating in a Specific Market—Waste Electrical and Electronic Equipment	1 Dec 2005
7	Applying the Restatement Approach under IAS 29 Financial Reporting in Hyperinflationary Economies	1 Mar 2006
10	Interim Financial Reporting and Impairment	1 Nov 2006
12	Service Concession Arrangements	1 Jan 2008
14	IAS 19-The Limit on a Defined Benefit Asset, Minimum Funding Requirements and their Interaction	1 Jan 2008
16	Hedges of a Net Investment in a Foreign Operation	1 Oct 2008
17	Distributions of Non-cash Assets to Owners	1 July 2009
19	Extinguishing Financial Liabilities with Equity Instruments	1 July 2010

मान नम्बर	मानको नाम	प्रभावकारी मिति
20	Stripping Costs in the Production Phase of a Surface Mine	1 Jan 2013
21	Levies	1 Jan 2014
22	Foreign currency transactions and Advance considerations	1 Jan 2018
23	Uncertainty over Income Tax Treatments	1 Jan 2019
Standing Interpretations Committee, SIC		
व्याख्या नं	लेखामानको व्याख्याको नाम	प्रभावकारी मिति
7	Introduction of the Euro	1 Jun 1998
10	Government Assistance-No Specific Relation to Operating Activities	1 Aug 1998
25	Income Taxes-Changes in the Tax Status of an Entity or its Shareholders	15 July 2000
29	Service Concession Arrangements: Disclosures	31 Dec 2001
32	Intangible Assets-Web Site Costs	25 Mar 2002
Practice Statements		
1	IFRS Practice Statement Management Commentary	
2	IFRS Practice Statement Making Materiality Judgements	
IFRS for SMEs Accounting Standards		
IFRS for Small and Medium Sized Entities		
IFRS Sustainability Disclosure Standards (IFRS S)		
मान नं	दिगोपना खुलाशा मानको नाम	प्रभावकारी मिति
S1	General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information	1 Jan 2024
S2	Climate-related Disclosures	1 Jan 2024

लेखामानको पदसोपानमा क्रमशः अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान र यसका अभिन्न अङ्ग रहेका अनुसूचीहरू, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदनमानको व्याख्या, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानको अङ्ग नरहेका अनुसूचीहरू र बोर्डले जारी गरेका कार्यान्वयन मार्गदर्शन रहेका छन्।

लेखामानको अवलम्बन

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डको सन् २०२५ मेसम्मको तथ्याङ्क अनुसार १६९ सदस्य देश मध्ये १६१ देशले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएपनि १४८ देशका सबै वा सार्वजनिक जवाफदेहिता बहन गर्ने गरी स्थापना भएका सार्वजनिक निकायले कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् भने बरमुडा, क्यामन टापु, ग्वाटेमाला, जापान, मडगास्कर, निकारागुवा, पारग्वे, सुरिनाम, स्वीटजरल्याण्ड, टिमेर लिस्टे र मोरक्को समेत ११ देशले प्रयोग गर्न अनुमति दिएका वा

स्वेच्छिक रूपमा लागु गरेका छन्। यसैगरी इराकले सूचीकृत कम्पनी बाहेकका वित्तीय संस्थामा मात्र अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। त्यस्तै इन्डोनेसियाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान अनुसार आफ्नै राष्ट्रिय मान स्वीकृत गरी लागु गरेको छ भने बोलिभिया, चीन, इजिप्ट, होन्डुरस, भारत, मकाउ, सं.रा. अमेरिका र भियतनाम गरी ८ देशले आफ्नै राष्ट्रिय मान वा क्षेत्रियस्तरका मान कार्यान्वयनमा ल्याएका छन्।

क्षेत्र	सदस्य देश संख्या	सार्वजनिक निकायमा लागु गरेका देश संख्या
युरोप	४४	४३
अफ्रिका	४०	३७
मध्यपूर्व	१३	१२
एसिया ओसेनिया	३५	२८
अमेरिकन	३७	२७
जम्मा	१६९	१४८

यसैगरी १६९ देश मध्ये ८७ देशले साना तथा मझौला निकायका लागि लेखामान (IFRS for SMEs) कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् भने ११ देशले कार्यान्वयनको प्रकृया शुरू गर्ने प्रयास गरेका तथा ७१ देशले कार्यान्वयन नगरेका वा कार्यान्वयन गर्ने प्रकृया शुरू गरेका छैनन्।

नेपालमा लेखामानको आवश्यकता

नेपालमा खुला अर्थ नीतिको कार्यान्वयन गरी प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्राउने, विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता लिँदा लेखा सम्बन्धी क्षेत्रलाई खुला गरिएको, नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाले लेखा व्यवसायीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय महासंघको सदस्यता लिँदा गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्न, नेपालमा रहेका विदेशी कम्पनीका सहायक कम्पनीहरूको वित्तीय प्रतिवेदन अन्तर्राष्ट्रियस्तरको हुने गरी मुख्य कम्पनीको वित्तीय विवरणलाई एकीकृत गर्न सहज हुने, नेपालका वित्तीय विवरणले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाउने तथा आर्थिक कारोबार एवं घटनाहरूको यथार्थ चित्रण हुने गरी वित्तीय विवरण तयार गर्न लेखामान आवश्यकता महशुस गरी नेपालमा लेखामान तयार गर्न शुरू गरिएको हो।

संस्थागत जिम्मेवारी

नेपालमा व्यावसायिक क्षेत्रका लागि लेखामान स्वीकृति एवं लागू गर्न जिम्मेवारी तोकिएका निकायहरू निम्न रहेका छन्।

१ लेखामान बोर्ड: लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदनलाई सुव्यवस्थित र नियमन गर्नको लागि नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐन, २०५३ को परिच्छेद ३क अनुसार नेपाल सरकारले लेखामान बोर्डको गठन गर्ने व्यवस्था अनुसार २०५९ असार २४ मा लेखामान बोर्डको गठन भएको हो। बोर्डलाई लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदनलाई सुव्यवस्थित र नियमन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान (इन्टरनेशनल एकाउन्टीङ्ग स्टैण्डर्स) समेतको आधार लिई लेखामानको व्यवस्था गर्ने, लेखामानको विकास गर्न उपयुक्त विधि तयार गर्ने र लेखामान सम्बन्धी सामग्री प्रकाशन गर्ने, लेखामानको संशोधन, सुधार र परिमार्जन गर्ने, लेखामानको व्याख्या गर्ने र लेखामान सम्बन्धी अन्य काम गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ।

बोर्डको कामलाई सहज, सामयिक छिटो छरितोबाट सम्पादन गरी बोर्डका उद्देश्य हासिल गर्न बोर्डमा सल्लाहकार समिति, मान विकास र पुनरावलोकन प्राविधिक समिति, नेपाल लेखामान व्याख्या समिति, पेशागत विकास समिति, लेखापरीक्षण समिति, बजेट तर्जुमा समिति, रणनीतिक योजना तर्जुमा कार्यदल, प्रकाशन समिति, एसिया ओसिनिया मान तर्जुमा समुह बैठक तयारी समिति, नीति तथा विनियम तर्जुमा समिति, बाराम्बार सोधिने प्रश्न तयारी समिति, साना तथा मझौला निकायका लागि नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान पुनरावलोकन र संशोधन उपसमिति, साना निकायका लागि लेखामान पुनरावलोकन र संशोधन उपसमिति, नाफा नकमाउने संस्थाका लागि लेखामान पुनरावलोकन र संशोधन उपसमिति लगायतका समिति गठन गरिएको छ।

बोर्डले नेपाल लेखामान ६१ वटा (NFRS-16, NAS-२५, IFRIC-१५, SIC-५), एनएफआरएस फर एसएमईज २०१७, एनएसए फर एमईज २०१८, एनएसए फर एनपिओज २०१८ तथा नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान लागू गर्न पाइने छुट (Carve-out) जारी गरेको छ।

२ नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था

नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐन, २०५३ को दफा ११ (ड) लेखामान बोर्डद्वारा व्यवस्थित वा सिफारिश गरिएका लेखामान पालना गर्ने गराउने र सोको पालना भए नभएको नियमन गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ।

लेखामानको अवलम्बन

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले कुनै पनि देशले आफ्नो आवश्यकता अनुसार आफ्नै लेखामान विकास गर्न सक्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान अवलम्बन गर्न सक्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान अनुसार नै एकरूपता कायम गरी लेखामान स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन सक्ने गरी तीनवटा विकल्प दिएको छ। नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेन्ट्स संस्थाले संवत् २०६१ श्रावण १ बाट नेपाल लेखामान १, नेपाल लेखामान २, नेपाल लेखामान ३, नेपाल लेखामान ४, नेपाल लेखामान ५ र नेपाल लेखामान ६ (IAS 1, IAS 8, IAS 7, IAS 2, IAS 10, IAS 16), संवत् २०६२ श्रावण १ बाट नेपाल लेखामान ७ र नेपाल लेखामान ८ (IAS 18, IAS 23), संवत् २०६३ श्रावण १ बाट नेपाल लेखामान १०, नेपाल लेखामान ११, नेपाल लेखामान १२ र नेपाल लेखामान १३ (IAS 20, IAS 21, IAS 37, IAS 11), संवत् २०६४ श्रावण १ बाट नेपाल लेखामान ९, नेपाल लेखामान १५, नेपाल लेखामान १६, नेपाल लेखामान १७, नेपाल लेखामान १८, नेपाल लेखामान १९ र नेपाल लेखामान २० (IAS 12, IAS 17, IAS 24, IAS 34, IAS 36, IAS 40, IFRS 5) अनिवार्य रूपमा लागु गरेको पाइन्छ। यसैगरी २०६४ श्रावण १ बाट नेपाल लेखामान १४, नेपाल लेखामान २१, नेपाल लेखामान २३, नेपाल लेखामान २४, नेपाल लेखामान २५, नेपाल लेखामान २६ र नेपाल लेखामान २७ (IAS 19, IFRS 3, IAS 14, IAS 26, IAS 28, IAS 33, IAS 38) स्वेच्छिक रूपमा लागु गरेको पाइन्छ। शुरुमा लागु भएका लेखामानलाई नेपाल लेखामान २००८ (Nepal Accounting Standards, NAS 2008) नाम दिइएकोमा त्यसपछि नेपाल लेखामान २०१३ (Nepal Financial Reporting Standards, NFRS 2013) तथा नेपाल लेखामान २०१८ (Nepal Financial Reporting Standards, NFRS 2018) लागु गरिएकोमा हाल नेपाल लेखामान २०२४ (Nepal Financial Reporting Standards, NFRS 2024) कार्यान्वयनमा रहेको छ।

नेपाल लेखामान २००८ वाणिज्य बैकहरूले आर्थिक वर्ष २०६९।७० देखि, नेपाल धितोपत्र विनिमय बजार लिमिटेडमा सूचीकृत पब्लिक लिमिटेड कम्पनीहरूले आर्थिक वर्ष २०७०।७१ देखि र अन्य सबै कम्पनीहरूले आर्थिक वर्ष २०७१।७२ देखि लागु भएको थियो। नेपाल लेखामान २०१३ देहाय अनुसार लागु गरिएको छ।

क्र.सं.	निकाय	वित्तीय विवरणको अवधि
१	सूचीकृत बहुराष्ट्रिय व्यापारिक कम्पनीहरू, चुक्ता पुँजी रु ५ अर्बभन्दा बढि भएका सूचीकृत सार्वजनिक संस्थानहरू (बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरू सम्बन्धी ऐन, २०६३ लागु हुने संस्था बाहेक)	२०७१।७२

क्र.सं.	निकाय	वित्तीय विवरणको अवधि
२	वाणिज्य बैंकहरू र सरकारी स्वामित्वका वाणिज्य बैंकहरू, अन्य सबै सूचीकृत सार्वजनिक संस्थानहरू	२०७२।७३
३	अन्य सबै वित्तीय संस्थाहरू, अन्य सबै सार्वजनिक संस्थानहरू, बीमा कम्पनीहरू, अन्य सबै सूचीकृत कम्पनीहरू, साना तथा मझौला निकायमा नपर्ने वा रू ५० करोड भन्दा बढि ऋण भएका अन्य सबै निकायहरू	२०७३।७४
४	साना तथा मझौला निकायहरूका लागि तयार गरिएको नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू	२०७४।७५

हाल लागु रहेका नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान २०२४ मा वित्तीय प्रतिवेदनको संरचना (Conceptual Framework for Financial Reporting), १६ वटा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (IFRS 1, IFRS 2, IFRS 3, IFRS 5, IFRS 6, IFRS 7, IFRS 8, IFRS 9, IFRS 10, IFRS 11, IFRS 12, IFRS 13, IFRS 14, IFRS 15, IFRS 16, IFRS 17), २५ वटा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानहरू (IAS 1, IAS 2, IAS 7, IAS 8, IAS 10, IAS 12, IAS 16, IAS 19, IAS 20, IAS 21, IAS 23, IAS 24, IAS 26, IAS 27, IAS 28, IAS 29, IAS 32, IAS 33, IAS 34, IAS 36, IAS 37, IAS 38, IAS 39, IAS 40, IAS 41), १५ वटा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानका व्याख्या (IFRIC 1, IFRIC 2, IFRIC 4, IFRIC 5 IFRIC 6, IFRIC 7, IFRIC 10, IFRIC 12, IFRIC 14, IFRIC 16, IFRIC 17, IFRIC 19, IFRIC 20, IFRIC 21, IFRIC 22, IFRIC 23) र ५ वटा अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानका व्याख्याहरू (SIC 7, SIC 10, SIC 25, SIC 29, SIC 32) समावेश रहेका छन् भने २ वटा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान (IFRS 18, IFRS 19) नेपालमा लागु भएका छैनन्।

नेपाल लेखामानका किसिम

लेखामान बोर्डबाट स्वीकृत भई निम्नानुसारका लेखा मानहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन्

मानको नाम	प्रभावकारी मिति
Nepal Financial Reporting Standards 2024	आर्थिक वर्ष २०६९।७० देखि निकायको प्रकृति अनुसार लागु हुन शुरू भएको।
NFRS for SMEs 2017	IFRS for SME 2009 को आधारमा स्वीकृत भई आर्थिक वर्ष मिति २०७६ श्रावण १ (जुलाई १६, २०१९) बाट लागु हुने

मानको नाम	प्रभावकारी मिति
	उल्लेख भएतापनि आर्थिक वर्ष २०८१।८२ देखि अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने।
NAS for MEs 2018	२०७७ श्रावण १ देखि लागु गर्ने उल्लेख भएपनि आर्थिक वर्ष २०८१।८२ देखि अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने।
NAS for NPOs 2018	२०७७ श्रावण १ (जुलाई १६, २०२०) देखि।

लागु हुने लेखामान निर्धारणका आधार

कुनैपनि निकायले लेखामान बोर्डले स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका लेखामानमध्ये निकायको हकमा लागु हुने लेखामान निर्धारण गर्न नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेन्ट्स संस्थाले तोकेको सार्वजनिक उत्तरदायित्व (Public Accountability) र आर्थिक उपादेयता (Economic Significance) को आधारलाई मूल्याङ्कन गरी निर्धारण गर्नुपर्दछ। सार्वजनिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत सूचीकृत भएका वा सूचीकृत हुने क्रममा रहेका संस्था (Debt or equity instruments), अरूको स्वामित्व हुने सम्पत्ति व्यवस्थापन (Holds assets in a fiduciary capacity for broad group of outsiders), बैङ्क तथा वित्तीय संस्था (Banks, credit unions, insurance companies, security dealers and mutual funds, investment banks), पेन्सन तथा अवकाश कोषहरू (Pension & retirement funds), सार्वजनिक संस्थान र स्वायत्त निकाय (GBEs & Public entities not preparing NPSAS Financial Statements) ले अनिवार्य रूपमा नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान (Full NFRS) को पालना गर्नुपर्दछ भने सार्वजनिक उत्तरदायित्व नभएका (do not have public accountability) तर सामान्य प्रयोजनको वित्तीय विवरण (general purpose financial statements) सार्वजनिक गर्ने संस्थाले आर्थिक उपादेयताको आधारमा देहाय अनुसारका लेखामानको पालना गर्नुपर्दछ।

शर्त (Economic Significance)	लागु हुने लेखामान		
	ठूला निकाय (Full NFRS)	साना तथा मझौला निकाय (SMEs, NFRS for SMEs)	साना निकाय (MEs, NAS for MEs)
ऋण तथा सापटी (Borrowing from Banks or financial institutions or public funds or from entities holding assets in fiduciary capacity)	रु ५० करोड र सोभन्दा बढी	रु १० करोड देखि रु ५० करोडसम्म	रु १० करोड वा सोभन्दा कम
वित्तीय अवस्थाको विवरण (Statement of	रु १ अर्बभन्दा बढी	रु २० करोड देखि रु १	रु २० करोड वा सोभन्दा

शर्त (Economic Significance)	लागु हुने लेखामान		
	ठूला निकाय (Full NFRS)	साना तथा मझौला निकाय (SMEs, NFRS for SMEs)	साना निकाय (MEs, NAS for MEs)
Financial Position) अर्थात वासलात अंक (Balance Sheet) Total without offsetting current liabilities with current assets)		अर्ब सम्म	कम
वार्षिक कारोबार (Annual Turnover) अर्थात निकायको आम्दानी Revenue of the entity)	रु १ अर्बभन्दा बढी	रु २० करोड देखि रु १ अर्ब सम्म	रु २० करोड वा सोभन्दा कम
औषतमा वा सोभन्दा बढी कार्यरत कर्मचारी तथा श्रमिक (Employing)	३०० भन्दा बढी	-	-
अरुको स्वामित्व हुने कोष व्यवस्थापन (Holding assets in fiduciary capacity including security brokers handling demat account, micro finance and cooperatives)	रु ५० करोड र सोभन्दा बढी	रु १० करोड देखि रु ५० करोडसम्म	रु १० करोड वा सोभन्दा कम

निकायले लगातार दुई आर्थिक वर्षमा आर्थिक उपादेयताका उपरोक्त शर्तमध्ये कुनै एक शर्त पूरा भएमा सोही अनुसारको लेखामानको पालना गर्नुपर्ने र लगातार कुनै दुई आर्थिक वर्षमा कुनै पनि शर्त पूरा नभएमा प्रयोग गर्ने लेखामान परिवर्तन गर्नसक्दछन्।

लेखामानका चुनौती

सबै लेखामान पालना भएमा मात्र पालना भएको मानिने अवस्था रहेको भएपनि आंशिक पालना भएको वा पूर्ण पालना भनिएपनि कार्यान्वयन नभएको अवस्था छ भने छनौटपूर्ण अवलम्बन गर्ने व्यवस्था रहेको छैन। मानको अवलम्बन गर्दा सम्बन्धित देशको कानून, संस्कार एवं कार्यसञ्चालन कार्यविधिसंग सामन्जस्यता हुन सकेको छैन। मानको कार्यान्वयनका लागि तालिम तथा पूर्वाधार तयार गर्न समय लाग्ने तथा खर्चिलो रहेको छ भने निकायको कानूनी संरचना र मान कार्यान्वयन गराउने संरचना बिच तालमेल रहेको छैन। लेखामान ९ र लेखामान १३ लगायतका केही मान लागु गर्न जटिल तथा खर्चिलो रहेको छ। लेखामानहरू सिद्धान्तमा आधारित भएकाले प्रयोगमा विवेक प्रयोग गर्नु पर्ने भई मानको व्याख्यामा विविधता कायम गराउने खालका शब्दावली रहेका छन्। लेखामानहरू सबै प्रकारका निकायका लागि एउटै हुने गरी (one-size-fit-all approach) विकास भएका तर निकायको प्रकृति अनुसार नमिल्ने देखिएका छन्। लेखामानले राष्ट्रिय कानूनलाई प्रतिस्थापन नगर्ने भएपनि मानमा उल्लेख भएका विषयहरू राष्ट्रिय कानूनसँग फरक परेको अवस्था छ। कर कानूनसँग फरक रहेको छ। देशमा विद्यमान बैङ्क, सहकारी, बीमा तथा धितोपत्र लगायतका

नियामक निकायका क्षेत्रगत मार्गदर्शनसँग मानका व्यवस्था फरक रहेका छन्। साना निकायमा जनशक्ति साधन स्रोत तथा पूर्वाधारको सीमितताले कार्यान्वयनमा जटिलता ल्याएको छ। स्वीकृत भएका मानहरूको पहुँचमा सरलता नभएको तथा महंगो शुल्क तिरी खरिद गर्नु पर्ने अवस्था छ। पालना गर्न अनिवार्य भएपनि सहज रूपमा उपलब्ध रहेका छैनन्। निकायका नियमनकारी निकायले मानमा उल्लेख भएभन्दा फरक वित्तीय सूचना माग गर्ने गरेका छन्। मानहरू अंग्रेजी भाषामा तयार गरिएकाले राष्ट्रिय भाषामा अनुवाद गर्दा उचित अर्थ दिने शब्द नभेटिने, मानमा प्रयोग भएका भाषा तथा शब्दावली जटिल रहेका, लामो तथा फरक फरक शब्दावलीको प्रयोगले एउटै शब्दावली विभिन्न अर्थ हुने अवस्था छ। कतिपय शब्दावलीको स्थानीय भाषामा प्रयोग अलग नहुने (shall, should, may, material, significant), सबै मुख्य शब्द (key term) को परिभाषा वा व्याख्या नभएको, स्थानीय भाषामा अनुवाद गर्न समय एवं साधन स्रोत धेरै लाग्ने र अनुवाद शुरू भई समाप्त नहुँदै परिवर्तन हुने गरेका छन्। एउटा मानमा भएको परिवर्तनले अन्य धेरै मानमा परिवर्तन गराउने, कतिपय मानहरू प्रभावकारी भई लागु भई सकेपनि ती मान तर्जुमा गर्ने काम सम्पन्न नभएको (Conceptual Framework, IFRS 3, IFRS 7, IFRS 9, IFRS 10, IFRS 14, IFRS 16, IFRS 18, IAS 7, IAS 21, IAS 28, IAS 32, IAS 36, IAS 37, IAS 38, IFRIC 6, IFRIC 21) अवस्था छ। कानूनमा मानका व्यवस्था समावेश भएकोमा मानमा हुने परिवर्तनले कानूनमा पनि परिवर्तन गरी रहनु पर्ने, निकायहरूको कार्य सञ्चालन कार्यविधि एवं कार्य प्रकृत्यामा सुधार गरिरहनु पर्ने अवस्थाले मानको लागत र लाभ विश्लेषण गर्नु पर्ने अवस्था छ। वित्तीय प्रतिवेदनका सरोकारवालाहरूको अपेक्षा मानका प्रावधानभन्दा फरक हुने गरेको छ भने सरोकारवालाहरूको क्षमता समेत कमजोर रहेको छ। मानहरू तर्जुमा गर्न एवं परिमार्जन गर्ने कार्य जटिल एवं उच्च लागत तथा समय लाग्ने गरेको छ। मानहरू सिद्धान्तमा आधारित रहेका तर सम्बन्धित देशहरूको मान कार्यविधिमा आधारित रहेकाले मानको प्रयोग गर्न बढी विवेक प्रयोग गर्नु पर्ने र विवेक फरक किसिमले प्रयोग हुन सक्ने भई मान कार्यान्वयन जटिल रहेको छ।

नेपालको सन्दर्भमा नियमनकारी निकाय (बीमा प्राधिकरण, नेपाल राष्ट्र बैंक, कम्पनी रजिष्टारको कार्यालय, धितो पत्र बोर्ड, लेखामान बोर्ड, नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेन्ट्स संस्था, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, सहकारी विभाग) विच समन्वय नरहेको तथा नियमनकारी निकायका निर्देशनहरू लेखामानभन्दा फरक रहने गरेका छन्। लेखामान अनुसार तयार भएको वित्तीय विवरणमा लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्तका विषयवस्तु समावेश गर्न लगाउने प्रचलन रहेको छ। प्रचलित मूल्य, कर्मचारी लागत, वित्तीय उपकरण, सम्पत्तिको क्षयीकरण, स्थगन कर लगायतको गणना गर्न सम्बन्धित

पेशागत व्यवसायी लेखामान कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा ती निकायलाई नियमन गर्ने निकायमा रहेका छैनन् वा भए पनि अपर्याप्त रहेका छन्। निकायमा रहेका जनशक्तिलाई क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तालिममा निरन्तरता नरहेको तथा तालिम प्रदान गर्न दक्ष प्रशिक्षक तथा तालिम सामग्रीको कमी रहेको छ। आयकर कानून तथा निकाय स्थापना गर्ने कम्पनी कानून लगायतका कानूनमा दोहोरो प्रतिवेदनको व्यवस्था रहेको तथा वित्तीय विवरणका खुलासाहरू धेरै रहेको छ भने नेपाल लेखामानमा रहेका व्यवस्था र सम्बन्धित निकाय स्थापना गर्ने कानूनमा गरिएका लेखा राख्नु पर्ने प्रावधान बिच अन्तर रहेको छ। लेखामान बोर्डले नेपाल लेखामान अनिवार्य रूपमा लागु हुने भनी तोकेका सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्ने संस्थान ऐन एवं सञ्चार संस्थान ऐन लगायतका कानूनमा ती संस्थानले नेपाल सरकारले अपनाएको ढाँचा र तरिकामा लेखा राख्ने व्यवस्था गरेको छ। लेखामानसँग सम्बन्धित जनशक्ति तयार हुने गरी शिक्षण संस्था वा विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा लेखामानसँग सम्बन्धित विषय समावेश नभएका वा समावेश भएपनि लेखामानमा भएको परिमार्जन अनुकूल हुने गरी पाठ्यक्रम अद्यावधिक हुने गरेको छैन।

सुधारका क्षेत्र

लेखामानको कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरूलाई अवसरमा परिणत गर्न सबै सरोकारवालासँग छलफल गरी लेखामानको व्याख्या गरी व्याख्यामा एकरूपता कायम गर्नुपर्दछ। शिक्षण संस्था तथा विश्व विद्यालयको पाठ्यक्रममा लेखा मान समावेश लेखा व्यवसायका लागि पर्याप्त मात्रामा दक्ष जनशक्तिको उत्पादन गरी यस्ता जनशक्ति क्षमता विकासका लागि तालिममा निरन्तरता प्रदान गर्नु पर्दछ। बैङ्क, बीमा, सहकारी, कम्पनी रजिष्टार लगायतका नियामक निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने तथा नियामक निकाय बिच समन्वय गर्ने संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्दछ। लेखामानमा आवश्यकता अनुसार व्याख्या गरी कार्यान्वयन मार्गदर्शन तयार गरी लेखामानको व्यवस्था र नियामक निकायका निर्देशनमा एकरूपता कायम गर्नु पर्दछ। कर र अन्य कानून बिच वित्तीय विवरण तथा वित्तीय प्रतिवेदनको ढाँचामा एकरूपता कायम गर्नुपर्दछ। सिद्धान्तमा आधारित लेखामानको कार्यान्वयन गर्न मार्गदर्शन तयार गर्नुपर्दछ। सम्बन्धित देशको स्थानीय परिवेस तथा आवश्यकता अनुसार थप व्यवस्था गर्ने वा केही विषय थप गर्ने वा थप व्याख्या गर्ने अधिकार दिनुपर्दछ। तालिम र जनशक्ति विकास: जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, तालिम दिने, तालिम अनिवार्य गर्ने, प्राज्ञिक विषय एवं शैक्षिक संस्थाका पाठ्यक्रममा समावेश गर्नुपर्दछ। नियामक निकाय तथा कार्यान्वयन गर्ने निकायमा रहेका लेखा व्यवसायीको क्षमता अभिवृद्धि गर्न तालिमको व्यवस्था,

तालिम सामग्रीको विकास, प्रशिक्षक प्रशिक्षणमा बृद्धि, पेशागत तालिममा निरन्तरता, व्याख्यात्मक मार्गदर्शन तयार गरी सबै सरोकारवालालाई सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने, लेखामानमा रहेका व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न यथार्थपरक उदाहरणहरू समावेश तथा सञ्चार माध्यमलाई समेत सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

निष्कर्ष

देशको आर्थिक विकासका लागि बलियो शासन पद्धति, उच्चस्तरीय गुणस्तर मान एवं सक्षम नियामक संरचना आवश्यक पर्दछ। वित्तीय प्रतिवेदन मानले लगानीकर्ताहरूलाई विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्दछ। विश्वव्यापीकरणले एक अर्कामा तुलनीय एवं विश्वसनीय वित्तीय प्रतिवेदनको माग गर्दछ। लेखामानले वित्तीय अवस्था पारदर्शी, विश्वसनीय तथा तुलनीय बनाउने, लगानीकर्ताको विश्वास बढाई लगानी भित्राउन सहयोग गर्ने, पुँजीको लागत घटाउने, साधन स्रोतको प्रभावकारी उपयोग गर्ने एवं उच्च आर्थिक बृद्धि गराउन वित्तीय लेखामानहरू बिच एकरूपता कायम गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त बनाउने प्रयास गर्दछ। लेखामानले वित्तीय विवरणमा वित्तीय कारोबार वा घटनाको पहिचान गणना वर्गीकरण मापन प्रतिवेदन तथा खुलासा गर्ने आधार प्रदान गर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान बोर्डले एकै प्रकारका उच्च गुणस्तरीय, सबैले बुझ्न सकिने, कार्यान्वयन हुन सक्ने र विश्वव्यापी रूपमा मान्य हुने लेखापालन र दिगोपन खुलासासम्बन्धी लेखामान, साना निकायका लागि लेखामान तथा लेखामानको व्याख्या विकास, स्वीकृत एवं प्रकाशन गरी यिनीहरूको अवलम्बनलाई सहजीकरण एवम् प्रबर्द्धन गर्दछ।

लेखामानले वित्तीय सूचना प्रणालीमा पारदर्शिता र तुलनात्मकता कायम गराई विश्वव्यापी लेखा प्रणालीमा एकरूपता ल्याई लगानीकर्ता, वित्तीय विश्लेषक एवं सरोकारवालालाई निर्णय गर्ने आधार प्रदान गरेको छ। यसले वित्तीय विवरणमा एकरूपता र तुलनात्मकता कायम गराउँदै एकभन्दा बढी देशमा कार्यरत कम्पनीको वित्तीय विवरण एकीकरणमा सहजता ल्याई वित्तीय सूचना प्रणालीमा एकरूपता एवं विश्वसनीयता कायम गरेको छ। लेखासम्बन्धी परम्परागत व्यवहार, कानूनी व्यवस्था र देशको आर्थिक वातावरण अनुकूल हुने व्यवस्था मिलाउँदै विश्वव्यापी रूपमा देखिएका समसामयिक मुद्दालाई सम्बोधन गर्ने गरी लेखामानमा व्याख्या गरी स्पष्टता कायम गर्नुपर्दछ। यसैगरी परिवर्तित सन्दर्भमा सरोकारवालाका अपेक्षा पूरा गर्ने गरी प्रविधिमा सुधार,

नियमन प्रणालीमा सुधार, व्यावसायिक व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने आधार प्रदान गर्दै वित्तीय प्रतिवेदनमा पारदर्शिता तुलनात्मकता र विश्वसनियता अभिवृद्धि गराउनुपर्दछ।

नेपालमा लेखामान बोर्डले अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानलाई अवलम्बन गरी नेपाल लेखामान स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको भए पनि यस्ता मानको पूर्ण पालना हुन सक्ने अवस्था सिर्जना गर्न मार्गदर्शन तयारी, दक्ष जनशक्तिको उत्पादन तथा व्यवसायमा टिकाउने वातावरण सिर्जना, नियामक निकायका आवश्यकता एवं लेखामानमा एकरूपता कायम गराउँदै निकाय गठन गर्ने कानूनमा प्रचलित लेखामान अनुसार वित्तीय विवरण तयार गरी प्रस्तुत गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

CHALLENGES AND SUCCESSES IN IMPLEMENTING INTERNATIONAL STANDARDS:
ACHIEVING CONVERGENCE TO IFRSs AND ISAs, International Federation of Accountants.

www.ifrs.org

www.asb.org

नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था, लेखामान बोर्ड, महालेखापरीक्षकको कार्यालयले सञ्चालन गरेका तालिममा उपलब्ध गराईएका कार्यपत्रहरू।

नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान: कार्यान्वयन एवं चुनौती

✍ रामप्रसाद डोटेल •

सारांश

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान सम्बन्धमा धेरै खोज अनुसन्धान भएका छन्। नेपालमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बोर्डले विकास गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (ईप्सास) का आधारमा नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (नेप्सास) लागू गर्ने निर्णय भएको छ। उक्त लेखामानले पारदर्शिता, जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बढाउने उद्देश्य राखेको छ। यो सार्वजनिक क्षेत्रका सबै निकायहरूमा लागू हुने व्यवस्था छ। यस अन्तरगत नगद प्राप्ति-भुक्तानी विवरण, एकीकृत वित्तीय विवरण, बजेटको तुलनात्मक विवरण तयार गर्नुपर्ने एवं सम्पत्ति-दायित्वको सम्बन्धमा खुलासा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। नेप्सास लागू गर्ने निर्णय वि.सं २०६६ मा भएपनि मन्त्रालयहरूले लेखापरीक्षण सम्पन्न भइसकेपश्चात परामर्शदाता राखेर नेप्सास अनुसारको वित्तीय विवरण बनाउने औपचारिकतामा मात्र सिमित थियो। हिसाब एकीकरण गर्दा सरकारी व्यावसायिक उद्यमलाई पनि समेटनुपर्ने, नक्शाङ्कन गर्न कठिनाई, कर्मचारीको न्यून क्षमता जस्ता कारणले कार्यान्वयन हुन सकेन। अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत उक्त लेखामानको कार्यान्वयनमा चुनौती देखिएका कारण कतिपय विषयहरू परिमार्जन गरेर सन् २०१७ मा अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बोर्डले नयाँ लेखामान विकास गर्‍यो। नेपालमा उक्त लेखामान अनुसार नेप्सासलाई अद्यावधिक गरेर वि.सं २०७९ मंसिर देखि लागू गर्ने निर्णय गरिएको छ।

वर्तमान वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीले सही एवं यथार्थ प्रतिवेदन नदिने र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले समेत यसलाई मान्यता नदिने अवस्थाले नेप्सास कार्यान्वयन अति आवश्यक भैसकेको छ। यसले वित्तीय विवरणको विश्वसनियता र गुणस्तरियता अभिवृद्धि गर्ने, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्ने, निर्णय प्रकृत्यालाई सहज बनाउने र भविष्यमा प्रोदभावी आधारको लेखाप्रणाली अवलम्बन गर्नको लागि प्रस्थान विन्दु तय गर्ने भएकाले यसको कार्यान्वयन अपरिहार्य देखिन्छ। नेप्सास कार्यान्वयनको आवश्यकता हृदयङ्गम गरेर नै महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले यसलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। सोहीअनुसार नेप्सास कार्यान्वयनको प्रकृत्या संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले शुरू गरेका

• पूर्व उपमहालेखापरीक्षक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

छन्। तीनै तहका सरकारको एकीकृत वित्तीय प्रतिवेदनहरू नेप्सासको ढाँचामा तयार गर्न थालिएको छ। यस प्रयोजनको लागि मलेप फारमहरू समेत स्वीकृत भैसकेका छन्। तथापि कार्यान्वयनमा धेरै चुनौतीहरू छन्। नियन्त्रणको पहिचानमा स्पष्टताको अभाव, गैर-बजेटरी निकाय एकीकरण, दोहोरिएका कारोबार हटाउने प्रकृयाको जटिलता, कार्यसञ्चालन स्तरमा लागू नहुनु, कर्मचारीको न्यून क्षमता, खुलासाको लागि अत्यावश्यक सूचना उपलब्ध नहुनु र सूचना प्रविधि प्रणालीको अभावले नेप्सासको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा पुगेको छ। महालेखा परीक्षक कार्यालयले पनि नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण उपर शर्तसहितको राय दिएको अवस्था छ।

नेप्सासको कार्यान्वयनमा प्रभावकारीता ल्याउन संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय, कानूनी एवं नीतिगत स्पष्टता, कर्मचारी क्षमता विकास, सूचना प्रविधि प्रणालीको प्रयोग र आवश्यक सूचनाको प्रवाह सुनिश्चित गर्नु जरूरी छ। लेखापरीक्षण प्रक्रियामा समेत नेप्सासको वित्तीय विवरणलाई मुख्य आधार बनाउनु पर्दछ। साथै सरल तथा उपयुक्त ढाँचा निर्धारण गरी कार्यसञ्चालन स्तरका कार्यालयसम्म नै यसको प्रयोग गर्नुपर्दछ। यसको सफल कार्यान्वयनले वित्तीय विवरणको गुणस्तरीयता र पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्दै भविष्यमा प्रोदभावी (Accurel) खा प्रणालीमा प्रस्थान गर्न मार्ग प्रशस्त गर्नेछ।

प्रमुख शब्दावली (Key Words): (नियन्त्रक निकाय, नियन्त्रित निकाय, प्रतिवेदक निकाय, नगदमा नियन्त्रण, गैरबजेटरी निकाय, एकीकरण, सामान्य प्रयोजनको वित्तीय विवरण, निष्पादित कारोबार, नक्शाङ्कन, सरकारी व्यावसायिक उद्यम, एकल कोष खाता, सम्पूर्ण सरकार)

१. परिचय

नेपाल सरकारले सम्बत् २०१८ देखि नगदमा आधारित लेखा प्रणाली अवलम्बन गरेको छ, जसलाई नयाँ श्रेस्ता प्रणाली पनि भनिन्छ। उक्त प्रणालीको कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन धेरै लेखा फारामहरू तयार गरी महालेखापरीक्षकबाट स्वीकृत गराईएको छ। नयाँ फारामहरू परिमार्जन एवं कार्यान्वयन बाहेक विगत पाँच दशकदेखि लेखा प्रणालीमा खासै सुधार गरिएको थिएन। नेपालमा हाल प्रचलित लेखा प्रणाली अनुसार नेपाल सरकारले केन्द्रीय स्तर र कार्यसञ्चालन स्तरमा लेखा तथा खाताहरू राख्न आवश्यक हुन्छ। महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र मन्त्रालयहरूले केन्द्रीय स्तरको लेखा राख्छन् भने खर्च गर्ने वा राजस्व आर्जन गर्ने कार्यसञ्चालन स्तरका कार्यालयहरूले कार्यसञ्चालन स्तरको लेखा तयार गर्दछन्। प्रत्येक खर्च इकाईले वित्तीय विवरण तयार गर्दछ, जसले विभिन्न राजस्व र खर्च शीर्षकहरू अन्तर्गत प्राप्त भएको एवं खर्च गरिएको

रकम प्रस्तुत गर्दछ। यद्यपि, सबै कारोवार नसमेटिएको एवं नगदमा आधारित भएकाले कार्यसञ्चालन स्तर वा केन्द्रीय स्तरको विवरणहरूबाट यथार्थरूपमा नगद प्रवाह र नगद मौज्जातको पूर्ण जानकारी हुन सक्ने अवस्था थिएन। नेपाल सरकारले जिन्सी सामान र सार्वजनिक सम्पत्तिको छुट्टै अभिलेख राखेपनि वित्तीय विवरणमा समावेश गर्ने गरिएको छैन।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा, सरकारी लेखा प्रणालीको क्षेत्रमा धेरै विकासहरू भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय लेखा व्यवसायी महासंघ अन्तर्गतको लेखामान निर्धारण गर्ने बोर्डको रूपमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बोर्ड (International Public Sector Accounting Standard Board) ले विकास गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान- ईप्सास (International Public Sector Accounting Standards- IPSAS) का आधारमा नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान- नेप्सास (Nepal Public Sector Accounting Standards - NPSAS) विकास गरी लागू गर्ने निर्णय नेपाल सरकारले गरेको छ। उक्त लेखामान लागू पश्चात निश्चित समयको सरकारको नगद प्राप्ति एवं भुक्तानी र नगद मौज्जातको बारेमा जानकारी प्रदान हुने अवस्था सिर्जना भएको छ। यो जवाफदेहिता प्रवर्द्धन एवं निर्णय लिने प्रयोजनका लागि उपयोगी छ।

वित्तीय विवरणहरू बुझ्न सकिने, तुलनात्मक, पारदर्शी, पूर्ण, तटस्थ, समयमै त्रुटिरहित तवरले तयार हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ। यस मान्यतालाई नगद आधारको नेप्सासले स्वीकार गरेको छ। यो लेखाको नगद आधार भएकोले यसले नगद र नगद सरहका उपकरणको कारोवार एवं मौज्जातको जानकारी दिन्छ। नगद आधारमा भएको लेनदेन वा घटनालाई तब पहिचान गरिन्छ जब यो प्राप्त हुन्छ वा भुक्तानी गरिन्छ। नेप्सासको परिपालना गरी तयार गरिएका वित्तीय विवरणहरूले प्रतिवेदन अवधिको नगद प्राप्ति र उपयोगको बारेमा जानकारी दिन्छन्। यसमा प्रतिवेदन मितिको नगद मौज्जात पनि समावेश हुन्छ। यो मुख्यतया नगदको नियन्त्रणमा केन्द्रित हुन्छ, साथै दायित्व, प्राप्य, भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम, ऋण, लगानी, स्थिर सम्पत्ति, मेशीन र उपकरणहरू लगायत विविध जानकारीहरू वित्तीय विवरणको टिप्पणीमा खुलासा गरिएको छ।

२. नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानको विकासक्रम

अन्तर्राष्ट्रिय लेखा व्यवसायी महासंघ अन्तर्गतको अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बोर्डले १९९७ देखि अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान- ईप्सास (International Public Sector Accounting Standards- IPSAS) नगद आधार र प्रोदभावी आधार विकास एवं अद्यावधिक गर्दै आएको छ। यद्यपि नेपालले ईप्सास २००३ (सन् २००७ मा अद्यावधिक) अनुरूप नेपाल

सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान- नेप्सास (Nepal Public Sector Accounting Standards - NPSAS) नगद आधार विकास गरेर भदौ ३०, २०६६ देखि लागू गर्ने निर्णय गरेको थियो।

नेप्सासले निकायमा नियन्त्रणलाई परिभाषित गरेको थियो। उक्त लेखामानको आधारभूत धारणा नगद आधारमा वित्तीय विवरण तयार गर्नु थियो। नगदमा नियन्त्रण भएको अवस्थामा नियन्त्रक निकायले वित्तीय विवरण एकीकृत गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो। तर प्रारम्भिक चरणमा कानूनी, सञ्चालनगत र प्राविधिक चुनौतीहरूको कारणले गर्दा नेप्सास प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेन। यो लेखामान कार्यान्वयन गर्न मलेप फारमहरू स्वीकृत भएका थिएनन्। नियन्त्रक र नियन्त्रित निकायको नक्शाङ्कन (Mapping) चुनौतीपूर्ण थियो। नेप्सासको कार्यान्वयनमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भनेको सबै बजेटरी, गैर-बजेटरी निकायहरू (Extra Budgetary Entities) र सरकारी व्यावसायिक उद्यमहरू (Government Business Enterprises) को प्राप्ति र भुक्तानीलाई एकीकृत गर्नु थियो। त्यस्ता निकायहरूको खाता सूची (Chart of Account) र लेखा प्रणाली समान थिएनन्। तेस्रो पक्षको कारोबार साथै विदेशी सहायता अन्तर्गत प्राप्त रकम पहिचान गर्न गाह्रो भयो। अधिकांश प्रतिवेदक निकाय (Reporting Entity) को सम्पत्ति र दायित्व खुलासा गर्न आवश्यक सूचनाको अभावले पनि एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्नको लागि महत्त्वपूर्ण व्यवधान सिर्जना गर्नुपर्ने गर्थ्यो। त्यस्तै गरी, लेखा समुहमा कार्यरत जनशक्तिको दक्षताले पनि नेप्सासको कार्यान्वयन प्रक्रियामा बाधा पुऱ्यायो। जसको परिणामस्वरूप लेखापरीक्षण सम्पन्न भएपछि, नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण तयार गर्न मन्त्रालयस्तरमा परामर्शदाता नियुक्त गरेर वित्तीय विवरण तयार गर्ने अभ्यास शुरू भयो। जसले गर्दा त्यस्ता विवरणहरूको तयारी औपचारिकताको रूपमा मात्र सिमित रह्यो। तर जवाफदेहिता प्रवर्द्धन र निर्णय लिने उद्देश्यका लागि प्रयोग गरिएन।

विभिन्न मुलुकका सरोकारवालाहरूले धेरै निकायहरूमा सामना गरेका चुनौतीहरूलाई विचार गर्दै अनुसन्धान गरेपश्चात सो अनुसन्धानको नतिजाका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बोर्डले सन् २०१७ मा नगद आधारमा आधारित ईप्सासलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने निर्णय गरिएको थियो। उक्त लेखामानमा गरिएका प्रमुख परिवर्तनहरूमध्ये नगदमा प्राप्त नभएको बाह्य सहायताको सूचनालाई अनिवार्यरूपमा उल्लेख गर्नुपर्नेबाट हटाई प्रोत्साहनको रूपमा खुलासा गर्नेमा राख्नु, सरकारी व्यावसायिक निकायहरूलाई एकीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकताबाट हटाउनु, तेस्रो पक्षहरूले गरेको भुक्तानीलाई सूचना उपलब्ध भएमा वित्तीय विवरणको मुखपृष्ठ अन्यथा खुलासामा समावेश गर्नु प्रमुख रहेको छ। यस्तो परिमार्जनले नक्साङ्कन र एकीकरण प्रक्रियालाई सहज बनाएको छ। अघावधिक

संस्करणले पूर्णरूपमा एकीकरणलाई लचकता प्रदान गरेको छ। उक्त अद्यावधिक नगद ईप्साससँग मिल्दोजुल्दो नगद आधारको नेप्सास तयार गर्न महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐन, १९९७ अन्तर्गत स्थापित नेपाल लेखामान बोर्डलाई अनुरोध गर्‍यो। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको अनुरोध अनुसार नेपाल लेखामान बोर्डले सन् २०१७ को ईप्सास (परिमार्जित संस्करण) का आधारमा नगद आधारको नेप्सास अद्यावधिक गरी मंसिर २०, २०७९ देखि लागू गर्ने निर्णय गरियो। परिमार्जित लेखामानमा यस अधिका अवरोध र कठिनाईहरूलाई संबोधन गरिएकोले कार्यान्वयनमा सहजता प्रदान गरेको छ।

३. वर्तमान नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानका विशेषताहरू

नेप्सासको अघिल्लो संस्करणको कार्यान्वयनमा सामना गर्नुपरेका चुनौतीहरूलाई कम गर्न नेपाल सरकारले मंसिर २०, २०७९ मा अद्यावधिक गरिएको नगद आधारको नेप्सास लागू गर्ने निर्णय गरेको छ। यसमा वित्तीय विवरणको गुणात्मक विशेषताहरूमा कमि नहुने गरी धेरै अनिवार्य प्रावधानहरूलाई स्वैच्छिक प्रावधानमा सारिएका छन्। अद्यावधिक गरिएको नेप्सासका प्रमुख विशेषताहरू देहायमा उल्लेख गरिएका छन्:

(क) **नेप्सास लागू हुने क्षेत्र:** नेप्सास सार्वजनिक क्षेत्रका निकायहरूमा लागू हुन्छ। मुख्यतया: सर्वसाधारणको हितका सेवा प्रवाह गर्न वा खर्च गर्न वा आय आर्जन गर्न जिम्मेवार रहेको निकाय, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा कर वा अन्य सरकारी तहवाट हस्तान्तरण, सामाजिक योगदान, ऋण वा शुल्कवाट आफ्ना क्रियाकलापको लागि वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने र नाफा आर्जन गर्ने प्राथमिक उद्देश्य नरहेको निकायले नेप्सासको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

(ख) **अनिवार्य एवं प्रोत्साहित खण्ड:** नेप्सासका दुई भागहरू रहेका छन्। भाग एक अनिवार्यरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यसले नगद आधार अन्तर्गत सामान्य प्रयोजनको वित्तीय विवरणहरू (General Purpose Financial Statements) तयार गर्ने सबै निकायहरूले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू (Requirements) निर्धारण गर्दछ। यस भागमा नगद आधार, नगद र नगदसरहका उपकरण, नियन्त्रक तथा नियन्त्रित निकाय, वित्तीय विवरणको एकीकरणलाई परिभाषित गरिएको र खुलासा पर्ने विषयहरू समेत उल्लेख गरिएको छ। भाग दुई प्रोत्साहनको लागि व्यवस्था गरिएको हो जसले प्रोदभावी लेखा प्रणालीमा जान आधार प्रदान गर्दछ। जवाफदेहिता प्रबर्द्धन र पारदर्शिता बढाउन यस्ता खुलासाहरू आवश्यक हुन्छन्। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले के कस्ता खुलासा गर्ने भनेर निर्धारण गर्न जरूरी हुन्छ।

- (ग) **नगद प्राप्ति र भुक्तानीको विवरण:** सबै निकायहरूले नगद प्राप्ति र भुक्तानीको विवरण तयार गर्न आवश्यक छ जसमा सबै नगद प्राप्ति, भुक्तानी र नगद मौज्जात, तेस्रो पक्ष भुक्तानी, लेखा नीतिहरू र व्याख्यात्मक टिप्पणी, बजेट र यथार्थताको तुलनात्मक अवस्थालगायतका सूचनाहरू समावेश गरिन्छ। साथै, वित्तीय विवरण तयारीको आधार, नियन्त्रित निकायहरूको नाम, प्रतिवेदक निकाय, प्रस्तुति मुद्रा, ऋण, अखितयार मिति, बाह्य दाताहरूबाट भएको तेस्रो पक्ष भुक्तानी र नगदमा प्राप्त नभएका अन्य सहयोग, प्राप्य, भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम, सम्पत्ति र दायित्वहरू लेखा टिप्पणीमा खुलासा गर्नुपर्दछ। खुलासा सहितको यस्तो जानकारी दुई वर्षको तुलनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।
- (घ) **निकायमा नियन्त्रण:** नेप्सासले निकायको नियन्त्रणलाई परिभाषित गरेको छ। नियन्त्रक निकाय (Controlling Entity) र नियन्त्रित निकाय (Controlled Entity) को अवधारणा प्रस्तुत गरिएको थियो। जसअनुसार नियन्त्रक निकाय भनेको त्यस्तो निकाय हो, जसले अर्को निकायलाई नियन्त्रण गर्छ, आफ्नो शक्ति (Power) मार्फत लाभमा संलग्न हुने अधिकार राख्छ र लाभको प्रकृति एवं मात्रालाई असर गर्न सक्छ। त्यस्तै गरी, नियन्त्रित निकाय भनेको त्यस्तो निकाय हो जुन नियन्त्रक निकायको नियन्त्रणमा रहेको हुन्छ। नियन्त्रित निकायहरूले समेत वित्तीय विवरण तयार गर्न आवश्यक हुन्छ। जबकि, नियन्त्रक निकायहरूले आफ्नो मातहतका नियन्त्रित निकाय वा कार्यसञ्चालन स्तरका कार्यालयको वित्तीय विवरणलाई एकीकृत गर्दछन्।
- (ङ) **नगदमा नियन्त्रण:** निकायले यदि नगद नियन्त्रण गर्दछ भने नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरणहरू तयार गर्नुपर्दछ। यस्तो निकायलाई प्रतिवेदक निकाय (Reporting Entity) पनि भनिन्छ, जसले सरकार/निकायबाट वा सोको तर्फबाट स्रोतहरू उठाउँछ वा प्रतिवेदक निकायको फाइदाको लागि गतिविधि/क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न स्रोतहरूको प्रयोग गर्दछ। कतिपय अवस्थामा, कुनै पनि निकायले सम्बन्धित सरकार वा अन्य निकायको सञ्चित कोषमा हस्तान्तरण गर्नु अघि उक्त सरकार वा अन्य निकायको तर्फबाट नगद सङ्कलन गरी आफ्नो सरकार वा निकायको बैंक खातामा रकम जम्मा गर्दछ। यस्तो अवस्था सो खातामा रकम रहुञ्ज्याल निकायद्वारा नगद नियन्त्रित हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा नगद प्राप्ति एवं भुक्तानी र नगद मौज्जात रकम नगद प्राप्ति र भुक्तानी विवरणको मुख पृष्ठमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।

- (च) **एकल कोष खाता:** कहिलेकाहीं सरकारले आफ्ना निकायहरूको खर्च व्यवस्थापन गर्न "एकल कोष खाता" खोल्ने व्यवस्था मिलाईएको हुन्छ। यस्तो अवस्थामा, प्रत्येक निकायहरूको छुट्टै बैंक खाता हुँदैन, यद्यपि भुक्तानी प्रत्येक सम्बन्धित निकायको सिफारिसमा एकल कोष खाताबाट गरिन्छ। कोष सञ्चालकले प्रत्येक निकायको लागि छुट्टै खाता राख्छ। एकल कोष खातामार्फत कारोबार हुने त्यस्तो निकायको नगद प्राप्ति एवं भुक्तानी र नगद मौज्जात प्रत्येक निकायको प्राप्ति र भुक्तानी विवरणको मुख पृष्ठमा उल्लेख गरिनेछ।
- (छ) **तेस्रो पक्ष भुक्तानी:** तेस्रो पक्षले निकायको तर्फबाट प्रत्यक्ष रूपमा सामान र सेवा खरिद गर्दछ वा निकायको दायित्व चूक्ता गर्दछ। त्यस्ता तेस्रो-पक्ष भुक्तानीहरू प्राप्ति र भुक्तानी विवरणको छुट्टै स्तम्भ (column) मा प्रस्तुत गरिन्छ। त्यस्तै गरी, सरकार वा स्वतन्त्र निकायले निर्माण कार्य वा आपूर्ति गरिएका सामानहरूको दायित्व भुक्तानी गर्न निर्माण व्यवसायी वा आपूर्तिकर्तालाई प्रत्यक्ष रूपमा भुक्तानी गर्न सक्छ। यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित निकायले नगद प्राप्त गर्दैन। यद्यपि, यो भुक्तानीबाट लाभान्वित हुन्छ। त्यसैले, यसलाई नेप्सासअनुसार नगद प्राप्ति र भुक्तानीको रूपमा प्रतिबिम्बित गर्नुपर्छ।
- (ज) **प्रस्तुतीमा एकरूपता:** वित्तीय विवरणहरू सामान्यतया कम्तिमा वार्षिक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ। यदि एक वर्ष भन्दा कम वा बढी अवधि प्रयोग गरिएको छ भने, रकमहरू तुलनात्मक नहुन सक्छ भनेर व्याख्या गरिनुपर्छ। नेप्सासको अन्तर्निहित नियम अनुसार सामान्य परिस्थितिमा सूचनाको प्रस्तुतीकरण र वर्गीकरण निश्चित समय अवधिसम्म एकरूप हुनुपर्दछ। यदि परिवर्तन गरियो भने त्यसलाई उचित रूपमा व्याख्या गरिनुपर्छ।
- (झ) **एकीकृत वित्तीय विवरण:** नेप्सासमा एकीकरण महत्त्वपूर्ण मुद्दा हो, जुन नियन्त्रणको अवधारणासँग जोडिएको हुन्छ। जब एक निकायको वित्तीय र सञ्चालन गतिविधिहरू वा यसको लाभमा अर्को निकायको नियन्त्रण हुन्छ, तब त्यस्तो नियन्त्रण गर्ने निकायको वित्तीय विवरणमा यसका सबै नियन्त्रित निकायहरूलाई एकीकरण गर्दै प्रस्तुत गरिन्छ, जसलाई एकीकृत वित्तीय विवरण भनिन्छ। सामान्यतया, नियन्त्रक निकायले आफ्ना सबै नियन्त्रित निकायहरूको वित्तीय विवरणलाई एकीकरण गर्न आवश्यक हुन्छ। यद्यपि, यदि त्यस्तो निकायका प्रयोगकर्ताहरू अस्तित्वमा छैनन् वा त्यस्तो निकायको लागि आवश्यक जानकारी प्रत्येक तहको एकीकृत वित्तीय विवरणले पूरा गर्छ भने, पूर्ण स्वायत्त रहेको नियन्त्रित निकायलाई समावेश नगर्न पनि सकिन्छ। नेप्सासले एकीकरणको स्तर निर्णय गर्न केही

हदसम्म लचकता प्रदान गरेको छ। एकीकरण कार्यक्रम, सरकारको स्तर, निकायको प्रकृति वा कार्य अनुसार पनि गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।

- (ज) **दोहोरिएको कारोवार हटाउने (Elimination):** वित्तीय विवरणलाई एकीकृत गर्दा एउटै नियन्त्रक निकाय भित्रका नियन्त्रित निकायहरू बीच भएको कारोबारहरू हटाउनु पर्छ। उदाहरणका लागि, सङ्घीय सरकारले प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारलाई सशर्त अनुदान प्रदान गरेको हुन्छ। यस्तो अनुदान संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको वित्तीय विवरणमा समावेश गरेको हुन्छ। संघ, प्रदेश र स्थानीयतहको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्दा सो अनुदानको रकम दोहोरिने भएकाले हटाउनु (Elimination) गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा एकीकृत वित्तीय विवरणले सही एवं यथार्थ विवरण प्रस्तुत गर्दैन।
- (ट) **विदेशी मुद्रा:** नेप्सासले विदेशी मुद्रा प्राप्ति, भुक्तानी र नगद मौज्जातको लेखाङ्कन नीति सम्बन्धमा वर्णन गर्दछ। विदेशी मुद्रामा नगद प्राप्ति र भुक्तानीलाई लेनदेनको मितिको विनिमय दर प्रयोग गरेर परिवर्तन गरिनुपर्छ। प्रतिवेदन मितिमा विदेशी मुद्रामा रहेको अन्तिम मौज्जातलाई वर्षान्तको विनिमय दरले नेपाली मुद्रामा रूपान्तरण गर्नुपर्दछ।
- (ठ) **बजेटको तुलनात्मक विवरण:** नेप्सास अन्तरगत बजेटको तुलनात्मक विवरण तयार गर्नुपर्दछ, जसमा शुरू र अन्तिम बजेट, थपघट पश्चातको वास्तविक बजेट रकम समावेश गरिनुपर्दछ। यसले प्रयोगकर्ताहरूलाई प्राप्त स्रोतहरू अपेक्षित तरिकाले प्रयोग गरिएको छ कि छैन भनेर मूल्याङ्कन गर्न सक्षम बनाउँछ।
- (ड) **बाह्य सहायता:** सार्वजनिक क्षेत्रमा बाह्य सहायता एक महत्त्वपूर्ण स्रोत हुन्छ। त्यसैले, यसलाई उचित रूपमा लेखाङ्कन वा खुलासा गरिनुपर्छ। यो एक देश वा संस्थाबाट अर्को देशमा द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सम्झौता अन्तर्गत प्राप्त हुन्छ। यस्तो बाह्य सहायता वा अन्य सहयोगहरू यदि नगदमा प्राप्त भएका छन् भने वित्तीय विवरणको मुख पृष्ठमा उल्लेख गर्नुपर्छ। तर यस्ता सहयोगहरू बजेटमा समावेश भै नगदमा प्राप्त नभएमा वित्तीय विवरणको टिप्पणीमा खुलासा गर्नुपर्छ।
- (ढ) **मार्फत (Pass Through) लेनदेन वा हस्तान्तरित भुक्तानी:** नेप्सासले निष्पादित कारोवार (Administered Transaction) र मार्फत लेनदेनलाई परिभाषित गरेको छ। कहिलेकाहीं, कुनै निकायमा अर्को निकायको तर्फबाट एजेन्टको रूपमा काम गर्ने अवस्थामा निष्पादित कारोवार वा मार्फत कारोवार भई नगद प्रवाह उत्पन्न हुन सक्छ। त्यस्तै गरी, कतिपय अवस्थामा

तेस्रो पक्षलाई हस्तान्तरित भुक्तानी (Transfer Payment) निकायको बैंक खातावाट पास थु गरिन्छ। यस्तो अवस्थामा निष्पादित कारोवार र मार्फत लेनदेनहरू निकायको आफ्नै बैंक खातामार्फत प्रशोधन गरिन्छ। यी लेनदेनहरू खुलाससहित प्राप्ति र भुक्तानीको विवरणमा समावेश गरिन्छ।

- (ण) **कारोवारको प्रकृति एवं वर्गीकरण:** नेप्सासले कारोवारको प्रमुख वर्गहरू खुलासा गर्न सुझाव दिएको छ। यस्तो वर्गीकरण कारोवारको प्रकृति र कार्यात्मक विधि अनुसार गर्न सकिन्छ। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तीन तहका सरकारको खर्च र राजस्व वर्गीकरण गर्न एकीकृत आर्थिक संकेत वर्गीकरण र व्याख्या, २०७४ महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गरेको छ, जुन अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषद्वारा जारी गरिएको सामान्य वित्तीय तथ्याङ्क, २०१४ सँग मिल्दोजुल्दो छ। जसअनुसार आधार शीर्षक, शीर्षक र उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरी नेप्सासको वित्तीय विवरणमा संक्षेपीकरण एवं प्रतिवेदन गरिन्छ।
- (त) **राजस्व संकलन:** आन्तरिक राजस्व विभागले सञ्चित कोषमा जम्मा हुने गरी राजस्व संकलन गर्दछ। उक्त कार्यालयको लागि वेगलै बजेट विनियोजन भएको हुन्छ। सो बजेट सो विभागको नियन्त्रणमा हुन्छ र उद्देश्यअनुरूपका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न प्रयोग गर्न सक्दछ। तर सञ्चितकोषमा जम्मा हुने गरी संकलन गरिएको राजस्व उक्त विभागले प्रयोग गर्न वा सो वाट लाभ लिन सक्दैन। तथापि सो राजस्व रकम आन्तरिक राजस्व विभागमार्फत निष्पादित भै सरकारको सञ्चित कोषमा जम्मा गरिने भएकाले राजस्व आर्जन गर्ने कार्यालयले संकलन गरेको राजस्व रकमलाई प्राप्तिको रूपमा र सञ्चितकोष दाखिला भएको रकम, बजेट विनियोजन भै खर्च भएको रकमलाई भुक्तानीको रूपमा नेप्सासको वित्तीय विवरणको मुख पृष्ठमा उल्लेख गर्नुपर्दछ।
- (थ) **सम्पत्ति दायित्वको खुलासा:** नेप्सास कार्यान्वयन गर्नुको प्रमुख उद्देश्य भविष्यमा प्रोदभावी आधारको ईप्सास लागू गर्नको लागि आधार प्रदान गर्नु हो। यस प्रयोजनका लागि नेप्सास भाग २ मा सम्पत्ति, दायित्व, प्राप्य रकम, भुक्तानी दिनुपर्ने रकम, ऋण, लगानीलाई टिप्पणीमा खुलासा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सबै विवरणहरू एकैपटक प्राप्त हुन नसकेमा क्रमशः समावेश गर्दै जाने नीति अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

४. नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानको आवश्यकता

नेपालमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले लेखापरीक्षणको लागि पेश गरिएको नेपाल सरकारको वित्तीय विवरणले सही एवं यथार्थ स्थिति प्रस्तुत गर्दैन भन्ने तथ्य बारम्बार उठाएको थियो। त्यस्तै, विभिन्न विकास साझेदारहरूले पनि नेपाल सरकारलाई नगद आधारको नेप्सास पालना गर्न सुझाव दिइरहेका छन्। नेपाल सरकारद्वारा अपनाइएको हालको लेखा प्रणाली पारदर्शी र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त नभएको सन्दर्भमा नेपाल सरकारले नेप्सासको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य देखियो। देहायका बुँदाहरूले नेप्सास कार्यान्वयनको आवश्यकता पुष्टि हुन्छ।

- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ बमोजिम वित्तीय विवरण भन्नाले नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको लेखामानबमोजिम कुनै निश्चित अबधिमा भएको कारोवारको समष्टिगत स्थिति दर्शाउने उद्देश्यले शीर्षक समेत खुल्ने गरी तोकिएको लेखामान बमोजिम तयार गरिएको विवरण सम्झनु पर्छ र सो शब्दले कारोवारको स्थिति दर्शाउने गरी शीर्षकको आधारमा बनाईएको बजेट अनुमान, निकास, खर्च, आम्दानी दाखिला र बाँकी रकमसमेत खुलाइएको प्राप्ति र भूक्तानी विवरण र सो सँग सम्बन्धित लेखा टिप्पणी तथा खुलासालाई समेतलाई जनाउँदछ। लेखा मानदण्ड पालना नगरी तयार पारिएका वित्तीय विवरणहरू कानूनअनुसार वित्तीय विवरण होइनन्। यद्यपि, हाल लेखापरीक्षणमा विशेष गरी आर्थिक विवरण मलेप फारम २१३ पेश गरिन्छ, जुन नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको नेप्सासको ढाँचा भन्दा फरक छ। सो विवरणलाई वित्तीय विवरण मान्न सकिँदैन। त्यसैले, वित्तीय विवरण तयार गर्ने सम्बन्धमा कानूनी प्रावधानको अनुपालनको लागि नेप्सासको परिपालना अपरिहार्य छ।
- विकास साझेदारहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेप्सास अन्तर्गत तयार पारिएको वित्तीय विवरणलाई पहिचान एवं स्वीकार गर्छन्। यसले विश्वसनियता एवं अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बढाउँछ।
- सम्पत्ति, दायित्व, प्राप्य, भूक्तानी दिनुपर्ने, लगानी र ऋण लगायतका जानकारीहरू नेप्सास अन्तर्गत खुलासा गर्नुपर्दछ। जसले प्रोदभावी लेखा प्रणालीतर्फ प्रस्थानको लागि आधार प्रदान गर्दछ।

- नेप्सासको कार्यान्वयनले सामान्य प्रयोजनको वित्तीय विवरणहरू (General Purpose Financial Statements) बुझ्न सकिने, तुलनात्मक, पारदर्शी, पूर्ण, तटस्थ, समयमै त्रुटिरहित तवरले तयार गर्न सकिन्छ। फलस्वरूप वित्तीय विवरणमा सबै गुणात्मक विशेषताहरू समावेश हुन्छन्।
- नेप्सासको कार्यान्वयनले सरकारको प्राप्ति, नगद मौज्जात, भुक्तानी अवस्थाको जानकारी दिने भएकाले स्रोतहरूको दिगोपन मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्दछ।
- मानकको प्रयोगले वित्तीय विवरणको गुणस्तर एवं साख अभिवृद्धि गर्दछ र वित्तीय लेखापरीक्षणलाई पनि सहज बनाउँछ।
- नेप्सासले गैर-बजेटरी निकायको हिसाब समेत समावेश गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ। जसले त्यस्तो निकायमाथि सरकारी नियन्त्रण स्थापित गर्न मद्दत गर्दछ।
- नेप्सासले कारोवारको लेखाङ्कनमा एकरूपता र स्तरीकरण गर्ने भएकाले यसको प्रयोग आवश्यक छ।
- नेप्सास अन्तरगत धेरै थप खुलासाहरू गरिन्छ, जसले पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउँछ।
- यसले निर्णय लिने उद्देश्यका लागि आवश्यक पर्ने प्राप्ति, भुक्तानी, नगद मौज्जात र बजेट सम्बन्धी तुलनात्मक सूचनाहरू प्रदान गर्दछ। फलस्वरूप सही निर्णय हुन्छ।

५. नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान कार्यान्वयनको अवस्था एवं चुनौतीहरू

५.१ कार्यान्वयन अवस्था

विगतमा नेप्सासको कार्यान्वयनमा समस्या देखिएपनि अद्यावधिक गरेपश्चात महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले नेप्सासको पूर्ण कार्यान्वयनलाई प्राथमिकता दिएको छ। नेप्सास कार्यान्वयनको लागि संघ, प्रदेश र स्थानीयतहले प्रयोग गर्नुपर्ने मलेप फारमहरू महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृत भैसकेका छन्। क्षमताको हिसाबले स्थानीयतह कमजोर भएपनि सूत्र प्रणालीमा यी मलेप फारमहरू समावेश गरिएकोले स्थानीयतहहरूले विगत ३/४ वर्षदेखि नेप्सासको कार्यान्वयन गरी वित्तीय विवरण तयार गर्दै आएका छन्। प्रदेशले समेत नेप्सास अनुसारको वित्तीय विवरण तयार गर्ने प्रकृया शुरू गरेका छन्। सङ्घीय मन्त्रालयहरूले पनि नियन्त्रक निकायको हैसियतले नियन्त्रित निकायसमेत हिसाब एकीकृत गरी वित्तीय विवरण तयार गर्न शुरूवात गरी सकेका

छन्। उपलब्ध भएसम्म गैरबजेटरी निकायको हिसाबसमेत समावेश गर्ने प्रयास भएको छ। सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणालीमा समावेश भएको आधारमा सम्पत्तिको खुलासा समेत वित्तीय विवरणमा गर्ने गरिएको छ। खुलासाको लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध हुने गरी भुक्तानी बाँकीको विवरण, अन्य दायित्वको विवरण, प्राप्त रकमको विवरण, सम्पत्तिको मुल्याङ्कन फारमलगायतका मलेप फारमहरू स्वीकृत गराई प्रयोगमा ल्याईएको छ। कार्यसञ्चालन स्तरसम्म कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा छलफल भैरहेको र सूचना प्रविधि प्रणालीमार्फत वित्तीय विवरण तयार गर्ने सम्बन्धमा काम अगाडि बढाउने प्रयास भैरहेको छ। नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको तेश्रो सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार रणनीति (२०८२-२०८७) मा समेत सूचना प्रविधिको प्रणालीको प्रयोग गर्दै गैर बजेटरी निकायहरूको वित्तीय विवरण एकीकृत गर्ने, सम्पत्ति र दायित्वहरूको थप खुलासा गरी नेप्सासको अनुपालना बढाउने क्रियाकलाप निर्धारण गरेको छ। सो कार्यान्वयनको लागि बहुदाताकोषबाट अनुदानसमेत प्राप्त भएको अवस्था छ।

५.२. चुनौतीहरू

विगत तीन वर्षदेखि महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गर्ने सम्पूर्ण सरकार (संघ, प्रदेश र स्थानीयतह) को वित्तीय विवरण नेप्सासले निर्धारण गरेको ढाँचामा नै तयार गर्ने गरिएको छ। तर सोको लेखापरीक्षण गरी महालेखापरीक्षकले सबै कारोवार नसमेटेको, सबै गैरबजेटरी निकायको हिसाब समावेश नभएको, सरकारको सबै सम्पत्ति, दायित्व, प्राप्त रकम, भुक्तानी दिनुपर्ने रकम समावेश नभएकोले सही एवं यथार्थ स्थिति चित्रण नगरेको भनि शर्तसहितको राय प्रदान गरेको छ। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले नेप्सासको अधिल्लो संस्करण कार्यान्वयनको क्रममा सिकेका पाठहरूलाई विचार गर्दै यसको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने रणनीति निर्धारण गरेको छ। तथापि, नेप्सास कार्यान्वयनमा अझै पनि धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था छ। केही प्रमुख चुनौतीहरू देहायमा उल्लेख गरिएका छन्:

(क) **नियन्त्रणको पहिचान:** नेप्सास कार्यान्वयनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चुनौती भनेको निकायको नियन्त्रण र नगदको नियन्त्रण पहिचान गर्नु हो। नगदमा कहिले नियन्त्रण हुन्छ र कहिले निष्पादित (Administered) हुन्छ भनेर पहिचान गर्नु धेरै कठिन हुन्छ। नियन्त्रणमा आधारित निकायको नक्शाङ्कन अझै पनि बहसयोग्य छ, यद्यपि यो ईप्सास ३५ एकीकृत वित्तीय विवरणमा परिभाषित गरिएको छ। जस अनुसार आफ्नो शक्ति (Power) मार्फत लाभमा संलग्न हुने अधिकार राख्छ र लाभको प्रकृति एवं मात्रालाई असर गर्न सक्छ भने निकायको

नियन्त्रणको रूपमा पहिचान गर्नुपर्दछ। तर यी विषयहरू व्यवहारिकरूपमा कार्यान्वयनमा लैजादा व्याख्या सहज हुँदैन। फलस्वरूप सबै निकाय समेटन नसकेको अवस्था छ।

- (ख) **गैर बजेटरी निकाय:** सरकारी व्यावसायिक उद्यमहरूलाई एकीकरण गर्ने सम्बन्धमा पछिल्लो नेप्सासको संस्करण लचिलो छ। यद्यपि, गैर बजेटरी निकायलाई एकीकरण गर्नु अझै चुनौतीपूर्ण छ। गैर बजेटरी निकायहरूको आफ्नै लेखा प्रणाली र खाता सूची रहेको छ। केही गैर बजेटरी निकायहरूले पहिले नै प्रोदभावी आधारको लेखाप्रणाली अपनाउँदै आएका छन्। त्यसैले, विविध प्रकृतिको वित्तीय विवरणहरू एकीकृत गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ।
- (ग) **दोहोरो कारोवार हटाउने (Elimination):** एकीकरण प्रक्रियाको एउटा महत्त्वपूर्ण चुनौती भनेको दोहोरो कारोवार हटाउने हो। एकीकृत वित्तीय विवरणहरूले निकाय र सो भन्दा बाहिरका निकायहरू बीचको कारोवार मात्र प्रतिबिम्बित गर्नुपर्दछ। यस्तो अवस्थामा दोहोरो गणना हुन नदिन प्रतिवेदक निकाय भित्रका निकायहरू बीचको कारोवारलाई हटाउनु पर्छ। सरकारी विभागले आफ्नो नियन्त्रित गैर बजेटरी निकायलाई सशर्त अनुदान प्रदान गर्न सक्छ। एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्दा यस्ता सशर्त अनुदानहरू हटाउनु पर्छ। अन्यथा विभागको प्राप्ति र भुक्तानी दोहोरो गणना भई वित्तीय विवरण सही एवं यथार्थ हुँदैन। दोहोरो कारोवार हटाउने (Elimination) विषय बुझ्न सजिलो छ तर कारोवारहरू पहिचान गर्न गाह्रो छ। कुन प्रकारका कारोवारहरू हटाउने भन्ने नीति निर्धारण गर्न पनि जटिल छ। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले अहिलेसम्म नीति निर्धारण गरेको पनि छैन।
- (घ) **वित्तीय विवरणको मान्यता:** विभिन्न मलेप फारमहरू महालेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा तयार गरी महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृत गराएको छ। ती मध्ये मलेप फारम नम्बर २१३ आर्थिक विवरणलाई लेखापरीक्षण प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिन्छ। तर नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरणहरू मलेप फारम नम्बर २७० (१-७) ढाँचामा राखिएको छ, जसलाई लेखापरीक्षणको समयमा माग एवं जाँच गरिँदैन। यो नेप्सास कार्यान्वयनमा रहेको प्रमुख चुनौती हो। यदि लेखापरीक्षकलाई नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण आवश्यक पर्दैन भने निकायहरू त्यस्तो विवरण तयार गर्न प्रेरित हुँदैनन्।
- (ङ) **कार्यसञ्चालनस्तरका निकाय:** नेप्सास समग्ररूपमा वित्तीय विवरण तयार गर्ने निकायहरू चाहे केन्द्रीयस्तर होस वा कार्यसञ्चालनस्तर होस सबैले समानरूपमा अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। कानूनी व्यवस्था पनि सोही अनुसार भएको देखिन्छ। तर यसलाई केन्द्रीयस्तरको

वित्तीय विवरण तयार गर्न मात्र प्रयोग गर्ने गरिएको छ। कार्यसञ्चालन स्तरको वित्तीय विवरण तयार गर्न यसलाई प्रयोग गर्नु पर्दैन भन्ने धारणा केही सरकारी पदाधिकारीहरूमा रहेका कारण हालसम्म कार्यसञ्चालन स्तरमा यसको कार्यान्वयन गरिएको छैन। जुन नेप्सास र कानूनको मान्यता अनुकूल छैन। यसले पनि कार्यान्वयनमा चुनौती थपेको छ।

(च) **ढाँचा:** नेप्सासमा दुई भागहरू रहेका छन्। पहिलो भाग अनिवार्य छ र दोश्रो भागका प्रावधानहरू स्वच्छ प्रस्तुतीकरण र पारदर्शिताका लागि अपनाउन आवश्यक छ। स्वीकृत मलेप फारम सरकारको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्न उपयुक्त हुने भएपनि केन्द्रीय निकायस्तर वा गैर बजेटरी निकाय वा कार्यसञ्चालन स्तरका निकायको नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण तयार गर्नको लागि एकरूपको उपयुक्त र स्वीकार्य ढाँचाहरूको निर्धारण गरिएको छैन। यो निर्धारण गर्न निकायहरूको विविध र जटिल प्रकृति एवं आकारको कारणले चुनौतीपूर्ण छ।

(छ) **न्यून क्षमता:** कर्मचारीको क्षमतामा रहेको सीमाका कारणले पनि नेप्सास पहिलेको संस्करण कार्यान्वयन गर्न सकिएन। विगतमा कर्मचारीको क्षमता न्यून भएका कारण प्रत्येक वर्ष मन्त्रालयहरूले नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण तयार गर्न सल्लाहकार नियुक्त गर्ने प्रचलन रहेको थियो। यसबाट नेप्सासको वित्तीय विवरण तयार गर्नु औपचारिकतामा नै समिति रह्यो। अझैपनि लेखा समुहका जनशक्तिको क्षमता विकास बिना नेप्सासको कार्यान्वयन लक्ष्य पूरा हुने देखिदैन।

(ज) **सूचनाको उपलब्धता:** नेप्सासको भाग २ अवलम्बन गर्दा तेस्रो-पक्षको प्रकारको भुक्तानी, सरकारी सम्पत्ति, मेशीन र उपकरण, प्राप्य, भुक्तानी दिनुपर्ने, ऋण, लगानी, अन्य दायित्वहरू जस्ता धेरै सूचनाहरू वित्तीय विवरणको टिप्पणीमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ। सरकारी निकायमा यस्ता सूचनाहरूको अभिलेख राख्ने र मूल्याङ्कन गर्ने कुनै व्यवस्था रहेको छैन। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले हालै यस्ता जानकारीहरू सङ्कलन गर्न मलेप फारमहरू विकास गरेको छ। तापनि आधारभूत अभिलेखहरूको अझै अभाव छ। नेप्सासको अनुपालनका लागि आवश्यक सूचनाको अभावमा कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

(झ) **लेखा नीति:** एकीकरणको लागि बजेट र लेखा नीतिको आधार समान हुनुपर्छ। यद्यपि, पूर्ण रूपमा विकसित प्रणालीहरूमा समेत बजेट नगद आधारमा तयार गरिन्छ भने लेखा प्रोदभावी

आधारमा तयार हुन्छ। यस्तो अवस्थामा, बजेटलाई र यथार्थसंग तुलना गर्न समायोजन गर्नुपर्दछ, जुन जटिल हुन्छ।

६. अगाडि बढ्ने बाटो

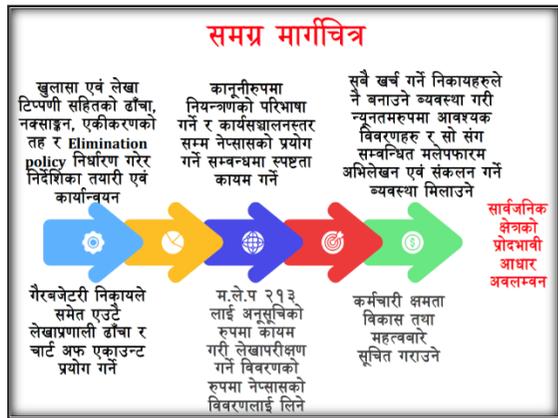
महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सरकारी लेखाको लागि मानक, नीति, ढाँचा, रूपरेखा र निर्देशिका तयार गर्दछ। यस सन्दर्भमा उक्त कार्यालयले मलेप फारामहरू तयार गरी महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृत समेत गराएको छ। नेप्सासको अद्यावधिक संस्करण नेपाल सरकारले मंसिर २०, २०७९ मा स्वीकृत गरेको छ। महालेखा नियन्त्रक कार्यालय नेप्सास कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्ध छ। सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार र सम्पूर्ण सरकारको एकीकृत वित्तीय विवरण नेप्सासमा आधारित ढाँचामा तयार गरेको अवस्था छ। धेरैजसो मन्त्रालयहरूले नेप्सास कै ढाँचामा प्रयोग गरेर एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी पेश गरेका छन्। यद्यपि, नियन्त्रणलाई परिभाषित गर्ने, एकीकरणको जटिलताहरू र नेप्सासको पूर्ण कार्यान्वयनको लागि क्षमता विकासको आवश्यकता जस्ता धेरै चुनौतीहरू छन्। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले नेप्सासलाई कार्यान्वयन गर्न छोटो अवधि र दीर्घकालीन रणनीति तयार गर्नुपर्दछ। दीर्घकालीन रणनीतिले प्रोदभावीमा आधारित लेखा अपनाउने दिशामा डोर्याउनुपर्छ।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले नियन्त्रणको कानूनी परिभाषा स्पष्ट गर्न आवश्यक छ। गैर बजेटरी निकायहरूले तोकिएको समय अवधि भित्र आन्तरिक स्रोतहरूको सबै आय र व्यय सहित वित्तीय विवरण तयार गरी सम्बन्धित मन्त्रालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई पेश गर्न आवश्यक छ। यस सम्बन्धमा हालसालै आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६ मा भएको संशोधनले गैरबजेटरी निकायले समेत महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोकेबमोजिमको लेखाप्रणाली प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही आधारमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तत्कालै एक ढाँचा र निर्देशिका तयार गरी गैरबजेटरी निकायलाई निर्देशन दिनु आवश्यक छ।

नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण मात्र लेखा परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाई मलेप फारम २१३ का आधारमा लेखापरीक्षण हुने परिपाटी अन्त्य गर्नुपर्दछ। एकीकरणको प्रक्रियालाई सहज बनाउन नक्सान र दोहोरिएको कारोबार हटाउने नीति तर्जुमा गरिनुपर्छ। त्यस्तै गरी, सम्पूर्ण सरकार, मन्त्रालय र निकाय स्तरको लागि नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरणका विभिन्न सरलीकृत ढाँचाहरू निर्धारण गर्ने र वित्तीय विवरण तयार गर्न एवं एकीकृत गर्नको लागि सूचना प्रविधि प्रणालीको विकास गरी प्रयोग गर्नु आवश्यक छ।

हालसम्म महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सम्पूर्ण सरकार र मन्त्रालय स्तरमा मात्र नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण तयार गर्ने गरेको छ। यद्यपि, यो आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनको प्रावधान विपरीत छ। तसर्थ, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र अन्य सरोकारवालाहरू सबै खर्च गर्ने एकाइहरू वा कार्यसञ्चालनस्तरका कार्यालयले नेप्सासमा आधारित वित्तीय विवरण तयार गर्न आवश्यक छ भन्ने कानूनी प्रावधानको बारेमा सचेत हुनुपर्छ। नेप्सासको कार्यान्वयन सबै कार्यसञ्चालन स्तरका कार्यालयसम्म गर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट हुनुपर्दछ।

कर्मचारीको क्षमता नेप्सास कार्यान्वयनमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अवरोध हो। यस परिस्थितिसँग सामना गर्न क्षमता विकासका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक छ। यस सम्बन्धमा गाईडलाईन र निर्देशन तयार गरिनुपर्छ र संघ, प्रदेश र स्थानीय स्तरमा सीप विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्छ। यसबाहेक विभिन्न कार्यालयहरूको तेस्रो-पक्ष भुक्तानी, सरकारी सम्पत्ति, मेशीन, उपकरण, प्राप्य, भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम, अन्य दायित्वहरूको अभिलेख राख्ने एवं प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। यस सम्बन्धी समग्र मार्गचित्र रेखाचित्रमा उल्लेख गरिएको छ।

७. निष्कर्ष

नेपालमा सरकारी लेखाप्रणाली लागू भएको लामो समयसम्म फारमहरू परिमार्जनवाहेक खासै सुधारका प्रयासहरू भएनन्। विगत केही वर्षदेखि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सार्वजनिक लेखाप्रणालीको क्षेत्रमा भएका विकासहरूलाई आत्मसाथ गर्ने प्रयासहरू भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बोर्डले विकास गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानका आधारमा नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान विकास गरी लागू गर्ने निर्णय नेपाल सरकारले ३० भाद्र २०६६ मा गरेको थियो। शुरुवातका चरणमा उक्त लेखामान कार्यान्वयनमा केही चुनौतीहरू देखिए र कार्यान्वयन हुन सकेन। ती चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गरी नेप्सासलाई अद्यावधिक गरेर २० मंसिर, २०७९ देखि कार्यान्वयन गर्न खोजिएको छ। हाल नेप्सासको कार्यान्वयनको लागि मलेप फारमहरू पनि स्वीकृत भइसकेको र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सोही मानदण्ड अनुरूप

सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार र सम्पूर्ण सरकार (Whole of The Government) को एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्न थालेकोले कार्यान्वयन हुने आशा देखिएको छ। तथापि जनशक्तिको क्षमता, प्रविधिको प्रयोग, सूचनाको उपलब्धता, नक्शाङ्कन एवं दोहोरिएको कारोवार हटाउने नीतिगत व्यवस्था, सरलीकृत ढाँचाको विकास र लेखापरीक्षणको प्रमुख आधारको रूपमा नेप्सास अनुरूपको वित्तीय विवरणलाई स्थापित गर्न अझै पनि चुनौती देखिन्छ।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले कार्यान्वयनको अल्पकालिन एवं दीर्घकालीन योजना बनाउने, कानूनी रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने विषयहरू सम्बोधन गर्दै सबै कार्यसञ्चालनस्तरका कार्यालयसम्म कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता, जनशक्तिको क्षमता विकास, सूचना प्रविधिको प्रयोग र आवश्यक सूचनाहरू समयमा नै प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ। यस सन्दर्भमा ईच्छाशक्ति एवं सुधारका लागि सरोकारवालाहरूको निरन्तर सहयोग पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। नगद आधारको वर्तमान नेप्सास कार्यान्वयनको सफलताले प्रोद्भावी लेखाप्रणालीमा प्रस्थान गर्न प्रमुख भूमिका खेल्नेछ। अन्त्यमा, नेप्सासको कार्यान्वयनले स्वच्छ, सही एवं यथार्थ वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्न मद्दत मिल्नेछ। यसले पारदर्शिता र वित्तीय जवाफदेहिता प्रवर्द्धनमा समेत योगदान पुऱ्याई सबै सरोकारवालाहरू यसको कार्यान्वयनमा दत्तचित्त भई लाग्नु अतिआवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. महालेखापरीक्षकको कार्यालय, महालेखापरीक्षकको बासाष्टीऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०८२ अनामनगर, काठमाण्डौ,
२. कानून किताव व्यवस्था समिति, आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६, बबरमहल काठमाण्डौ,
३. अर्थ मन्त्रालय, तेश्रो सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार राष्ट्रिय रणनीति, (२०८२-२०८७) सिंहदरवार काठमाण्डौ,
४. महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान नगद आधार लेखाङ्कनको वित्तीय प्रतिवेदन, २०७९ अनामनगर, काठमाण्डौ,
५. International Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB), Cash Basis International Public Sector Accounting Standard (IPSAS), 2017
६. International Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB), International Public Sector Accounting Standard 35, Consolidated Financial Statements, January 2015

विश्व परिदृश्यमा नेपालको अर्थतन्त्र: चुनौतीका बीच समृद्धिका संभावना

✍ टंकप्रसाद पाण्डेय*

१. विषय प्रवेश

आजको संसार विश्वव्यापीकरणको सञ्जालमा आवद्ध भएसँगै आर्थिक विकास, समृद्धि, अवसर र चुनौतीहरूको प्रभाव जुनसुकै मुलुकहरूमा तुरुन्तै देखा पर्ने गर्दछन्। अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा आउने सकारात्मक संकेतहरूले आन्तरिक अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रतिफल र नकारात्मक संकेतहरूले नकारात्मक प्रतिफलहरू दिने गर्दछन्। विश्व अर्थव्यवस्थामा अहिले पनि तीन धारहरू रहेका छन्, समाजवादी अर्थव्यवस्था, पूँजीवादी अर्थव्यवस्था र मिश्रित अर्थव्यवस्था। तरपनि कुनै पनि मुलुकले नत पूर्ण समाजवादी अर्थव्यवस्था अगालेको छ न पूर्ण पूँजीवादी नै। विश्वको एक ठाँउको घटनाक्रमले अर्को कुनामा बस्ने नागरिक वा उपभोक्ताको जनजीवनलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारिराखेको हुन्छ। तसर्थ, विश्व अर्थ प्रणालीलाई सकारात्मक र उत्पादनशील बनाउनका लागि विश्वव्यापी रूपमा सम-बुझाइ र सह प्रयत्न आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो।

कुल राष्ट्रिय उत्पादन, कुल राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आमदानी, लगानीको वातावरण निर्माण सहित लगानीमा हुने वृद्धि, रोजगारी अभिवृद्धि साथै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता, जीवनस्तर, मानव विकास सूचकांक जस्ता विषयहरूमा आउने सकारात्मक र गतिशील परिवर्तनलाई आर्थिक विकासको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ। वि.स. २०८३ सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्रको सूचीमा पुर्याई वि.स. २०८७ सालसम्म मुलुकको निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको प्रतिशत घटाउने, मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने र दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै वि. सं. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्याउने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता तथा दीर्घकालीन राष्ट्रिय सोचलाई व्यवहारमा रूपान्तरित गर्नका लागि प्रयासहरू गरिएको छ। नेपालको समृद्धिको बाधकका रूपमा रहेको गरिबी, पूर्वाधार विकासका लागि भौगोलिक जटिलता, आयातमा आधारित राजस्व प्रणाली, चुलिदै गएको व्यापार घाटा, बढ्दो खर्च र खुम्चिदो आर्थिक स्रोत, अनौपचारिक अर्थतन्त्रको दह्रो उपस्थिति, भ्रष्टाचार तथा आर्थिक अनियमितता जस्ता चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै विश्व आर्थिक रंगमञ्चमा दिगो र विश्वासिलो आधार निर्माण गर्दै गौरवपूर्ण उपस्थिति देखाउन ढिला भईसकेको छ। अर्थतन्त्रमा देखिएका समकालिन समस्या तथा चुनौतीहरूको सहज रूपमा

* सह-सचिव, अर्थ मन्त्रालय

सामना गर्नका लागि सुशासन सहित राजनैतिक स्थायित्व, वित्तीय सङ्घीयताको कुशल कार्यान्वयन, आन्तरिक र बाह्य लगानी प्रवर्द्धनमार्फत उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि, निजी क्षेत्रको क्षमता विकास, आधुनिक र पर्यावरणमैत्री पूर्वाधार विकास, सामाजिक क्षेत्रमा सुधारका साथै शासकीय सुधारमा विशेष जोड दिनु पर्ने अवस्था छ।

२. विश्व अर्थतन्त्रका पछिल्ला संकेतहरू

पछिल्लो समयमा विश्वमा शितयुद्धको अन्त्य भएतापनि शक्ति राष्ट्रहरू आणविक शक्ति र व्यापारको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको होडमा छन्। पेट्रोलियम पदार्थ, सूचना प्रविधि र हातहतियारको व्यापारका लागि अन्तरद्वन्द्वहरू चलि नै रहेका छन्। पछिल्लो दशकमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संस्थाहरूको प्रभावकारितामा समेत कमी आएको महशुस हुन थालेको छ भने क्षेत्रीय संगठनका रूपमा स्थापित संस्थाहरूले आफ्नो स्थापनाको औचित्यता गुमाउँदै गएको अनुभूति गरिएको छ। रूस युक्रेन तथा मध्यपूर्वको युद्ध, विश्व रंगमञ्चमा देखिएको भूराजनीतिक तनाव, व्यापारिक सम्बन्धको उतार चढाव लगायतका कारणले विश्वका अधिकांश मुलुकहरूको अर्थतन्त्र प्रत्यक्ष प्रभावित बनि राखेको छ। कोभिड—१९ महामारीका कारण सिर्जित समस्याको निराकरण हुन नपाउँदै रूस—युक्रेन युद्ध, ईजरायल-हमास युद्ध र पछिल्लो समय इजरायल-अमेरिका—इरान तनावका बाछ्छिटा विश्व अर्थतन्त्रले कुनै न कुनै रूपमा सामना गरिरहेको छ।

सन् २०२४ मा विश्व अर्थतन्त्र ३.३ प्रतिशतले विस्तार भएकोमा सन् २०२५ मा ३.० प्रतिशतले विस्तार हुने तथा सन् २०२६ मा ३.१ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको रहेको छ। विश्व बैंकको अक्टोबर, २०२५ को प्रतिवेदन अनुसार सन् २०२५ मा नेपालको अर्थतन्त्र ४.६ प्रतिशतले वृद्धि हुने र सन् २०२६ मा २.१ प्रतिशतले मात्र विस्तार हुने प्रक्षेपण गरिएको छ। राजनैतिक अस्थिरता, जेन्जी आन्दोलनबाट सार्वजनिक तथा व्यावसायिक सम्पत्तिमा भएको क्षति तथा व्यावसायिक वातावरणमा देखिदै गएको अनिश्चिता समेतका कारण नेपालको आर्थिक वृद्धिदर न्यून रहने प्रक्षेपण विश्व बैंकले गरेको छ।

सार्क मुलुकहरूको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर (प्रतिशतमा)

देश/क्षेत्र	२०२४	२०२५ (अनुमानित)	२०२६ (प्रक्षेपित)
श्रीलङ्का	५.०	४.६	३.५
बङ्गलादेश	४.२	४.०	४.८

देश/क्षेत्र	२०२४	२०२५ (अनुमानित)	२०२६ (प्रक्षेपित)
भुटान	६.१	७.०	७.३
भारत	९.२	६.५	६.५
नेपाल	३.७	४.६	२.१
सार्क क्षेत्र	६.४	६.६	५.८
विश्व	३.३	३.०	३.१

स्रोत: विश्व बैंक, अक्टोबर, २०२५/अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, जुलाई, २०२५ (विश्व आर्थिक वृद्धिदरमात्र)

सन् २०२६ मा सार्क क्षेत्रका मुलुकमध्ये भुटानको आर्थिक वृद्धिदर सबैभन्दा बढी र नेपालको सबैभन्दा कम रहने प्रक्षेपण विश्व बैंकको रहेको छ। सन् २०२६ मा दक्षिण एसियाली मूलकको औसत आर्थिक वृद्धिदर ५.८ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण छ। भारत बाहेक अन्य दक्षिण एसियाली मुलुकको औसत आर्थिक वृद्धिदर ५.१ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाको वृद्धिदर सन् २०२५ मा १.४ प्रतिशतमा सीमित रहने अनुमान गरिएको छ, जुन सन् २०२४ को २.८ प्रतिशत वृद्धिको तुलनामा आधा मात्र हो। युरोप र जापानको वृद्धिदर पनि ०.७ प्रतिशतमा सीमित हुने देखिएको छ। चीनको वृद्धि दर भने अघिल्ला अनुमान बमोजिम यथावत् राखिएको छ। उदाउँदा तथा विकासशील बजारहरूको वृद्धिदर सन् २०२५ मा ३.८ प्रतिशतमा सीमित हुने देखिएको छ, जुन पहिलेको प्रक्षेपणभन्दा ०.३ प्रतिशत कम हो। एशिया बाहेकका क्षेत्रहरूमा विकासको गति सुस्त बन्दै गइरहेको छ, जसले गरिबी न्यूनीकरण र सामाजिक विकासका लक्ष्यमा थप चुनौती उत्पन्न गर्न सक्छ। विकासशील मुलुकहरूमा लगानीको दर न्यून रहेको र ऋणको भार उच्च रहँदा आय असमानता बढ्न सक्ने जोखिमको अनुमान गरिएको छ।

अधिकांश देशका केन्द्रीय बैंकहरूले सन् २०२२ को शुरुदेखि अवलम्बन गर्दै आएको कसिलो मौद्रिक नीतिको कार्यदिशालाई सन् २०२५ मा आइपुग्दा पनि कायमै राखेका छन्। विकसित मुलुकहरूले अवलम्बन गरेको कसिलो मौद्रिक नीतिको प्रभाव वित्तीय बजारमा पर्न नदिन उदीयमान मुलुकहरूले समेत कसिलो मौद्रिक नीति अपनाए। चर्को ब्याजदर र कर्जा विस्तारमा सङ्कुचनको अवस्था अधिकांश मुलुकका बैंक तथा वित्तीय संस्थामा देखियो। पछिल्लो समयमा उपभोक्ता बजारमा चर्को मूल्य वृद्धि र उपभोक्ता खपतमा हासको अनुभूति महशुस गर्न थालिएको छ। सूचना प्रविधिको विकाससँगै कृत्रिम बौद्धिकता (एआई) को प्रारुभाव, प्रयोग र त्यसको परिणाममाथिको

वहश विश्वभर हुन थालेको छ। विद्युतीय उपकरण अर्थात् यन्त्र प्रविधिले मानिस जसरी सोचन सक्ने र निर्णय लिन सक्ने क्षमतासहित बनाइएको एआईको प्रयोगका कारण विभिन्न पेशामा पार्न सक्ने असरको पक्ष एकातिर छ भने अर्कोतिर यसको दुरुपयोगको सम्भावना बारे पनि विश्वभर बहस चलिरहेको छ। एआईका कारण विश्वमा भारी मात्रामा रोजगारी कटौती हुन गई बेरोजगारी समस्या विकराल बन्ने संशय सिर्जना भएको छ।

सन् २०२५ को अन्त्यतिर आइपुग्दा विश्व बजारमा सुनको मूल्य निरन्तर वृद्धि भई हालसम्मकै उच्च विन्दुमा पुगेको छ। भूराजनीतिक अस्थिरता र अमेरिकी डलरको विनिमय दर समेत बढ्दै गएको अवस्थामा सुनको मूल्य हालसम्मकै उच्च विन्दुमा पुगेको हो। त्यस्तै, केन्द्रीय बैङ्कहरूले आफ्नो भुक्तानी पर्याप्तता (रिजर्व) बलियो पार्न बैङ्क नोटको सट्टा सुनलाई जम्मा गर्न थालेका कारण पनि मूल्य बढेको अनुमान गरिएको छ। विश्व औद्योगिक क्षेत्रबाट कामदार तथा कर्मचारी कटौतीले विश्व श्रम बजारलाई प्रभावित गरेको छ। यसका कारण बेरोजगारी संख्या बढ्न पुगेको छ, जसका कारण गरिबीको संख्या बढाउनमा समेत सहयोग पुगेको छ। बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूमा गरिएको कर्मचारी कटौतीको मुख्य कारणका रूपमा विश्व अर्थव्यवस्थामा देखिएको शिथिलता, नवीनतम प्रविधिहरूको बढ्दो प्रयोग र आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स समेतलाई लिन सकिन्छ।

सन् २०२५ मा जलवायु परिवर्तन, युद्ध र खाद्य असुरक्षा लगायतका कारण कोभिड महामारीको समयमा भन्दा पनि खराब स्थितिको सामना गर्नु परेको उल्लेख गरिएको छ। विश्व बैङ्कका अनुसार अहिले विश्वभर करिब ७० करोड मानिसले चरम गरिबीको सामना गरिरहेका छन्। त्यसैगरी करिब साढे १८ करोड मानिस अर्थात् विश्वको कुल जनसङ्ख्याको २.३ प्रतिशत शरणार्थी र आप्रवासीका रूपमा रहेको अनुमान गरिएको छ। धनी र गरिब बीचको खाडल यस वर्ष थप गहिरिएको विश्व बैङ्कको निष्कर्ष रहेको छ।

सन् २०२२ फेब्रुअरीदेखि चलिरहेको रूस—युक्रेन युद्धका बाछ्छिटा विश्व अर्थतन्त्रमा गम्भीर रूपमा देखिइरहेका बेला इजराइल—हमास युद्ध शुरू भएपछि विश्व अर्थतन्त्र, व्यापार र आपूर्ति प्रणाली थप अस्तव्यस्त भएको छ। लम्बिदै गएको मध्य पूर्वको विवाद, भारत र पाकिस्तान युद्धको अवस्थासम्म पुगेको र हालको अवस्थामा युद्धको खतरा टरेको देखिएतापनि कतिबेला भड्किने हो भन्ने जोखिम यथावत नै रहेको सन्दर्भ समेतका विविध कारणले विश्व अर्थतन्त्र आक्रान्त बनेको छ। फलस्वरूप श्रीलंका, बंगलादेश, पाकिस्तान जस्ता एशियाली देशहरूमा मात्र होइन, यूरोपदेखि

अमेरिकासम्मका मुलुकहरूमा आर्थिक कारोबारमा शिथिलता देखिएका छन्। विश्व अर्थतन्त्रमा देखिएका यस्ता शिथिलताबाट कुनै न कुनै रूपमा नेपाल पनि प्रभावित भएको छ।

३. विश्व अर्थतन्त्रको सेरोफेरोमा नेपालको आर्थिक अवस्थाको चित्रण

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा नेपालको अर्थतन्त्र ४.६१ प्रतिशतले विस्तार भएको अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा नेपालको अर्थतन्त्र ३.६७ प्रतिशतले विस्तार भएको थियो। विगत दश वर्षको नेपालको औसत आर्थिक वृद्धिदर ४.२० प्रतिशत रहेको छ। नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा नेपालको अर्थतन्त्र ६.० प्रतिशतले वृद्धि हुने लक्ष्य राखेको छ। पछिल्ला वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान बढ्दै गएको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा कृषि र गैरकृषि क्षेत्रको योगदान क्रमशः २४.७ प्रतिशत र ७५.३ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा उक्त क्षेत्रको योगदान क्रमशः २५.२ प्रतिशत र ७४.८ प्रतिशत रहेको अनुमान छ।

फिट्ज रेटिङ्ग्स लिमिटेड विज्ञ समूहले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन सार्वभौम क्रेडिट रेटिङ् २०२५ अनुसार प्रतिकुल राजनैतिक परिस्थितिमा पनि नेपालले बीबी माइनस अंकलाई निरन्तरता दिदै नेपाल लगानीका लागि अनुकूल गन्तव्य रहेको संकेत दिएको छ। यस प्रतिवेदनबाट नेपालको अर्थतन्त्रको संरचना, सार्वजनिक वित्त परिचालन र समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय अवस्था लगानी मैत्री र उन्नत रहेको पुष्टी भएको छ। जुन नेपालको समग्र आर्थिक विकासको रूपान्तरणका लागि सुखद र सकारात्मक प्रारम्भ हो भन्न सकिन्छ। रूस युक्रन तथा मध्यपूर्वमा चलेको युद्धको अन्त्य हुन सक्थो भने विश्व शान्तिको निर्माण, विकास र समृद्धिका लागि कोशेढुंगा सावित हुने छ। युद्ध र हातहतियारमा खर्चिने ठूलो धनराशीलाई नवनिर्माण र गरिबी निवारणमा खर्चिन सक्ने वातावरण सिर्जना गर्न सकियो भने विश्वको आर्थिक रूपान्तरणमा ठूलो उपलब्धी भएको मान्न सकिनेछ। गरिबी, असमानता, आन्तरिक वा अन्तरराज्य द्वन्द्व, विपद् तथा महामारी, जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जित प्रभाव जस्ता विश्वव्यापी चुनौतीहरूलाई सामना गर्नका लागि विश्वव्यापी रूपमै हातेमालो र सहकार्यको आवश्यकता छ।

विश्व अर्थतन्त्रका बाछिट्टाहरूले नेपालको विकास प्रयास तथा अर्थतन्त्रमा कुनै न कुनै रूपमा असर त पार्ने छुनै, तर त्योभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय नेपालको आन्तरिक कारणले नेपालको अर्थतन्त्रमा थप निराशाजनक संकेतहरू देखिएका छन्। अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउनका लागि लगानीको अनुकूल वातावरणमा लगानीकर्ताहरूलाई विश्वस्त गर्न नसक्नु, चालु खर्च, सार्वजनिक ऋण तथा

व्याजको दायित्व बढ्दै जानु, पुँजीगत खर्चमा बजेटको हिस्सा घट्दै जानु, भ्रष्टाचार र आर्थिक अनियमितताका प्रश्नहरू उठिरहनु जस्ता प्रवृत्तिहरूले अर्थतन्त्रमा निराशा सिर्जना गरिरहेका छन्। त्यसैगरी पछिल्ला दिनहरूमा लक्ष्य बमोजिम राजस्व संकलन हुन नसक्नु, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा तलरता थुप्रै जानु र लगानीको माग अपेक्षित रूपमा बढ्न नसक्नु, बैंक व्याजदर अस्वभाविक रूपमा ओरालो लाग्नु र विप्रेषण आप्रवाहले दिन प्रति दिन नयाँ उचाई छुट्टै जानु समेतका तथ्यहरूले केही सकारात्मक आशाका साथै आर्थिक जोखिमका संकेतहरू झनै गहिरिने अनुमान समेत गर्न सकिन्छ।

४. नेपालको अर्थतन्त्रको संरचनागत विश्लेषण

१. वास्तविक क्षेत्र

विगत तीन दशकमा मुलुकको आर्थिक वृद्धिदर औसत ४.३ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व र उद्योग क्षेत्रको योगदान अपेक्षाकृत रूपमा सकारात्मक नहुँदा मुलुकको समग्र आर्थिक वृद्धिमा सुस्तता देखियो। कृषिमा संलग्न परिवार संख्या ६२ प्रतिशत रहदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २४.०९ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०८०।८१ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ३.८७ प्रतिशत रहेको अनुमान छ। उक्त आर्थिक वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि र गैर कृषि क्षेत्रको योगदान क्रमशः २४.१ प्रतिशत र ७५.९ प्रतिशत रहेको अनुमान छ। नेपालको प्रतिव्यक्ति आय १४९६ अमेरिकी डलर पुगेको अनुमान छ। उपभोगमा आधारित अर्थतन्त्र र आयातमा आधारित राजस्वले दिगो आर्थिक विकासका लागि आवश्यक आधारहरू स्थापित गर्न सकिएको छैन।

२. सरकारी वित्त

विगतका वर्षहरूमा बजेटको आकार अस्वभाविक रूपमा तन्काउदै जादा नेपालको सङ्घीय बजेट प्रणाली नै अस्वभाविक र पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसकिने जटिल मोडमा पुगेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा सङ्घीय सरकारले रु.११ खर्ब ७८ अर्ब ८२ करोड राजस्व सङ्कलन गरेको छ। यस अवधिमा सङ्घीय सरकारको खर्च रु.१५ खर्ब २३ अर्ब ११ करोड पुगेको छ। कुल सङ्घीय खर्चमध्ये चालु, पुँजीगत र वित्तीय व्यवस्थातर्फको खर्चको हिस्सा क्रमशः ६४.४ प्रतिशत, १४.६ प्रतिशत र २१.० प्रतिशत रहेको छ। सरकारको कुल तिर्न बाँकी सार्वजनिक ऋण २०८२ असार मसान्तमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४३.७ प्रतिशत पुगेको छ। २०८१ असार मसान्तमा

यस्तो अनुपात ४२.६ प्रतिशत रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल सङ्घीय खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २४.९ प्रतिशत, कुल राजस्व सङ्कलन (बाँडफाँट पूर्वको) कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १९.३ प्रतिशत रहेको छ।

विगत वर्षहरूदेखि पुँजीगत खर्च क्षमतामा समेत हास आएको छ। राजस्वमा सङ्कुचन आएसँगै वैदेशिक सहायता परिचालन पनि अपेक्षित रूपमा हुन नसक्दा सरकारमाथि स्रोतको दबाव सिर्जना हुन पुगेको छ। विगत आर्थिक वर्षहरूमा राज्यको क्षमताको वेवास्ता गरी प्रदान गरिएका स्रोत सुनिश्चितता र सार्वजनिक ऋणको साँवाव्याज भुक्तानीको दायित्व बढ्दै गएको स्थितिले सरकारको आम्दानी र खर्चका बीचमा ठूलो असन्तुलन सिर्जना हुन पुगेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा सार्वजनिक ऋणको हिस्सा करिब ४५ प्रतिशत पुगेको छ। सार्वजनिक ऋणको उपयोग पुँजी निर्माण र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने परियोजनाहरूमा हुन नसक्दा मुलुकको आर्थिक विकासमा यसले सकारात्मक प्रभाव दिन सकेको देखिँदैन। तहगत सरकारहरूमा गरिएको वित्तीय स्रोतहरूको विभाजन र मुलुकको समष्टिगत विकासमा त्यसले पारेको प्रभावको गहिरो समीक्षा गरी नीतिगत रूपान्तरण गर्ने समय आएको छ। वित्तीय हस्तान्तरण, भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण, बर्षेनी बढ्दो प्राकृतिक विपत्ति तथा सामाजिक सुरक्षा भत्ताका नाममा सिर्जित अनिवार्य दायित्वका कारण सरकारको व्ययभार बढ्न गएको छ। राज्यले गरेको लगानीबाट आम नागरिक लाभान्वित हुने अवस्था सिर्जना भयो, भएन ? हामीले अवलम्बन गरेको राजनैतिक प्रणालीले आम नागरिकको जनजीविका र मुलुकको समग्र समृद्धिमा रूपान्तरण ल्याउन सक्थ्यो, सकेन ? लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान कार्यान्वयनका दश वर्षको गहन विश्लेषण गरी आगामी कार्यदिशा तय गर्नु पर्ने गहन जिम्मेवारी वर्तमान नेतृत्वका सामु आएको छ।

३. मौद्रिक तथा वित्तीय क्षेत्र र पुँजी बजार

पन्ध्रौँ योजनाको कार्यान्वयन अवधिमा कोभिड १९ को महामारी लगायत अन्य आन्तरिक तथा बाह्य प्रभावहरूका कारण आपूर्ति श्रृंखला अवरूद्ध हुदा मुद्रास्फीति अपेक्षा गरिएभन्दा केही बढ्न गएको देखिन्छ। २०८२ असार मसान्तमा आइपुग्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा ११५१२ रहेका छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्या र कुल जनसंख्याको अनुपात करिब २५०० कायम भएको देखिन्छ। वित्तीय क्षेत्रमा गैरबैंकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूको योगदान समेत वृद्धि हुँदै गएको छ। २०८१ असार मसान्तसम्म कुल जनसंख्याको ४३.२७ प्रतिशत जनसंख्या बीमाको दायरामा आएको देखिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्या र पहुँच वृद्धि हुँदै जादा

अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा बढ्दै जानु पक्कै पनि सुखद र अपेक्षित होइन, यसका कारणहरू पहिल्याउन ढिला गर्नु हुँदैन। बैकिङ्ग क्षेत्रमा तरलता बढ्दै जानु, सहकारी तथा केही वित्तीय संस्थाहरूको जोखिम सूचक बढ्दै जानु, पुँजी बजार निराशाजनक अवस्थामा पुगनु र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट वितरित कर्जा तथा व्याज समयमा भुक्तान हुन नसक्ने अवस्था समेतबाट समग्र मुद्रा तथा पुँजी बजार प्रभावित बनेको छ।

२०८२ असार मसान्तमा २० वाणिज्य बैंक, १७ विकास बैंक, १७ वित्त कम्पनी, ५५ लघुवित्त वित्तीय संस्था र १ पूर्वाधार विकास बैंक गरी कुल ११० बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। २०७८ असार मसान्तमा २८८३.४१ बिन्दुमा रहेको नेप्से सूचकाङ्क २०८२ असार मसान्तमा २७९४.७९ बिन्दु कायम भएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा प्रमुख मौद्रिक तथा वित्तीय परिसूचक मिश्रित रहेका छन्। यस अवधिमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको परिमाणमा वृद्धि भएको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा विस्तृत मुद्राप्रदाय १२८.५ प्रतिशत पुगेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा ९२.१ प्रतिशत र उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा १४.५ प्रतिशत रहेको छ भने निष्क्रिय कर्जाको अनुपात बढेको छ।

४. बाह्य क्षेत्र

विगतका वर्षहरूदेखिको व्यापार घाटाको वृद्धिदरमा कोभिड पछिको समयमा केही कमी आएतापनि समग्र व्यापारको आयतनमा संकुचन देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा ३.० प्रतिशतले सङ्कुचन भएको वस्तु निकासी आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा ८१.८ प्रतिशतको उच्च दरमा वृद्धि भएको छ। यस अवधिमा कुल वस्तु निकासी रू.२ खर्ब ७७ अर्ब ३ करोड रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १३३ देशतर्फ वस्तु निकासी भएको छ। गत आर्थिक वर्ष यस्तो सङ्ख्या १३१ रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा १.२ प्रतिशतले घटेर रू.१५ खर्ब ९२ अर्ब ९९ करोड रहेको वस्तु पैठारी आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १३.३ प्रतिशतले बढेर रू.१८ खर्ब ४ अर्ब १२ करोड पुगेको छ। यस अवधिमा भारत, चीन र अन्य देशबाट भएको वस्तु पैठारी क्रमशः ७.५ प्रतिशत, १४.२ प्रतिशत र ३१.७ प्रतिशतले बढेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा भारत र अन्य देशबाट भएको वस्तु पैठारी क्रमशः ३.० प्रतिशत र १७.६ प्रतिशतले घटेको थियो भने चीनबाट भएको पैठारी ३४.२ प्रतिशतले बढेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा वस्तु व्यापार घाटा ६.० प्रतिशतले बढेर रू.१५ खर्ब २७ अर्ब ९ करोड पुगेको छ। आर्थिक वर्ष

२०८०/८१ मा यस्तो घाटा १.० प्रतिशतले घटेर रू.१४ खर्ब ४० अर्ब ६० करोड रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा भारततर्फको व्यापार घाटा ५.३ प्रतिशत घटेको छ भने चीन र अन्य देशसँगको व्यापार घाटा क्रमशः १४.३ प्रतिशत र ३६.३ प्रतिशतले बढेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा भारत र अन्य देशसँगको व्यापार घाटा क्रमशः ३.० प्रतिशत र १९.७ प्रतिशतले घटेको थियो भने चीनसँगको व्यापार घाटा ३४.१ प्रतिशतले बढेको थियो।

पछिल्लो दशकमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा बाहेक विप्रेषण आप्रवाह निरन्तर वृद्धि हुँदै गएको छ। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा विप्रेषण आप्रवाह रू.६ खर्ब ६५ अर्ब ६ करोड रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा आइपुग्दा रू.१७ खर्ब २३ अर्ब २७ करोड (१३ अर्ब ७६ करोड अमेरिकी डलर) पुगेको छ। पछिल्ला वर्षमा पर्यटक आगमनमा वृद्धि हुँदै गई कोभिड महामारी पूर्वको अवस्थामा पुगेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ (अगष्ट २०२४ देखि जुलाई २०२५ सम्म) मा पर्यटक आगमन १.७ प्रतिशतले वृद्धि भई ११ लाख ४७ हजार ८ सय ३४ पुगेको छ।

विदेशी विनिमय सञ्चिति बढ्दै गएको छ भने सञ्चिति पर्याप्तता समेत बढेको छ। कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति २०८१ असार मसान्तको तुलनामा ३१.२ प्रतिशतले बढेर २०८२ असार मसान्तमा रू.२६ खर्ब ७७ अर्ब ६८ करोड पुगेको छ। २०८१ असार मसान्तमा यस्तो सञ्चिति ३२.६ प्रतिशतले बढेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा भएको आयातलाई आधार मान्दा २०८२ असार मसान्तमा कायम रहेको विदेशी विनिमय सञ्चिति १८.२ महिनाको वस्तु र १५.४ महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न पर्याप्त रहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा सङ्घीय सरकारले अनुदानतर्फ रू.२३ अर्ब ५३ करोड र ऋणतर्फ रू.१ खर्ब २५ अर्ब ४० करोड गरी जम्मा रू.१ खर्ब ४८ अर्ब ९३ करोड वैदेशिक सहायता प्राप्त गरेको छ। कुल वैदेशिक सहायतामा अनुदान र ऋणको हिस्सा क्रमशः १५.८ प्रतिशत र ८४.२ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा उक्त हिस्सा क्रमशः १६.० प्रतिशत र ८४.० प्रतिशत रहेको थियो।

पछिल्लो पाँच वर्षको अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता प्राप्तिको स्थिति (रू. करोडमा)

विवरण	आर्थिक वर्ष					प्रतिशत परिवर्तन	
	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	२०८१/८२	२०८०/८१	२०८१/८२
अनुदान	३५४५	२४१५	२३०१	२४०१	२३५३	४.३	-२.०
ऋण	१३०८७	१३३०८	१२२१०	१२५६७	१२५४०	२.९	-०.२
जम्मा	१६६३२	१५७२३	१४५११	१४९६८	१४८९३	३.१	-०.५

५. निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्र

मुलुकले खुला अर्थतन्त्रको नीति अवलम्बन गरेसँगै निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको भूमिका विस्तार हुँदै गएको छ। उत्पादन, व्यापार, रोजगारी, आपूर्ति, निर्माण, सेवा लगायतका क्षेत्रहरूमा निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण सहभागिता देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०८०।८१ मा अन्तिम उपभोग खर्चको ९१.३ प्रतिशत अंश निजी उपभोगमा रहेको छ भने गैरसरकारी संस्थाको हिस्सा २ प्रतिशत रहेको छ। कुल स्थिर पुँजीनिर्माणमा निजी क्षेत्रको हिस्सा ६५.७ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहित कुल ५१ हजार ५१३ गैरसरकारी संस्थाहरू क्रियाशील रहेका छन्। निजी क्षेत्र नाफामुखी र गैरसरकारी क्षेत्र दातामुखी हुदा यी क्षेत्रबाट मुलुकको अर्थतन्त्रले अपेक्षाकृत रूपमा फाइदा लिन नसकेको महशुस गरिएको छ।

६. अनौपचारिक तथा अलेखांकित अर्थतन्त्र

नेपालको अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक र अलेखांकित क्षेत्रको हिस्सा उल्लेख्य रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। अनौपचारिक क्रियाकलाप र अवैध कारोवारले अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई कुनै न कुनै प्रकारले प्रोत्साहित गरिराखेको अवस्था छ। कतिपय पारिवारिक रूपमा सञ्चालित आयआर्जनका क्रियाकलापहरूलाई अभिलेखांकित गर्न सकिएको छैन। सबै आर्थिक कारोवारहरू करको दायरामा ल्याउन नसकिदा एकातर्फ राजस्वको स्रोतमा सङ्कुचन आएको छ भने अर्कोतर्फ अस्वस्थ व्यापारिक प्रतिस्पर्धा समेत बढेको छ। श्रम क्षेत्रमा समेत अनौपचारिक श्रम र रोजगारीको अंश उल्लेख्य रहेको छ। नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण २०७४।७५ अनुसार पन्ध्र वर्षमाथिको श्रमशक्तिको १५.४ प्रतिशतले मात्र औपचारिक रोजगारी प्राप्त गरेका छन्। कुल रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा ३७.८ प्रतिशत रहेको छ। उद्यमशीलताको खस्कियो स्थिति र बेरोजगारीले समग्रमा गरिबी र असमानता बढाएको छ।

७. सहकारी क्षेत्र

ससाना श्रम सीप र पुँजीलाई एकीकृत रूपमा परिचालन गरी मुलुकको अर्थतन्त्रमा टेवा पुर्याउने उद्देश्यले सहकारी क्षेत्रको विकासमा राज्यले जोड दिएको हो। सार्वजनिक र निजी क्षेत्रसँगै सहकारी क्षेत्रले मुलुकको अर्थतन्त्रलाई क्रियाशील बनाएको छ। नेपालमा हाल कुल ३०,८७९ सहकारी संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ। जसमा करिब ७३ लाख ३७ हजार संख्यामा सदस्यहरू आवद्ध भएका छन्। कुल सदस्यमा महिलाको हिस्सा ५६ प्रतिशत रहेको छ। यस्ता सहकारीहरूमा ९४ अर्ब शेयर पुँजी परिचालन र करिब ५ खर्ब निक्षेप सङ्कलन तथा ४ खर्ब ५० अर्ब कर्जा प्रवाह भएको अनुमान छ। यसरी स्थापना भएका सहकारीहरू उद्देश्य विपरित आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन, अपारदर्शिता, पारिवारिक घेरामा सीमितता र आर्थिक बिचलन लगायतका कारण समग्र सहकारी क्षेत्र नै अस्तित्व संरक्षणको जटिल मोडमा पुगेको अवस्था छ।

८. सार्वजनिक संस्थानहरू

२०८१ असार मसान्तमा ४५ सार्वजनिक संस्थानहरू अस्तित्वमा रहेका देखिन्छन्। सञ्चालनमा रहेका ४३ सार्वजनिक संस्थानहरूमध्ये २८ वटा नाफामा र १५ वटा सार्वजनिक संस्थान घाटामा रहेका छन्। २०८१ असार मसान्तमा आइपुग्दा यस्ता संस्थानहरूमा नेपाल सरकारको कुल ७ खर्ब ४ अर्ब लगानी भएको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा सार्वजनिक संस्थानबाट नेपाल सरकारलाई ८ अर्ब ८३ करोड लाभांश प्राप्त भएको छ भने करिब ३५ हजार रोजगारी सिर्जना भएको अनुमान छ। नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरू सम्बन्धमा दिगो राष्ट्रिय सोच र नीतिको अभावमा मुलुकको अर्थतन्त्रले यसबाट अपेक्षित लाभ लिन नसकिरहेको अवस्था छ। सार्वजनिक संस्थाहरूको आवश्यकता र सान्दर्भिकताका सम्बन्धमा राजनैतिक दलहरूका बीचमा साझा राष्ट्रिय सोचको निर्माण हुन जरूरी छ। नेपालले अवलम्बन गरेको खुला अर्थव्यवस्था, विश्वव्यापीकरण, सङ्घीय प्रणाली र बदलिदो विश्व अर्थतन्त्रको चरित्रका आधारमा समेत नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना गर्न ढिला भैसकेको छ।

५. नेपालको अर्थतन्त्रमा देखिएका केही समकालीन चुनौतीहरू

अर्थतन्त्रमा समग्र माग पक्ष कमजोर भएकाले आर्थिक वृद्धिमा समेत शिथिलता देखिएको छ। उपभोग दरमा कमीका साथै समग्र माग पक्ष कमजोर हुदा कर्जा प्रवाहमा कमी आएको छ। सहकारी क्षेत्रमा आम जनसाधारणको बचत फस्दा मुलुकको अर्थतन्त्र नै शिथिल बन्न पुगेको

छ। व्यापारिक उधारो असुलीमा समस्या आउदा व्यवसायमैत्री वातावरण धुमिलिन पुगेको छ। आर्थिक गतिविधिहरूमा नसोचिएको तरिकाबाट प्रतिस्पर्धा सिर्जना भएको छ। अर्थतन्त्रमा विगतमा अस्वीकार गरिएका वा अनुमान नगरिएका मान्यताहरू स्वीकार्य हुँदै गएका छन् भने कतिपय स्वीकृत मान्यताहरू वहिष्करणमा परेका छन्। सार्वजनिक खर्चतर्फ भ्रष्टाचार र बेरूजु बढ्दै जानु समग्र सुशासनका लागि चिन्ताको विषय बनेको छ। यसै बीचमा नेपालको अर्थतन्त्रमा देखिएका चुनौतीहरूलाई बुँदागत रूपमा देहायबमोजिम विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

१. उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धि कायम गरी मुलुकको समष्टिगत आर्थिक रूपान्तरण गर्नु: स्वदेशी तथा विदेशी पुँजी र प्रविधिको उपयोगका लागि लगानीयोग्य वातावरण निर्माण गर्नु, लगानीको सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्नु, उच्च दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धिमा जोड दिने, निजी तथा सहकारी क्षेत्रको सहभागिता/सहकार्यमा पुँजी, श्रम र प्रविधिको संयोजन गरी उत्पादकत्व वृद्धिमा जोड दिने, उपलब्ध स्रोत साधनको विवेकशील उपयोग गर्दै वेरोजगारी समस्या समाधान गर्ने र जनसांख्यिक लाभको पूर्ण उपयोगमा जोड दिदै सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा आएका नवीनतम औजारहरूको उपयोगमार्फत प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रको विकास गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ।
२. अर्थतन्त्रको संरचनात्मक समस्याको सम्बोधन गर्नु: परम्परागत अर्थतन्त्रका संरचना र प्रवृत्तिहरूमा रूपान्तरण गर्नु प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ। परम्परागत कृषिलाई आधुनिक र व्यावसायिक बनाउदै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योग क्षेत्रको योगदान वढाउनु, विदेश पलायन भैरहेको युवा शक्तिलाई उद्यमी, स्वरोजगार र रोजगारी सिर्जना गरी विदेशिनु पर्ने बाध्यताबाट मुक्त गर्नु, मुलुकको शासन प्रणालीप्रति वढिरहेको निराशालाई आशा र विश्वासमा रूपान्तरित गर्नु जस्ता चुनौतीहरू सिर्जना भएका छन्।
३. दिगो तथा समावेशी अर्थतन्त्र निर्माणका लागि उत्पादन तथा उत्पादकत्वको वृद्धिमा जोड दिनु: स्थानीय उत्पादनलाई प्राथमिकता दिई आयातित वस्तु माथिको निर्भरता घटाउदै लैजाने, उर्वर भूमि बाँझो राख्न नपाउने व्यवस्था गरी कृषिमा पूर्ण आत्मनिर्भर बन्नु, औद्योगिक क्षेत्रमा बाह्य लगानी आकर्षित गर्दै उत्पादन र रोजगारी अभिवृद्धि गर्नु, अर्गानिक कृषि, वन, पर्यटन, उर्जा लगायतका तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूमा लगानी केन्द्रित गर्ने र वस्तु तथा देशगत व्यापार विविधिकरणमा जोड दिई चुलिदो व्यापार घाटालाई कम गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।

४. **लगानीको अनुकुल वातावरण निर्माण गरी औद्योगिकीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने:** आधुनिक औद्योगिक पूर्वाधार सहित स्थानीयस्तरसम्म उद्योग ग्रामहरूको स्थापना, लगानीमैत्री कर नीतिको कार्यान्वयन, निजी क्षेत्रको पुँजी निर्माण र परिचालन, औद्योगिक पूर्वाधारहरू (औद्योगिक ग्राम, सडक सञ्जाल, विद्युत, पारवहन, असल श्रम सम्बन्धको विकास, लगानीको सुरक्षा आदि) को निर्माण, सहूलियतपूर्ण कर्जाको विस्तार, प्रक्रियागत अवरोधहरूको सरलीकरण गर्दै व्यापार सहजीकरण नीतिको अवलम्बन, वित्तीय तथा श्रम क्षेत्रहरूमा सुशासन कायम गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा लगानीको विश्वासयोग्य वातावरण सिर्जना गर्नु सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्र दुवैका लागि चुनौतीपूर्ण विषयका रूपमा रहेका छन्।
५. **निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको क्षमता विकास तथा सबलीकरण:** कर र लगानी सम्बन्धी नीतिहरूमा स्पष्टता सहितको स्थायित्व, सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा जोड दिँदै स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको वातावरण तयार, तहगत सरकारहरूका बीचमा आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्दै सहजीकरणका साझा मापदण्डको विकास, उत्पादनमूलक क्षेत्रमा निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्नु, गराउनु तथा अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई राष्ट्रिय अर्थ प्रणालीमा आवद्ध गराउदै लैजानु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।
६. **सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूको शीघ्र सम्बोधन:** सहकारी क्षेत्रलाई यसको मूल्य मान्यता, सिद्धान्त, उद्देश्य अनुरूप सञ्चालन हुने अवस्था सिर्जना गर्नु, सहकारी क्षेत्रमा स्वनियमन र सुशासन कायम गराउनु, समस्याग्रस्त सहकारीमा फसेका आम नागरिकका ससाना बचतहरू फिर्ता गराउनु, नागरिकहरूको बचतको जोखिम न्यूनीकरण गर्दै उचित सुरक्षा र विश्वासको प्रत्याभूति गराउनु र समग्र सहकारी क्षेत्रमा देखिएका विसंगतिहरूको दिगो समाधानका उपायहरू पहिल्याउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ।
७. **सार्वजनिक स्रोत साधनको उचित परिचालन र वित्त व्यवस्थापन:** समतामूलक तथा उच्च प्रतिफलदायी प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्च केन्द्रित गरी विनियोजन कुशलता हासिल गर्नु, उत्पादन र आयमा आधारित तटस्थ र प्रगतिशील कर प्रणाली अवलम्बन गर्नु, सार्वजनिक वित्त परिचालनमा अनुशासन कायम गराउनु, सार्वजनिक ऋणको पुँजी निर्माण हुने गरी महत्तम उपयोग गर्नु, तहगत सरकारहरूका बीचमा स्रोतको उच्चतम र विवेकशील परिचालन गर्नु वित्तीय व्यवस्थापनतर्फ चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

८. **राजस्वको संरचनात्मक रूपान्तरण गर्नु:** राजस्वका नवीनतम स्रोतहरूको खोजी गर्नु, आयातमा आधारित राजस्वबाट उत्पादनमा आधारित राजस्वको आधार तयार गर्नु, सार्वजनिक खर्चको वृद्धिलाई धान्ने गरी करको दायरा विस्तार गर्दै लैजानु, वैदेशिक सहायताको विकल्पका रूपमा आन्तरिक राजस्वलाई स्थापित गराउदै लैजानु, लगानीमैत्री कर नीति अवलम्बन गर्नु र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि जोखिममा आधारित रणनीति अवलम्बन गर्नु पनि चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।
९. **पुँजीगत खर्च क्षमताको अभिवृद्धि गर्नु:** वित्तीय स्रोत र साधन तथा सार्वजनिक ऋण उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाहित गर्नु, सरकारी खर्चमा पुँजीगत खर्चको हिस्सा अभिवृद्धि गर्नु, आयोजना छनोटलाई आवश्यकता र प्राथमिकतामा आधारित बनाउनका लागि आयोजना बैंक प्रणालीको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नु, सार्वजनिक निकायहरूको खर्च गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु, पुँजी निर्माणमा सहयोग पुर्याउने खालका परियोजनाहरू समयमै सम्पन्न हुने गरी अनुकुल वातावरण तयार पार्नु, आयोजनाको छनोटदेखि उपयोगसम्मका हरेक तहमा आधार र कारण सहितको प्राथमिकीकरण गर्दै उच्च प्रतिफलयुक्त आयोजनाको कार्यान्वयनमा जोड दिनु पर्ने विषयहरू चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।
१०. **अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन:** वित्तीय सङ्घीयतालाई राजनैतिक सङ्घीयताको उद्देश्य प्राप्ति गर्ने साधनका रूपमा परिचालन गर्नु र तीनै तहको राजस्व र खर्च गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरणलाई आवश्यकता तथा कार्यसम्पादनमा आधारितका साथै अनुमानयोग्य बनाउनु, तीन तहका सरकारका बीचमा हुने सहलगानीलाई प्रोत्साहित गर्नु र वित्तीय सङ्घीयतालाई राजनैतिक प्रणालीको मुख्य औजारका रूपमा उपयोग गर्दै जानु चुनौतीपूर्ण छ।
११. **मुद्रास्फिती नियन्त्रण:** अन्तर्राष्ट्रिय अर्थतन्त्रका कारण मुलुकको मूल्यवृद्धिमा पर्ने र पर्न सक्ने प्रभावहरूको समीक्षा तथा लेखाजोखा गर्दै राष्ट्रिय रणनीति निर्माण गर्न आवश्यक छ। मुलुकको आर्थिक हित प्रवर्द्धन र आम नागरिकको हित संरक्षण हुने गरी मूल्यवृद्धिलाई निश्चित सीमा भित्र कायम राख्नु, मौद्रिक नीतिलाई मूल्य स्थिरता कायम गर्नेमा केन्द्रित गर्नु, आपूर्ति श्रृंखलामा अवरोध नआउने गरी उपयुक्त रणनीति अवलम्बन गर्ने, कार्टेलिङ्, सिण्डिकेट, कालोबजारी, विचौलियामुखी आर्थिक गतिविधि जस्ता आर्थिक अनुशासन विपरितका

क्रियाकलापहरूलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्नु र आर्थिक वृद्धिलाई सकारात्मक सहयोग पुग्ने गरी मूल्यवृद्धिलाई बाञ्छित सीमा भित्र राख्नु चुनौतीको रूपमा लिन सकिन्छ।

१२. **बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा रहेको अधिक तरलता व्यवस्थापन:** घरजग्गा कारोवारमा आएको सुस्तता, सहकारीहरू सडकटग्रस्त बन्दै जादा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप बढ्न गएको अवस्था र विप्रेषणमा भएको बढोत्तरी समेतका कारण बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा तरलता थुप्रिन पुगेको छ। ऋणको मागमा कमी आउदा उक्त तरलतालाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्न सकिएको छैन। तसर्थ, न्यून ब्याजदरमा उपलब्ध ऋणलाई उत्पादन तथा व्यावसायिक गतिविधिमा स्थानान्तरण गर्नु वित्तीय क्षेत्रमा प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ।
१३. **बाह्य क्षेत्रको सबलीकरण:** बाह्य व्यापारलाई राष्ट्रिय हित अनुकूल बनाउनका लागि आन्तरिक उत्पादनमा आधारित निर्यातलाई प्रश्रय दिई व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्ने, वस्तु तथा सेवाको देशगत विविधिकरण गरी निर्यातलाई प्रवर्द्धन गर्नु, आयात व्यवस्थापन हुने गरी स्वदेशी उत्पादन बढाउनु, वैदेशिक लगानीलाई आर्कषित गर्नु, विप्रेषणलाई औपचारिक माध्यमबाट भित्र्याउनु र त्यसको उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्नु, विदेशी विनिमय सञ्चितीमा स्थायित्व र दिगोपन कायम गर्नु र मुलुकको शोधनान्तर अवस्थामा सन्तुलन कायम गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।
१४. **अनौपचारिक तथा अलेखांकित अर्थतन्त्रको औपचारिकीकरण:** सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई आर्थिक प्रणालीको दायरामा ल्याई त्यसको मौद्रीकरण गर्दै लैजाने, वित्तीय प्रणालीमा थप पारदर्शिता कायम गर्ने, अनौपचारिक कारोवारलाई प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रममार्फत औपचारिकीकरण गर्ने, गैर कानूनी उत्पादन र कारोवारलाई नियन्त्रण तथा दण्डित गर्ने, अलेखांकित घरायसी उत्पादन तथा सेवालाई लेखांकन गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने, व्यापार बिचलन, भ्रष्टाचार, सम्पत्ति शुद्धीकरण र वित्तीय अपराध जस्ता क्रियाकलापहरू नियन्त्रणका लागि विद्यमान प्रणालीलाई थप प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीको रूपमा रहेको छ।
१५. **सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापनाको औचित्य तथा प्रभावकारिता अभिवृद्धि:** सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक क्षमता बढाउनु, वित्तीय कार्यकुशलता र आर्थिक अनुशासनमा विशेष जोड दिनु, आवश्यकता र औचित्यताका आधारमा सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण तथा पुनर्संरचनालाई निरन्तरता दिनु, निजी क्षेत्रबाट हुने लगानीका अवसर संकुचित नहुने गरी सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनको मापदण्ड तयार गर्नुका साथै

सार्वजनिक संस्थानमा भएको लगानीबाट उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्नका लागि व्यावसायिक कार्यकुशलतामा जोड दिनु चुनौतीपूर्ण छ।

६. नेपालको अर्थतन्त्र सबलीकरणका उपायहरू

१. नेपालको आर्थिक विकासमा योगदान दिने प्रमुख क्षेत्रहरूको सुदृढीकरण: कृषियोग्य भूमिको चाक्लाबन्दी तथा एकीकरण गर्दै आधुनिक र व्यावसायिक कृषि प्रणालीको विकासमा जोड, सामुहिक तथा सहकारी कृषिलाई प्रोत्साहित, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवाहरूको सीप, क्षमता तथा पुँजीको उपयुक्त क्षेत्रमा उपयोग, स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगहरू स्थापना तथा सञ्चालनमा जोड दिई कुल गाहस्थ्य उत्पादनमा उद्योग तथा उत्पादनमूलक क्षेत्रको योगदान वढाउदै लैजाने, अर्थतन्त्रका मुख्य क्षेत्रहरूका बीचमा अन्तरआवद्धता कायम गर्दै ग्रामिण र शहरी अर्थतन्त्रलाई एक अर्काका परिपूरकका रूपमा स्थापित गराउने, वातावरण सन्तुलन तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुने गरी हरित अर्थतन्त्रको अवधारणालाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ।

२. भ्रष्टाचार निवारण र राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा कुनै सम्झौता नगर्ने प्रतिवद्धता: जेन्जी आन्दोलनको मुख्य माग भ्रष्टाचार नियन्त्रण, प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा र सुशासन थियो। हिजो शासनको बागडोर चलाउनेहरू कहिनकहि नातावाद, भ्रष्टाचार र कानूनको शासनमा कमजोर बन्दै विश्वास गुमाउदै गएको यथार्थता छोपेर पनि छोपिन सक्दैन। प्रस्तुत परिवेशमा जेन्जी पुस्ताका मागहरू सम्बोधन गर्नका लागि गठित वर्तमान सरकार वा आगामी दिनमा गठन हुने जुनसुकै सरकारले पनि यी एजेण्डाहरूलाई आत्मसात गरी अगाडि बढ्नु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति सिर्जना भएको छ। जसलाई मुलुक समृद्धिको यात्रामा अगाडि बढ्ने प्रस्थान विन्दुका रूपमा लिन सकिन्छ। राज्यको ढुकुटिमा आउनु पर्ने स्रोत साधनमा कुनै सम्झौता नहुने र त्यसको खर्च तथा उपयोगमा कुनै शंका उपशंका सिर्जना नहुने गरी पारदर्शी प्रणालीको विकास गर्न सकिएमा मुलुकले छिटै रूपान्तरणको मार्ग तय गर्ने निश्चित छ।

३. उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा जोड: जमिन तथा श्रमको उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा जोड दिने, लगानीका हरेक क्षेत्रमा अनुसन्धान/अन्वेषण, नवप्रवर्तन तथा उद्यमशीलता विकासलाई उत्पादनसँग आवद्ध गर्दै लैजाने, पुँजीको उत्पादकत्व वढाउन लागत न्यूनीकरण हुने गरी मौद्रिक तथा वित्त नीतिलाई कार्यान्वयन गर्ने, प्राकृतिक स्रोत साधनको महत्तम उपयोग गरी उत्पादन वृद्धिका योजनाहरू कार्यान्वयन गर्दै जाने। तुलनात्मक लाभका

क्षेत्रहरूको पहिचान गरी त्यसतर्फ लगानीलाई केन्द्रित गर्दै लैजाने नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

४. **उपभोग, बचत तथा पुँजी निर्माणमा जोड:** निजी तथा सरकारी क्षेत्रमा हुने अनावश्यक फजुल खर्चलाई निरूत्साहित गर्दै बचत अभिवृद्धि गर्न प्रोत्साहनमूलक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने, वित्तीय तथा लगानी साक्षरता तथा सचेतनाका कार्यक्रमहरूमा जोड दिने, पुँजी बजारमा सर्वसाधारणको पहुँच वृद्धि गर्ने, नवप्रवर्तन र उद्यमशीलताको विकास गर्ने, स्वदेशी तथा विदेशी लगानीको लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गरी पुँजी निर्माणमा सरकार सहजकर्ताको भूमिका रहनु पर्ने देखिन्छ।
५. **सहकारी क्षेत्रमा सुशासन प्रवर्द्धन सहित सुदृढीकरण:** सहकारी क्षेत्रको स्रोत साधन र पुँजीलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाउनका लागि प्रोत्साहन गर्ने, सहकारी क्षेत्रको स्वनियमन र सुशासन प्रवर्द्धनका लागि थप कडाई गर्ने, सहकारी सम्बन्धी व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने र प्रभावकारी नियमन अनुगमनका लागि स्थापित सहकारी प्राधिकरणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिनेमा समस्याग्रस्त बन्दै गएको सहकारी क्षेत्रलाई आर्थिक विकासको प्रमुख संवाहकको रूपमा पुनर्स्थापित गराउन सकिने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।
६. **उत्पादन तथा रोजगारी केन्द्रित मौद्रिक तथा वित्तीय उपकरणहरूको प्रयोग:** उद्यमशीलता र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन हुने गरी वित्तीय सेवाहरूको विकास गर्ने, देशको सबै क्षेत्र तथा नागरिकहरूमा वित्तीय पहुँच पुग्ने गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा विस्तारमा जोड दिने, वित्त नीति र अन्य सम्बद्ध नीतिहरू बीच सामञ्जस्यता कायम गर्दै मौद्रिक नीतिलाई समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हासिल गर्ने तर्फ केन्द्रित गर्ने, सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित वित्तीय संस्थाहरूको स्रोत साधनलाई समेत उत्पादन र पूर्वाधार विकासका क्षेत्रमा परिचालन गर्ने र वित्तीय तथा लगानी साक्षरताका माध्यमबाट अर्थतन्त्रको औपचारिकीकरणमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ।
७. **औद्योगिकीकरण सहित बाह्य लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना:** दिगो औद्योगिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्ने, एकीकृत औद्योगिक विकास रणनीति कार्यान्वयन गर्ने, स्वदेशी तथा विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहन हुने कर नीति अवलम्बन, मुलुकमा विद्यमान कानून तथा नीतिहरूको निरन्तरतामा लगानीकर्ताहरूलाई विश्वस्त तुल्याउने, लगानीको उचित सुरक्षा र नाफा तथा लगानी फिर्ताको सुनिश्चितता, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारसम्मको पहुँच विस्तार,

पारवहन लागत न्यूनीकरण तथा भन्सार प्रक्रियाहरूको सहजीकरण तथा निर्यात व्यापारलाई प्रोत्साहन हुने गरी राष्ट्रिय नीतिहरूका बीचमा समान्जस्यता कायम गर्नु पर्ने देखिन्छ।

८. **राजस्व क्षेत्रको रूपान्तरण सहित सरकारी वित्तको प्रभावकारिता अभिवृद्धि:** राजस्वको आधार र दायरा विस्तार गर्ने, सबै प्रकारका आयआर्जनलाई आयकर प्रणालीको दायरामा ल्याउने, सबै प्रकारका आर्थिक कारोवारलाई बैकिङ् प्रणालीमार्फत गर्न गराउन प्रोत्साहनको नीति अवलम्बन, कर सेचतना विस्तार गर्दै कर कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड, जोखिममा आधारित राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा जोड, अस्वभाविक रूपमा रहेको कर छुट सम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई तथ्य र औचित्यतामा आधारित बनाउदै लैजाने, राजस्व सम्बन्धी कानूनहरूको कार्यान्वयनसँगै वढ्दै गएको बक्यौता, बेरुजु र ननफाइलर जस्ता प्रवृत्तिहरू निराकरण गर्दै जाने, राजस्व परिचालनमा सूचना प्रविधिको पूर्ण उपयोग गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने, नयाँ राजस्व परिचालनका क्षेत्रहरूको खोजी गर्दै गैर कर राजस्वलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनेमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ।
९. **डिजिटल अर्थतन्त्रको विकास र विस्तार:** सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा आएको विकासलाई आर्थिक रूपान्तरणको औजारका रूपमा उपयोग गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ। सबै कारोवारहरूमा विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीको प्रयोग, अभौतिक मुद्राको विकास सहित वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिमार्फत डिजिटल अर्थतन्त्रको विकास र विस्तार गर्न ढिला गर्नु हुँदैन। वित्तीय तथा लगानी साक्षरता विस्तार गरी प्रविधिको पूर्ण उपयोग गर्दै अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिक अर्थतन्त्रका रूपमा रूपान्तरण गर्न सकिनेमा राजस्वको दायरा समेत वढ्ने देखिन्छ।
१०. **सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना सहित सुदृढीकरण:** नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको खुला अर्थव्यवस्था, विश्वव्यापीकरण र सङ्घीय परिवेश अनुकूल हुने गरी सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना गर्ने, सञ्चालनमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यकुशलता, पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि हुने अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने, सार्वजनिक संस्थानहरूमा वित्तीय सुशासनलाई कडाईका साथ पालना गर्ने गराउने, सार्वजनिक संस्थानहरूमा सरकारको ऋण तथा शेयर लगानीलाई क्रमश घटाउदै लैजाने, रणनीतिक साझेदार तथा प्रतिस्पर्धाबाट व्यवस्थापक लिने पद्धति विकास गरी सार्वजनिक संस्थानहरूलाई प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउदै लैजानु पर्ने अवस्था छ।

११. **आर्थिक अनुशासन सहित वित्तीय सुशासनमा जोड:** वित्तीय अराजकता उपर शुन्य सहनशील नीतिको अवलम्बन गर्ने, सार्वजनिक क्षेत्रमा विद्यमान सबै प्रकारका भ्रष्टचारजन्य क्रियाकलापहरूलाई कानूनी दायरामा ल्याई वित्तीय सुशासनको पूर्ण प्रत्याभूति गराउनु पर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्था र सहकारी क्षेत्रमा देखिएका विसंगति र विकृतिहरू निराकरण गर्नका लागि नीतिगत सुधार तथा प्रभावकारी नियमनमा जोड, नागरिकको बचत तथा लगानीको पूर्ण सुरक्षाको प्रत्याभूति र मुलुकको अर्थ प्रणालीप्रति आम नागरिकहरूको विश्वास र भरोसा स्थापित गराउनु पर्ने अवस्था छ।
१२. **प्रभावकारी अन्तर सरकारी वित्तीय व्यवस्थापनमार्फत सङ्घीय प्रणालीको सबलीकरणमा जोड:** स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारको कार्य जिम्मेवारी अनुकुल हुने गरी राजस्वका क्षेत्रको विभाजन, दोहोरो करारोपणको जोखिमबाट नागरिक तथा लगानीकर्तालाई उन्मुक्ति, स्थानीय तथा प्रदेश सरकारलाई संविधानद्वारा प्रदत्त राजनैतिक तथा प्रशासनिक अधिकार सञ्चालनका लागि आवश्यक वित्तीय साधनको प्रत्याभूति हुने गरी राजस्व क्षमता अभिवृद्धि तथा वित्तीय हस्तान्तरणमा लचिलो नीति अवलम्बन, प्रदेश र स्थानीय तहको खर्च क्षमता र वित्तीय कुशलता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक जनशक्ति लगायतका दिगो पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिनु पर्ने।
१३. **सार्वजनिक क्षेत्रको पुँजी लगानीको उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा जोड:** राष्ट्रिय तथा स्थानीय आयोजनाहरूको विकास तथा छनोट गर्दा लाभ लागत विश्लेषण गरी उच्च प्रतिफललाई छनोटको मुख्य आधार बनाउने, सार्वजनिक निर्माण तथा खरिद कार्यलाई प्रतिफलको सुनिश्चितता सहित पारदर्शी बनाउने, विकास आयोजनाका लागि सार्वजनिक जग्गा प्राप्ती कार्यलाई थप सरल र सहज बनाउने, तीनै तहमा आयोजना बैंकलाई संस्थागत गरी आयोजना व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र अन्तरआवद्ध बनाउँदै लैजान सकिएमा विकासको प्रतिफल छिटो प्राप्त गर्ने वातावरण सिर्जना हुने देखिन्छ।
१४. **राष्ट्रिय हीत अनुकुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धन:** विलासितामुखी आयातमा नियन्त्रण, वन तथा कृषि क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनमार्फत कृषिजन्य वस्तुको आयात न्यूनीकरण, नेपालको जलविद्युत क्षमताको पूर्ण उपयोग गरी पेट्रोलियम पदार्थको आयात न्यूनीकरण गर्न सक्ने अवस्था विद्यमान रहन्छ। विप्रेषण, विद्युत निर्यात, वन तथा कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यात, जलविद्युतको निर्यात, सूचना प्रविधिमा आधारित वस्तु तथा सेवाको निर्यात, पर्यटन सेवाको

विस्तार समेतबाट प्रशस्त विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सक्ने संभावना रहेको छ, जसका कारण व्यापार घाटालाई बाञ्छित सीमामा राख्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। निर्यातलाई थप प्रभावकारी बनाउनका लागि देशगत र वस्तुगत विविधिकरणमा जोड, पारवहन र भन्सार सहजीकरणमा जोड, सस्तो लागतमा गुणस्तरयुक्त वस्तु तथा सेवा उत्पादनमा जोड दिनु पर्दछ।

१५. निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको सुदृढीकरण: निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्नका लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारी र वैदेशिक लगानीकर्तासँगको साझेदारीलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति अवलम्बन गर्न जरूरी छ। निजी क्षेत्रले सञ्चालन गर्ने आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई पूर्ण व्यावसायिक र पारदर्शी बनाउँदै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको दायरामा ल्याउने, निजी क्षेत्रको लगानीलाई आकर्षित गर्नका लागि सरकारी क्षेत्रले सहयोगी र उत्प्रेरकको भूमिका निर्वाह गर्ने, निजी क्षेत्र तथा गैरसरकारी संघसंस्थाका क्रियाकलापहरूको नियमित निगरानी तथा अनुगमन गर्ने संयन्त्र स्थापना गर्ने, गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले स्थानीय तहहरूसँगको समन्वयमा राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा मात्र स्रोत परिचालन गर्ने सुनिश्चित प्रणालीको निर्माण गर्न आवश्यक देखिन्छ।

७. निष्कर्ष

देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, प्रतिव्यक्ति आय, ऋयशक्ति, रोजगारी, उत्पादन र उपभोग लगायत समष्टिगत अर्थतन्त्रको परिसूचक बढ्नु नै आर्थिक वृद्धि हो। विश्व अर्थतन्त्रमा आएका संरचनागत वा प्रवृत्तिगत परिवर्तनको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष प्रभाव नेपाली अर्थतन्त्रमा अवश्य पर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा मूल्य एवम् बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा देखिएको दबाव र लगानीयोग्य साधनमा आएको संकुचनका कारण अर्थतन्त्रको पुनरुत्थानसँगै उच्च आर्थिक वृद्धि प्राप्त गर्ने लक्ष्यमा चुनौतीहरू सिर्जना भएका छन्। सार्वजनिक खर्चको बढ्दो प्रवृत्तिका तुलनामा राजस्व संकलनको दायरा बढ्न नसक्दा राज्य कोषमा दबाव सिर्जना भएको छ।

जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जित प्रभावहरू तथा दिन प्रतिदिन बढ्दो मूल्यवृद्धिले गरीब जनतालाई झन् गरीबीतर्फ धकेल्ने सम्भावना बढ्न पुग्दछ। गरीबी निवारण, मानव विकास, सामाजिक विकास, आयको समान वितरण, बेरोजगारी नियन्त्रण र पूर्वाधारको विकास र स्थायित्व बिना आर्थिक विकास सम्भव छैन। एकातर्फ सङ्घीय व्यवस्थाको कार्यान्वयनले राज्य कोषमाथि व्ययभार बढाएको छ भने अर्कोतर्फ समग्र शासकीय प्रणालीमा सुशासनको अभाव, बढ्दो भ्रष्टाचार र

मुद्रास्फीति, बौद्धिक वर्गको पलायन, विप्रेषणमा धानिएको अर्थतन्त्र, विश्व अर्थतन्त्रमा देखापरेको मन्दी आदि समेत नेपालको अर्थतन्त्रलाई थप चुनौतीतर्फ धकेलेको महशुस गर्न सकिन्छ। कोभिड—१९ का कारण प्रभावित अर्थतन्त्र अझै लयमा आउन नसकेको अवस्थामा वर्षेनि आउने विपद् र २०८२ भाद्र २३ र २४ गतेको जेन्जी आन्दोलनका कारण भएको सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा पुगेको क्षतिको पुनर्निर्माणका लागि ठूलो धनराशी खर्चिनु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ। अनुत्पादक क्षेत्रतर्फको बढ्दो लगानीले अर्थतन्त्र र यसको दिगो विकासमा चुनौती थपिँदै गएको छ। सुधारका योजना तथा नीति रणनीति बनाउने तर कार्यान्वयन नगर्ने, कानूनको शासनको पूर्ण प्रत्याभूति दिन नसक्नु, लगानीकर्ताका लागि लगानीको सुरक्षा सहित नीति निरन्तरतामा विश्वस्त गराउन नसकिनु, सुशासनका भाषण र नारा लगाएर नथाक्ने तर व्यवहारिक रूपमा परिपालना नगर्ने प्रवृत्तिले अर्थतन्त्रमा थप बिचलन देखिएको छ।

अर्थतन्त्रको सुदृढीकरणका लागि आगामी कार्यदिशाको रूपमा मुलुकको दिगो भौतिक तथा आर्थिक पूर्वाधारहरूको विकास, कृषिको आधुनिकीकरणका साथै व्यावसायिकरण, पुँजी बजारको विकास र विस्तार, तुलनात्मक लाभका क्षेत्रमा विदेशी तथा स्वदेशी पुँजीको आकर्षण, पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धन, जलविद्युत क्षेत्रको विकास र निर्यातजस्ता क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकतामा राखि नतिजामुखी लगानी गर्नु पर्ने अवस्था छ। त्यस्तो लगानीले निजी क्षेत्रलाई नाफा, राज्यलाई राजस्व र नागरिकलाई रोजगारी दिन सकोस्। त्यसैगरी पुँजीगत खर्च क्षमतामा सुधार एवं वित्तीय अनुशासन, सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी व्यवस्थापन, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा गैर कानूनी वित्तीय कारोबारको नियन्त्रण जस्ता कार्यले मुलुकको वित्तीय स्थायित्वलाई सबल बनाउँदै समग्र अर्थतन्त्रको विकासमा टेवा पुग्न जान्छ। आर्थिक क्षेत्रको विकास र सुदृढीकरणका लागि कानूनको शासनको प्रत्याभूति, राजनैतिक स्थायित्व, विकासका प्रमुख एजेण्डाहरूमा साझा राष्ट्रिय दृष्टिकोण निर्माण, शासकीय आयामहरूमा पूर्ण सुशासनको प्रत्याभूति, लगानीका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण, कृषि उत्पादनमा पूर्ण आत्मनिर्भरता र हरेक लगानीको सुरक्षा सुनिश्चितता सहित उच्च उत्पादकत्व हासिल गर्ने प्रतिवद्धताको प्रत्याभूति दिन सकिएमा दिगो आर्थिक विकासको सुनिश्चितता सहित विकासशील राष्ट्रको रूपमा स्थापित हुने सपना छिट्टै पूरा हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

सोहो योजना (आर्थिक वर्ष २०८१।८२- २०८५।८६), राष्ट्रिय योजना आयोग- काठमाडौं।

अर्थ बुलेटिनहरू - अर्थ मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं।

आर्थिक सर्भेक्षण - २०८२, अर्थ मन्त्रालय — सिंहदरबार, काठमाडौं

बजेट बक्तव्य - २०८२, अर्थ मन्त्रालय- सिंहदरबार, काठमाडौं

उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०८१

"अर्थतन्त्रका अस्वभाविक आँकडा" अच्युत वाग्ले, कान्तिपुर दैनिक, २२ माघ २०८०

"नेपाली अर्थतन्त्रका केही चुनौतीहरू", डा. दिवाकर वशिष्ठ, आर्थिक अभियान दैनिक, २४ कार्तिक

२०८१

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयका विभिन्न प्रकाशनहरू।

वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा एआई प्रविधि

डा. अर्जुनकुमार खड्का*

सारांश

परिवर्तनसँगै विश्वमा नयाँ ज्ञान, सीप र आविष्कारको विकास हुँदै आएको छ। तथापि, यसै सन्दर्भमा कृत्रिम बुद्धि (एआई) को विकास र विस्तारले थप कानूनी चुनौती थपिदै गएको देखिन्छ। लोकतान्त्रिक देशमा वित्तीय क्षेत्र सुशासन, जवाफदेहिता र पारदर्शितामा आधारित हुनु पर्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ। यसर्थ, वित्तीय क्षेत्रको काम कारवाहीमा एआईको प्रयोग गर्दा यी उल्लेखित कुराको अलावा कानूनी व्यवस्थाको साथै नैतिक सिद्धान्त तथा मान्यतालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। यसैले यस्तो कार्य गर्नको लागि एआईको प्रयोगमा विश्वसनीय, पारदर्शी र मानवीय मूल्यहरूसँग मिल्दोजुल्दो हुनुपर्ने र यसका सकारात्मक पक्षलाई अधिकतम बनाउने र सम्भावित हानिलाई कम गर्ने कार्यमा सम्बन्धित क्षेत्र चनाखो हुनुपर्छ। साथै, नेपालको सम्बन्धमा राष्ट्रियस्तरमा यस सम्बन्धी नीति बनेको र राष्ट्रिय एआई केन्द्रको स्थापना समेत भई सकेको छ। यसर्थ, आगामी दिनमा वित्तीय क्षेत्र लगायत अन्य क्षेत्रमा समेत यसको प्रयोग र पहुँच बढ्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

मूल शब्दहरू: वित्तीय क्षेत्र, आर्टिफिशियल इन्टेलिजेन्स, प्रविधि, कानून र नीति।

१. परिचय

नेपालमा वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रको विकास र विस्तारको लागि थुप्रै नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था विगत लामो समयदेखि हुँदै आएको पाइन्छ। उदाहरणको लागि भन्सार ऐन, २०६४ तत्कालीन भन्सार ऐन, २०१९ लाई खारेज गरी ल्याइएको थियो। यसको बावजुद पुनः नयाँ भन्सार ऐन, २०८२ जारी भई सकेको अवस्था छ। यसै गरी हालको आयकर ऐन, २०५८ तत्कालिन आयकर ऐन, २०३१ लाई खारेज गरी प्रारम्भ गरियो। साथै, आयकर ऐनले घर बहाल कर ऐन, २०२३ लाई समेत खारेज गरेको अवस्था रह्यो। बैकिङ्ग क्षेत्रको कुरा गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ तथा मुद्रा ऐन, २०४० खारेज गरी हालको नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को व्यवस्था प्रारम्भ गरिदै आएको छ।

* पूर्व सहसचिव, नेपाल सरकार, इमेल: arjunhadka@u.nus.edu

विगतको भन्सार ऐन, २०६४ लाई खारेज गरी नयाँ भन्सार ऐन बनाउने सन्दर्भमा विभिन्न आधारहरू लिएको देखिन्छ, जस्तै नेपाल संशोधित क्योटो महासन्धि सम्झौता र विश्व व्यापार संगठनको व्यापार सहजीकरण सम्झौताको पक्ष राष्ट्र भएको नाताले उक्त संशोधित क्योटो महासन्धि तथा व्यापार सहजीकरण सम्झौतामा उल्लिखित प्रावधानहरू अनुकूल २०६४ सालबाट कार्यान्वयनमा आएको भन्सार ऐन, २०६४ तत्पश्चात उक्त ऐनमा समयानुसार संशोधन भई रहेको भए तापनि संशोधनको क्रममा धेरै ठाउँमा परिमार्जन गर्नु पर्ने, ऐनको सङ्गति नमिल्ने र नेपालको आवश्यकता तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरअनुरूपको नहुने देखिएकाले सङ्गतिपूर्ण ढाँचाअनुरूप नयाँ भन्सार ऐन ल्याउन आवश्यक रहेको भन्ने विषयहरूलाई बढावा दिदै नयाँ ऐन बनाएको पाइन्छ।

प्रविधि क्षेत्रमा भएको द्रुत विकास र विस्तार तथा परिवर्तित समाजको कारणले गर्दा कार्यान्वयनका अवस्थामा रहेका कुनै पनि कानूनी व्यवस्था सदासर्वदाको लागि हुन नसक्ने भएकोले नयाँ कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता रहन्छ। तदनुरूप नै नेपालले वित्तीय क्षेत्रमा अवलम्बन गर्दै आएका कार्यको सट्टा नवीन प्रविधिको अवलम्बन हुन थालेको अवस्था छ। यसैको फलस्वरूप नेपालको वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा एआई प्रविधिलाई बिस्तारै अवलम्बन गरिदै आएको पाइन्छ। यस प्रविधिको माध्यम मार्फत वित्तीय ठगी पत्ता लगाउने, जोखिम मूल्याङ्कन, ग्राहक सेवा र वित्तीय समावेशीकरण जस्ता क्षेत्रहरूमा अनुप्रयोगहरू देखा पर्दैछन्। यसका अलावा एआईका सम्भावित फाइदाहरू पर्याप्त भए पनि, तिनीहरू समान रूपमा फैलिने सम्भावना कम छ। साथै, एआईको प्रगतिको बावजुद, यस क्षेत्रले अपर्याप्त पूर्वाधार, नियामक सीमितता, तथ्याङ्क सुरक्षा (Data Security) को चिन्ता र दक्ष जनशक्तिको अभाव जस्ता महत्त्वपूर्ण चुनौतीहरूको सामना गर्दै आएको पाइन्छ। यस लेखमा मुख्य गरेर वित्तीय क्षेत्रमा एआई, एआईसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोग र अभ्यास तथा केही देशको कानूनी व्यवस्था, नेपालमा एआईसम्बन्धी नीतिगत र कानूनी व्यवस्था, अवसर र चुनौती लगायतका विषयमा उल्लेख गर्दै लेखलाई अन्त्य गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. एआई र यसको स्वरूप

(क) एआई

वित्तीय क्षेत्रमा एआईको प्रयोगले धेरै लाभ लिन सक्ने देखिएको छ। विशेषत नयाँ आर्थिक गतिविधि र उत्पादनको कार्यमा सुधार गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ। यसै गरी विश्वव्यापी व्यापार प्रवाह बढाउन र सीमापार व्यापारलाई अझ प्रभावकारी बनाउन मद्दत गर्न सक्छ। धेरै देशहरूसँग रहेको व्यापारलाई विश्वव्यापी प्रवाह गर्न निःसन्देह बढी फाइदा पुग्न सक्ने अवस्था रहन्छ। साथै, आर्थिक

गतिविधिमा प्राप्त लाभलाई अर्थतन्त्रको विस्तारको निम्ति पुनः लगानी गर्न सक्ने अवस्था प्रबल देखिएको छ।

एआईको प्रयोगले बढी कर सेवा सञ्चालन तथा सेवा सुधार गर्न, कर अनुपालन बढाउन र कर छुली रोक्न यसको सक्रिय रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यमा बढाव दिने प्रयास हुँदै आएको छ। यसै गरी कर प्रशासनसम्बन्धी ठूलो मात्रामा तथ्याङ्क (Data) विश्लेषण गर्न र अन्तर्दृष्टि निकाल्न तथा उच्च जोखिमलाई पत्ता लगाउन सकिने अवस्था पनि रहेको पाइन्छ। कर प्रशासनमा हुने कमी कमजोरी तथा Fraud, Money Laundering लगायत प्रशासनिक जोखिमको मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रियालाई बढावा दिने कार्यमा समेत प्रयोग गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ। एआईको प्रयोग मार्फत नै सिंगापुरमा करदाताहरूको निम्ति विभिन्न सेवाको वृद्धि गरी कर दाखिला गर्ने कार्यमा सहजता थपिएको छ। वास्तवमा AI is the lever of the "3rd transformation of economic history" after that of the industrial revolution of the 19th century and that of computing in the 20th century.¹ भन्ने कुरा यससम्बन्धी अनुसन्धानकर्ता तथा विज्ञले बताएको पाइन्छ। The application of AI in government promises to significantly impact the wider economy and society by enhancing the quality and outcomes of public services, policies and government operations. (Berglind, Fadia and Isherwood, 2022)² भनी उल्लेख भएको समेत पाइन्छ।

यसैले संसारभर आगामी दिनमा एआईले वित्तीय, बैकिङ्ग तथा व्यापारको क्षेत्रमा व्यापकता पाउने कुरालाई प्रक्षेपण गरेको छ। उदाहरणको लागि OECD ले An estimated 70% of businesses will use some AI technology by 2030, up from 33% now, and roughly 35% will have fully absorbed AI, compared to 3% currently भन्ने कुरा उल्लेख गरेको देखिन्छ।³ यस्तै D. Karimov, A. Banerjee, & S. Kadadi ले AI's influence on global economic activity is largely influenced by both micro and macro variables⁴ भनी बताएका छन्।

¹ Bladwin, R. (2019). The Globotics upheaval: Globalization, robotics and the future of work. London: Weidenfeld & Nicolson. (M. Szczepanski (2019) EPRS/ European Parliamentary Research Service).

² OECD (2025), Governing with Artificial Intelligence: The State of Play and Way Forward in Core Government Functions, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/795de142-en>.

³ Ibid.

⁴ D. Karimov, A. Banerjee, & S. Kadadi, "The Transformative Power of AI: Projected Impacts on the Global Economy by 2030", <https://doi.org/10.37497/rev.artif.intell.educ.v4i00.20>

(ख) एआईको स्वरूप

एआईका गुण, प्रकृति तथा अवस्थालाई समेत ध्यानमा राखी यसका विभिन्न स्वरूप रहेको पाइन्छ। ती मध्ये मुख्यतया देहायबमोजिमका रहेका छन्^५:

- (क) **मानव केन्द्रित एआई (Human-centered- AI):** यस एआईले मानवको क्षमता बढाउन, सामाजिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न र प्रेरणा दिनको लागि सहयोग गर्छ। यसले रोबोट जस्ता मानिसका लागि प्रभावकारी साझेदार र उपकरणको अनुसन्धान र निर्माण गर्न मद्दत गर्छ। वास्तवमा यो मानवकेन्द्रीत एआई आर्थिक क्षेत्रको सहजीकरणको लागि ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहन्छ। जसले निर्णय प्रक्रियामा मानव कल्याण, लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता र सामाजिक आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिन्छ।
- (ख) **जेनेरेटिभ एआई (Generative- AI):** जेनेरेटिभ एआई एक प्रविधि हो जसले सिकेको कुराको आधारमा नयाँ सामग्री उत्पन्न गर्न सक्छ। यो सिंथेटिक डेटा (Synthetic Data) उत्पन्न गर्न मान्यता प्राप्त र सिकेका ढाँचामा निर्भर गर्दछ। धेरै भाषा मोडेल (Large Language Models) ले पाठको उत्पादनलाई समर्थन गर्दछ जबकि एआईमा आधारित अनुवाद सेवाले पाठकलाई अन्य भाषामा बुझ्न सकिने रूपमा रूपान्तरण गर्दछ।
- (ग) **हायब्रिड एआई (Hybrid- AI):** यो नियममा आधारित प्रणालीलाई सांख्यिकीय सिकाई विधिसँग संयोजन गर्ने थप अनुकुलनशील र सक्षम एआई सिर्जना गर्ने दृष्टिकोण हो। यसको सहयोगबाट कर प्रशासनको व्यवस्थापन लगायत आर्थिक कार्यलाई संख्यात्मक कार्यविधि मार्फत व्यवस्थित गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ।
- (घ) **कृत्रिम सामान्य बुद्धिमत्ता (Artificial General Intelligence - AGI):** यसले मानव बुद्धिमत्ता जस्तै ज्ञान बुझ्न, सिक्न र लागू गर्न सक्छ। विशिष्ट कार्यको लागि डिजाइन गरिएका विशेष प्रणाली भन्दा फरक, AGI ले संज्ञानात्मक क्षमताको विस्तृत दायरा राख्ने लक्ष्य राख्छ, जसले यसलाई विभिन्न कार्यहरू गर्न अनुमति दिन्छ।

^५ Fotios Fitsilis, Jorn Von Lucke, Franklin De Vrieze, (Editors) "Guidelines for AI in Parliaments" Westminster Foundation for Democracy is an Executive Non- departmental Public Body sponsored by the Foreign, Common wealth & Development Office, UK, July 2024.

(ड) **कृत्रिम बुद्धिमत्ता एआई (Artificial Intelligence-AI):** यसले सिकाइ विधि, प्रणाली वास्तुकला, कानूनी दस्तावेज र विविध दृष्टिकोण जसले कम्प्युटरका क्षमता प्रयोग गरेर मानव बुद्धिमत्ताको क्षमताको आकृति बनाई स्वतन्त्र तवरले आदेश गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ। उदाहरणका लागि स्वायत्त प्रणाली, मेसिन, भित्री वा गहिरो सिकाइ, तंत्रिका नेटवर्क, ढाँचा पहिचान, वास्तविक भाषा, प्रशोधन लगायत वास्तविक अनुवादकको स्रोत जस्तै च्याटबट र रोबोट, (Chatbots and Robots) यसको माध्यमबाट प्रदान गरिएका क्षमता तथा मानव गतिविधि र प्रक्रियालाई समर्थन वा स्वचालित गर्ने उद्देश्यले सञ्चालित भएको पाइन्छ।

(च) **एआई प्रणाली (AI System):** यो एक कम्प्युटर प्रणाली वा सफ्टवेयर एप्लिकेशन हो। जसले एआई प्रविधि समावेश गर्दछ, जुन कार्य गर्नका लागि सामान्यतया मानव बुद्धिमत्ता चाहिन्छ। तर यस एआईबाट मानव संज्ञानात्मक क्षमता जस्तै सिकाइ, तर्क, समस्या समाधान, धारणा र भाषा बुझाइको अनुकरण वा प्रतिकृति बनाउन डिजाइन गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ।

यसर्थ, यी माथि उल्लेख भएका एआईका विभिन्न स्वरूपलाई भन्सार तथा कर प्रशासनसम्बन्धी वित्तीय क्षेत्र लगायत अन्य आर्थिक गतिविधिमा उपयोग गर्न सक्ने अवस्था रहे अनुरूप विभिन्न देशले प्रयोग गर्दै आएको पाइन्छ।

३. एआईको अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोग र अभ्यास

संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाको ७८ औं शेशनबाट (२०२४ मार्च ११) एजेन्डा नम्बर १३ द्वारा Seizing the opportunities of safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development पारित गरेको छ। यसमा मुख्य गरेर सदस्य राष्ट्र लगायत अन्य सम्बद्ध सरोकारवालाको बीच To take action to cooperate with and provide assistance to developing countries towards inclusive and equitable access to the benefits of digital transformation and safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems भन्ने विषयमा जोड दिइएको अवस्था छ।^६ यसै गरी संयुक्त राष्ट्र संघले लिएका १७ वटा दिगो विकास लक्ष्यहरू र दिगो विकासका तीन महत्त्वपूर्ण आयामहरू जस्तै आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय कार्यलाई प्राप्त गर्न सुरक्षित र विश्वसनीय कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीहरूबाट लाभ लिनको निम्ति विभिन्न देशहरू बीच क्षमता निर्माण, पहुँच र साझेदारी अन्तर्गत कृत्रिम बुद्धिमत्ता र अन्य डिजिटल विभाजनहरूलाई

^६ United Nations (2024). Seizing the opportunities of safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development, United Nations General Assembly, New York.

पनि आवश्यकतानुरूप जोड दिंदै जाने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। तथापि एआई अपनाउने गति बढी विकसित र कम विकसित राष्ट्रहरूमा फरक छ। डिजिटल डिभाइड जस्तै, विकसित र विकासशील देशहरू बीच आउने वर्षहरूमा ठूलो खाडल हुने प्रक्षेपण गरिएको छ। यसमा मुख्य गरेर डिजिटल प्रविधिको अवलम्बन गर्ने देशहरूमा बढी एआई प्रविधिको प्रयोग हुन सक्ने अवस्था रहेको हुदाँ वित्तीय क्षेत्रमा बढी सुगमता रहने निश्चित रहन्छ। जब कि प्राचीन कृषि र स्थानीयसेवाहरूको उपयोग गर्दै आएका देशहरूमा एआईको प्रयोग धेरै कम हुने हुदाँ वित्तीय क्षेत्रलाई छिटो उन्नत बनाउन सक्ने अवस्था रहदैन।

अर्कोतर्फ एआई अपनाउने दौडमा अगाडि रहेका देशहरूमा चीन र संयुक्त राज्य अमेरिका छन्। यी दुई राष्ट्रहरू अब एआई आपूर्ति गर्ने दौडमा प्रभुत्व जमाइरहेका छन्, र तिनीहरू प्रत्येकका विशिष्ट फाइदाहरू छन् जसले तिनीहरूलाई प्रतिस्पर्धाबाट अलग राख्छ। यी दुवै देशहरू सामूहिक रूपमा एआईसम्बन्धी अनुसन्धानको ठूलो हिस्साको लागि जिम्मेवार समेत रहदै आएको पाइन्छ। यसै गरी एआईबाट अर्थतन्त्र तथा वित्तीय लाभ लिने अन्य देश अन्तर्गत क्यानडा, फ्रान्स, दक्षिण कोरिया र स्वीडेन जस्ता तुलनात्मक रूपमा उन्नत र विविध प्रकृतिका देशहरू समावेश छन्। सक्षमकर्ताहरूको बलियो आधारलाई ध्यानमा राख्दै, तिनीहरू एआईको फाइदा उठाउन राम्रो स्थितिमा छन्। वास्तवमा यी देशहरूले घट्दो उत्पादकत्वलाई बढाव दिनको निमित्त विशेष गरी एआई अपनाउन प्रेरित गरेका छन्। एआई विधिलाई अवलम्बन गर्ने अर्को प्रेरणाको कारण धेरै क्षेत्रहरूमा विशेष गरी औद्योगिक अर्थतन्त्रहरूमा, श्रम खर्च प्रायः महँगो हुन्छ। यस्ता कारणले गर्दा कतिपय देशहरूले एआईलाई बढी अंगिकार गरेको पाइन्छ। जस्तै- जर्मनी, जापान र संयुक्त अधिराज्यसहित धेरै महत्त्वपूर्ण अर्थतन्त्र तथा वित्तीय स्थिति भएका देशहरूले पनि यस एआई विधिको अवलम्बन गरेको पाइन्छ। यसै गरी ठूलो मात्रामा अनुसन्धान चलाउन र एआई समाधानहरूको व्यावसायीकरणलाई गति दिन फिनल्याण्ड, सिंगापुर, दक्षिण कोरिया र स्वीडेन जस्ता देशहरू अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जोडिएका अर्थतन्त्रहरू नयाँ व्यापार मोडेलहरूको विकासको लागि अनुकूल उत्पादक सेटिडहरू स्थापना गर्ने क्षमताका लागि परिचित छन्। यस्तै भारत, इटाली र मलेसिया आर्थिक फाइदाको हिसाबले एआईबाट लाभ उठाउने मध्यम क्षमतामा रहेका देशहरूको सूचीमा रहेका छन्।^९ भारतले आफ्ना विभिन्न गतिविधिहरूको डिजिटल रूपान्तरणमा आइपने अवरोधहरूलाई विस्तारै गर्दैछ, यद्यपि एकदमै सुस्त गतिमा रहेको भए तापनि हरेक वर्ष लगभग

^९ D. Karimov, A. Banerjee, & S. Kadadi, "The Transformative Power of AI: Projected Impacts on the Global Economy by 2030", <https://doi.org/10.37497/rev.artif.intell.educ.v4i00.20>

१७ लाख स्नातकहरू वा उच्च प्रविधियुक्त एआई आवद्ध जनशक्तिको उत्पादन गर्दै आएको पाइन्छ। साथै, उच्च प्रविधि निर्यात गर्नेमा भारतले अग्रस्थान लिएको छ।

यसै सन्दर्भमा यूरोपियन युनियनले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूका बीच एआई प्रणालीसँग सम्बद्ध विषयमा कानूनी व्यवस्था शुरू गरेको अवस्था छ। विशेषतः सन् २०१९ देखि नै एआई सम्बन्धी कानूनको बारेमा छलफल हुँदै आएको पाइन्छ। जसलाई मूर्तरूप दिई गत १ अगस्ट, २०२४ देखि यूरोपियन युनियनका सदस्य राष्ट्रहरूका बीच यस्तो कार्यलाई बढावा दिइयो। हुनत यस कानूनलाई तीन चरणमा लागू गर्ने गरी तय गरिएको अवस्था छ। जस्तै- कस्ता कार्यलाई निषेध गर्ने तथा यसको मोडेललाई व्यवस्थित गर्ने भन्ने कुरालाई सन् २०२५ भित्रै लागू गरिसक्ने भन्ने कुरा उल्लेख छ भने एआईको उच्च जोखिम प्रणाली र पारदर्शिताको दायित्वलाई अगस्ट २०२६ देखि मात्र लागू गर्ने भनिएको छ।

४. नेपालमा एआईसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। सोही नीति अन्तर्गत अर्थ, उद्योग र वाणिज्य लगायत विकाससम्बन्धी नीतिसमेत गरी विभिन्न शीर्षक अन्तर्गत १३ वटा राज्यका नीतिहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ। ती नीतिहरू मध्ये क्षेत्रीय सन्तुलनसहितको समावेशी आर्थिक विकासका लागि क्षेत्रीय विकासको योजना अन्तर्गत दिगो सामाजिक आर्थिक विकासका रणनीति र कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी समन्वयात्मक तवरले कार्यान्वयन गर्ने, तथा वैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धान एवं विज्ञान र प्रविधिको आविष्कार, उन्नयन र विकासमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने तथा वैज्ञानिक, प्राविधिक, बौद्धिक र विशिष्ट प्रतिभाहरूको संरक्षण गर्ने कुरामा समेत जोड दिएको पाइन्छ। यसर्थ, संविधानले नयाँ प्रविधिको उपयोगमा हरेक क्षेत्रमा प्रोत्साहन गरेको छ।

वास्तवमा वित्तीय, बैंकिङ्ग, शिक्षा, स्वास्थ्य, सार्वजनिक सेवा, उद्योग तथा सुरक्षा लगायतका विभिन्न क्षेत्रमा एआईको प्रयोग केही हदमा नेपालमा हुँदै आएको अवस्था छ। साथै, विगतमा गरिएका नीतिगत प्रयासका कारण दूरसञ्चार सेवामा व्यापक पहुँच एवं इन्टरनेटको बढ्दो प्रयोग, सूचना प्रविधिको पूर्वाधार विकास तथा यस क्षेत्रको प्रतिस्पर्धामा उल्लेखनीय वृद्धि भएको कुरालाई समेत ध्यान दिँदै नेपाल सरकारले एआईको प्रयोग एवं अभ्याससम्बन्धी अवधारणा पत्रमा राष्ट्रिय आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स नीति निर्माण गर्ने भन्ने मूल आसयलाई आत्मसाथ गरी केही समय अघि यस सम्बन्धी नीति जारी गरेको देखिन्छ। तथापि, यस विषयलाई समेट्न सक्ने स्पष्ट कानूनी

व्यवस्था निर्माण नभए तापनि विगतमा बनाएका केही कानूनी व्यवस्था यस एआईसँग सम्बन्धित देखिएका छन्। ती नीतिगत तथा कानूनी पक्षलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ।

(क) नीतिगत व्यवस्था

नेपाल सरकारले राष्ट्रिय “आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (एआई) नीति, २०८२” जारी गरेको छ।^५ यस नीतिले विशेषत एआई प्रविधि मार्फत “मानव केन्द्रित, नैतिक र समृद्ध नेपाल निर्माण गर्ने” दूरदृष्टि राखेको पाइन्छ। यसै गरी एआईको अधिकतम उपयोग मार्फत आर्थिक वृद्धिदर उच्च बनाउनु, सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनु साथै मुलुकको आर्थिक सामाजिक विकास गरी एआई गभर्नेन्सलाई प्रभावकारी बनाउनु यसको उद्देश्य रहेको पाइन्छ। वास्तवमा नेपालमा एआईको रूपान्तरणकारी क्षमताको उपयोगले डिजिटल डिभाइडको न्यूनीकरण, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता, शैक्षिक गुणस्तरमा वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, उच्च आर्थिक सामाजिक विकाससहित दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न अभिप्राय रहेको छ। वास्तवमा नेपालमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२, डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६, राष्ट्रिय विज्ञान प्रविधि तथा नवप्रवर्तन नीति, २०७६ र राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८० को कार्यान्वयन मार्फत महत्त्वपूर्ण प्रयास भएका छन्।

(ख) कानूनी व्यवस्था

विश्व परिवेशमा आएको एआईसम्बन्धी प्रविधिक परिवर्तनको कार्यलाई सम्बोधन गरी उचित व्यवस्थापनको लागि अन्य मुलुकमा जस्तै नेपालमा समेत सोसम्बन्धी कानूनको आवश्यकता बढ्दै गएको देखिन्छ। हुनत नेपालको संविधानको धारा २८ ले कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानूनबमोजिम बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था गोपनीयताको हकले गरेको छ। यस्ता संवैधानिक प्रावधानले एआईको प्रयोग गर्दा कसैको पनि संवैधानिक हकलाई हनन गर्न सक्ने अधिकार दिदैन। संयोगवस संविधानको उक्त व्यवस्था एआईको प्रयोग गर्दा व्यक्तिगत अधिकारलाई संरक्षण गर्नु पर्ने सिद्धान्तसँग मेल खान गएको अवस्था हो। यसै गरी धारा १८ ले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था समानताको

^५ नेपाल सरकार सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

हकले गरेकोले एआई प्रयोगकर्ताको हकलाई पनि संरक्षण गर्नु पर्ने राज्यको कर्तव्य रहन्छ। यसको लागि पनि कानूनको आवश्यकता देखिएको छ। नेपालमा केही कानून एआईसँग सम्बद्ध रहे पनि ती कानून एआई प्रविधिलाई सम्बोधन गर्न भने बनेका होइनन्, किन कि ती कानून एआईको विकास हुनु अघि नै बनेको अवस्था हो।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा रहेका केही प्रावधान लगायत वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानून जस्तै नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, आयकर ऐन, २०५८ बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३, वस्तु विनियमसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा ४४ समेतले विद्युतीय कारोबार प्रणाली स्थापना गर्नु पर्ने व्यवस्थाका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी भन्सार ऐन, २०८२ ले वस्तुको भन्सार मूल्याङ्कन सम्बन्धी कार्य गर्दा विद्युतीय घोषणा जाँचपास तथा राजस्व भुक्तानी तथा कम्प्युटर प्रणालीसम्बन्धी कार्य गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसको अलावा विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन, २०६३ ले डिजिटल लेनदेनको लागि प्रारम्भिक रूपरेखा प्रदान गर्दछ। साथै, एआई सम्बन्धित केही सरोकारहरूलाई सम्बोधन गर्ने आधारको रूपमा काम गर्न सक्छ। यद्यपि, यस ऐनमा एआई प्रविधि र अनुप्रयोगहरूको बारेमा विशिष्टताको कमी छ। यस ऐनले इलेक्ट्रोनिक अभिलेख र डिजिटल हस्ताक्षरको लागि आधार प्रदान गर्दछ, तर स्पष्ट रूपमा एआईलाई सम्बोधन गर्दैन। यसै गरी प्रत्येक व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार तथा चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयताको हकलाई सुनिश्चित गर्ने, सार्वजनिक निकाय वा संस्थामा रहेका वैयक्तिक सूचनाको संरक्षण र सुरक्षित उपयोगको व्यवस्था गर्ने तथा व्यक्तिको गोपनीयता अतिक्रमण हुन नदिने व्यवस्था गरी मर्यादित जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्ने अभिप्रायबाट २०७५ सालमा वैयक्तिक गोपनीयतासम्बन्धी ऐनको निर्माण भई कार्यान्वयनमा रहेको अवस्था छ। तर एआई प्रविधिद्वारा उत्पन्न भएका अनौठो प्रकृतिका चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सक्ने अवस्था उक्त ऐनले गरेको छैन। विद्यमान अवस्थामा जसरी अर्थ, वाणिज्य, व्यापार, प्रतिलिपि अधिकार, प्याटेन्ट र ट्रेड सेक्रेटसम्बन्धी प्रश्नहरूको विवादलाई कानूनले सम्बोधन गरेको छ। तर एआईबाट उत्पन्न हुने त्यस्ता विषयका आविष्कारको स्वामित्व र अधिकार कसरी निर्धारण गर्ने भन्ने विषयमा चाहि सम्बोधन हुन सक्ने देखिदैन। हुनत बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षणमा राज्यको प्रतिवद्धता स्वरूप नेपालमा वि.सं. १९९३ सालमा नै पेटेन्ट, डिजायन र ट्रेडमार्क कानून प्रचलनमा आएको थियो। उक्त कानूनलाई पेटेन्ट, डिजायन र ट्रेडमार्क ऐन, २०२२ ले प्रतिस्थापन गयो। यो ऐनले औद्योगिक सम्पत्तिको संरक्षणसम्बन्धी पेरिस महासन्धि सन् १८८३ को प्रावधान अनुकूल औद्योगिक सम्पत्तिउपर एकाधिकार प्राप्त गर्ने प्रक्रिया, एकाधिकारको अवधि र उल्लङ्घनको

अवस्थामा प्राप्त हुने उपचारको समेत व्यवस्था गरेको छ। यसैले प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ बाट हाल प्रतिलिपि अधिकार संरक्षणको कार्य भइरहेको छ। साथै, बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षणको क्षेत्रमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासमा सहभागी हुन नेपालले सन् १९९७ मा विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठन (WIPO) को सदस्यता प्राप्त गरी तत् अनुरूपको कार्य गर्दै आएको भए तपानि एआईसम्बन्धी व्यवस्थालाई उक्त संगठनले पूर्ण रूपमा अवलम्बन गरी सकेको अवस्था देखिदैन।

५. अवसर तथा चुनौती

एआई प्रविधिको वित्तीय तथा बैकिङ्ग लगायत अन्य क्षेत्रमा अवसर र चुनौती दुबै रहेका छन्। यी अवसर तथा चुनौतीलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ:

(क) अवसर

- बैकिङ्ग तथा वित्तीय संस्थाहरूले भविष्यमा आउन सक्ने जोखिमलाई एआई मार्फत एकीकृत गरेर त्यस्तो जोखिम व्यवस्थापन क्षमताहरू सुधार गर्न सक्छन्। एआईले सम्भावित वित्तीय खतराहरूलाई कम गर्न सक्रिय उपायहरू सक्षम पार्दै, सटीक र समयमै जोखिम मूल्याङ्कन प्रदान गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ,
- ठूलो मात्रामा तथ्याङ्क समावेश (Data Handling) गर्न प्रणालीहरू स्तरोन्नति गर्ने र वित्तीय जानकारीलाई कुशलतापूर्वक प्रशोधन र विश्लेषण गर्न सक्ने उन्नत एआई एल्गोरिदमहरू लागू गर्न सकेमा यसबाट लाभ लिन सक्ने अवस्था रहन्छ,
- वित्तीय क्षेत्रभित्र नवीनतालाई प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ, जसले गर्दा नयाँ वित्तीय उत्पादन र सेवाहरूको विकास हुन सक्छ। यसले बजार वृद्धि र विविधीकरणका लागि अवसरहरू सिर्जना गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ, जसले गर्दा स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरू दुवै आकर्षित हुनेछन्,
- वित्तीय तथा बैकिङ्ग संस्था र शैक्षिक निकायहरूले वित्तीय क्षेत्रमा एआई साक्षरता र सीप बढाउने कार्यक्रमहरूको विकास गर्नका लागि सहकार्य गर्न सकेमा यसबाट एआई उपकरणहरू र प्रविधिहरूलाई प्रभावकारी रूपमा उपयोग हुन सक्ने देखिन्छ,
- एआईले बिना कुनै भेदभाव विशुद्ध रूपमा कार्य गर्न सक्ने हुदाँ वित्तीय तथा बैकिङ्ग संस्थाहरूले एआई उपकरणहरूमा ग्राहकको विश्वास निर्माण गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ,
- एआईबाट प्राप्त अन्तर्दृष्टिले धेरै तहमा रणनीतिक निर्णय लिने कार्यलाई सूचीत गर्न सकिन्छ। वित्तीय तथा बैकिङ्ग संस्थाहरूले एआई प्रयोग गरेर आफ्नो रणनीतिहरूलाई आकार दिन सक्ने बढी सम्भावना छ।

(ख) चुनौती

एआईले व्यवहारमा अवसरका साथै चुनौती समेत ल्याउन सक्ने अवस्था छ। किन कि यसको जीवनचक्रलाई सावधानीपूर्वक विचार गर्न आवश्यक छ। यसैले यसको प्रयोगमा चुनौती रहन्छ। पहिलो, एआईसँग सम्बन्धित प्रविधि आविष्कारसँग अद्यावधिक रहन समर्पित विशेषज्ञ टोलीको गठन गर्नुपर्ने चुनौती। दोस्रो, वित्तीय क्षेत्रका कर्मचारीलाई एआईसँग सम्बन्धित तालिमको निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने चुनौती। तेस्रो, बाह्य सरोकारवालासँग ज्ञान आदानप्रदान र द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सहयोग योजनामा सहभागिता गर्नुपर्ने चुनौती। चौथो, एआईसँग सम्बन्धित गतिविधिको लागि चालिएका कदम र परिणाम दस्तावेजीकरण गर्नुपर्ने चुनौती। यसैगरी वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा एआई प्रणालीको प्रयोग र सीमाको बारेमा जनतालाई पहुँचयोग्य तरिकाले जानकारी गराउनु पर्ने चुनौती पनि रहेको देखिन्छ।

एआईको विकासक्रमले गर्दा मुलुकको दायित्व, व्यक्तिको बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार, अभिलेख गोपनीयता र नैतिक मूल्यमान्यताको संरक्षण लगायतका पक्षमा धेरै कानूनी चुनौती खडा गर्न सक्ने अवस्था बढदै गएको देखिन्छ। यसैले विभिन्न मुलुकले एआईको नवप्रवर्तनलाई बढावा दिँदै यसबाट हुने जोखिमलाई कम गरी उन्नत प्रविधिलाई कसरी कानून मार्फत नियमन गर्ने भन्ने कुरामा खोज तथा अनुसन्धानमा तल्लिन भइरहेको पाइन्छ। तदानुरूप नेपालको सन्दर्भमा समेत कानूनको अभाव देखिएको छ।

अन्त्यमा

एआईलाई उत्पादकत्व र आर्थिक वृद्धिको इन्जिनको रूपमा लिने गरिन्छ जसले ठूलो मात्रामा तथ्याङ्क सुरक्षा (Data Security) गरेर काम गर्ने दक्षता बढाउन र निर्णय प्रक्रियामा व्यापक सुधार गर्न सक्छ। यसले नयाँ उत्पादन र सेवाहरू, बजार तथा उद्योगहरूको सिर्जनालाई पनि जन्म दिन सक्छ, जसले गर्दा उपभोक्ताको माग बढ्छ र नयाँ राजस्व प्रवाहहरू उत्पन्न हुन्छन्। साथै, दक्षता बढाएर, नयाँ उत्पादन तथा सेवाहरू सिर्जना मार्फत अर्थतन्त्रलाई बढावा दिन सक्ने देखिएको छ। यसैले भनिन्छ, The use of AI in government can improve government productivity, responsiveness and accountability यद्यपि, आर्थिक लाभ व्यापक रूपमा अपनाइने कुरामा निर्भर गर्दछ र दीर्घकालीन प्रभावहरू अनिश्चित छन्, प्रतिस्पर्धा र रोजगारीमा सम्भावित जोखिमहरू समेत रहेका पाइन्छ।

एआईको प्रयोगले उल्लेखनीय खर्च तथा बजार र आर्थिक वृद्धिको नेतृत्व गरेको छ, विशेष गरी डेटा केन्द्रहरू र अर्धचालकहरू जस्ता क्षेत्रहरूमा, यसले आय वितरण, सरकारी राजस्व र कार्यबलमा दीर्घकालीन प्रभावको बारेमा पनि प्रश्नहरू उठाउने गरिन्छ। यसै गरी विकसित र विकासशील देशहरू बीचको खाडललाई पनि फराकिलो बनाउन सक्छ। अर्कोतर्फ, एआईको विकास र प्रयोगसँग सम्बन्धित खतराहरू, विशेष गरी च्याटजीपीटीको बारेमा धेरै बहसहरू भएका छन्।

तथापि, एआईको उपयोगबाट धेरै देशले गरेको प्रगति र निर्णय लिने क्षमता साथै बजार दक्षता बढाउन यस विधिको उपयोग गर्दै आएको बावजुद, नेपालको वित्तीय क्षेत्र परम्परागत नै छ। यसैले सीमित एआईको प्रयोगले यसको क्षेत्र विस्तार गर्न अझै केही वर्ष लाग्ने देखिन्छ। वास्तवमा नेपालको वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा एआईको उपयोगबाट देशको आर्थिक विकासमा योगदान पुग्न सक्ने अवस्था रहन्छ। यसको साथै वित्तीय तथा बैकिङ्ग सेवाहरूले व्यापार वृद्धिलाई सहयोग गर्न, वित्तीय समावेशीकरण बढाउन र थप लचिलो आर्थिक वातावरणलाई बढावा दिन सक्ने प्रबल सम्भावना समेत देखिएको छ। यसर्थ, वित्तीय तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा पार्न सक्ने प्रभावका निम्ति यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित एकीकृत एआईसम्बन्धी कानूनको निर्माण गर्नु सम्बन्धित निकायको दायित्व बढ्दै गएको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान लगायत विभिन्न ऐन तथा नीति,

The Artificial Intelligence Act of the EU was published in the Official Journal of the European Union and will enter into force on August 1, 2024.

Fitsilis, F. (2024). The parliamentary perspective of better regulation in Greece. GRNET Tech Day in Digital Ready Policy Making, 1 February 2024.

OECD (2025), *Governing with Artificial Intelligence: The State of Play and Way Forward in Core Government Functions*, OECD Publishing, Paris.

United Nations (2024). Seizing the opportunities of safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development, United Nations General Assembly, New York.

विविध।

पूर्वाधार तथा आर्थिक विकासको लागि वैकल्पिक विकास वित्त

✍ रामकृष्ण खतिवडा*

विश्वव्यापी रूपमा पूर्वाधार, उत्पादनशील क्षेत्र र अर्थतन्त्र एकअर्काका परिपूरक अङ्गका रूपमा स्थापित छन्। आर्थिक गतिविधिलाई चलायमान बनाउने प्रमुख माध्यमका रूपमा पूर्वाधार तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा गरिने लगानी र विकासलाई लिइँदै आएको छ। सही ढङ्गले गरिएको पूर्वाधार र उत्पादनशील क्षेत्रको लगानीले आर्थिक वृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको उदाहरण विश्वभर प्रशस्त छन्। हालका वर्षहरूमा भारतले पूर्वाधार तथा उत्पादनशील क्षेत्रको विकास मार्फत हासिल गरेको तीव्र आर्थिक वृद्धि होस् वा कोभिड-१९ पछि उत्पन्न आर्थिक मन्दीबाट अर्थतन्त्रलाई पुर्नजीवित गर्न अमेरिकाले ल्याएको २ ट्रिलियन अमेरिकी डलरको प्रोत्साहन योजना होस्, युरोप, जापान वा अस्ट्रेलियाका पहलहरूले समेत यही तथ्यलाई पुष्टि गर्छन्। पूर्वाधार विकास तथा निर्माणले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी सिर्जना गर्नुका साथै कर तथा राजस्व संकलनमा वृद्धि ल्याउँछ। यसले शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता सामाजिक क्षेत्रको सुधारमा योगदान पुऱ्याउँछ र अन्य सहायक उद्योगहरूको विकासलाई पनि गति दिन्छ। पूर्वाधारले अर्थतन्त्रमा पार्ने यस किसिमको बहुआयामिक प्रभावलाई ध्यानमा राख्दै नेपाल सरकारले आवधिक योजना, नीति तथा कार्यक्रम, बजेट तथा क्षेत्रगत नीतिहरू मार्फत पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकतामा राख्दै आएको छ।

पछिल्ला १०-१५ वर्षको अवधिमा नेपालको पूर्वाधार विकास र लगानीको अवस्थालाई हेर्दा आर्थिक वृद्धिमा पूर्वाधारको भूमिका कति महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा प्रष्ट देखिन्छ। विशेषगरी भू-कम्पपछिको पुर्ननिर्माणको समयमा अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७३/७४, २०७४/७५ र २०७५/७६ मा नेपाल सरकारले कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब ८ प्रतिशतसम्म पुँजीगत खर्च गरेको थियो। सोही अवधिमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर करिब दुई दशककै उच्च स्तरमा पुग्दै ७.४ प्रतिशतसम्म पुगेको थियो। तर त्यसपछिका वर्षहरूमा विभिन्न आन्तरिक तथा संरचनात्मक कारणले पुँजीगत खर्च अपेक्षाअनुसार हुन सकेन र करिब २ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनपछि तीनै तहका सरकारहरू पूर्ण रूपमा क्रियाशील भई पुँजीगत खर्च बढ्ने अपेक्षा गरिए पनि वास्तविकतामा बजेटमा पुँजीगत खर्चको अनुपात क्रमशः घट्दै गएको छ। अझ गम्भीर कुरा के छ भने, विनियोजित बजेटमध्ये वास्तविक खर्च करिब ३५-४० प्रतिशतको

* प्रबन्ध निर्देशक, अन्नपूर्ण स्ववायर प्रा.लि.

हाराहारीमा सीमित रहँदा चालु आर्थिक वर्षमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब १ प्रतिशत मात्र पुँजीगत खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। यसले प्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक वृद्धिदरमा नकारात्मक असर पारेको छ।

पुँजीगत खर्चमा आएको गिरावटका कारण पूर्वाधार विकासको गति सुस्त भएको छ, धेरै आवश्यक परियोजनाहरू थाती रहेका छन् र यसले रोजगारी सिर्जना, औद्योगिक विकास तथा सेवा प्रवाहमा समेत अवरोध उत्पन्न गरेको छ। यस अवस्थाबाट बाहिर निस्कन विकास वित्तको कुशल व्यवस्थापन, पुँजीगत खर्चको प्रभावकारिता वृद्धि र विविध वित्तीय स्रोतहरूको अधिकतम सदुपयोग अपरिहार्य बनेको छ। एकातिर सरकारको पूर्वाधारमा लगानी गर्ने क्षमता सीमित बन्दै गएको छ भने अर्कोतर्फ जलवायु परिवर्तनको चुनौती, सूचना प्रविधिको तीव्र विकास र त्यसअनुसार आवश्यक आधुनिक पूर्वाधारको मागले लगानी आवश्यकतालाई दिनानुदिन बढाइरहेको छ।

नेपाल उद्योग परिसङ्घ (सिएनआई) र सर्वाङ्गीण विकास अध्ययन संस्था (आइआइडीएस) को अध्ययन^१ अनुसार सन् २०३० सम्म नेपालको पूर्वाधार आवश्यकता पूरा गर्न ७७ अर्बदेखि १३६ अर्ब अमेरिकी डलरसम्म लगानी आवश्यक पर्ने देखिएको छ। त्यसैगरी, बेलायती सहयोग नियोग (FCDO) को सहयोगमा नेपाल इन्फ्रास्ट्रक्चर बैंकले गरेको अध्ययनअनुसार संघ, प्रदेश, स्थानीय तह तथा निजी क्षेत्रबाट पहिचान गरिएका पूर्वाधार परियोजनाहरूलाई आगामी १० वर्षमा सम्पन्न गर्न वार्षिक करिब १३ खर्ब रुपैयाँ आवश्यक पर्ने देखिन्छ। तर विगत पाँच-सात वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा वार्षिक २ देखि ३ खर्ब रुपैयाँ मात्र पूर्वाधारमा लगानी भइरहेको छ। यसरी आवश्यक लगानी र वास्तविक लगानीबीच वार्षिक करिब १० खर्ब रुपैयाँको ठूलो खाडल देखिएको छ। सरकार पिच्छे नेपालको प्राथमिकताका क्षेत्र समय समयमा परिवर्तन भए पनि ऊर्जा, सडक, सहरी विकास, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन साझा प्राथमिकताका विषय बनेका छन्, जसअनुसार वार्षिक १०-११ खर्ब रुपैयाँ लगानी आवश्यक देखिन्छ। ऊर्जा क्षेत्रमा मात्र हेर्ने हो भने सरकारले सन् २०३५ सम्ममा २८,५०० मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यसका लागि उत्पादन, प्रसारण र वितरण प्रणालीको विस्तार तथा स्तरोन्नतिमा करिब ६२ खर्ब रुपैयाँ आवश्यक पर्ने अनुमान छ। यसबाहेक औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र, स्मार्ट सिटी, पर्यटन, सडक, सिँचाइ, खानेपानी तथा विमानस्थल निर्माणमा पनि विशाल लगानी आवश्यक छ। त्रिभुवन

^१ <https://nepalinfrasturesummit.com.np/storage/pdf/resources/66b4d3f1515ab.pdf>

अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको दीर्घकालीन विकल्पका रूपमा निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निर्माण अपरिहार्य बन्दै गएको यथार्थले पनि पूर्वाधार लगानीको आवश्यकता अझ स्पष्ट पाछै।

यसका अतिरिक्त, नेपालले सन् २०४५ भित्र शून्य कार्बन उत्सर्जनको लक्ष्य लिएको छ, जसका लागि ऊर्जा, ऊर्जा दक्षता तथा हरित पूर्वाधारमा करिब २५० अर्ब अमेरिकी डलर आवश्यक पर्ने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (आईएफसी) को अध्ययनले पनि ऊर्जा र ऊर्जा दक्षता क्षेत्रमा मात्र ४६.१ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको लगानी आवश्यक औल्याएको छ। सामान्यतः नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकले कुल गार्हस्थ उत्पादनको १५-२० प्रतिशत हिस्सा पूर्वाधारमा लगानी गर्नुपर्ने मान्यता छ। जबसम्म पूर्वाधारमा गार्हस्थ उत्पादनको पर्याप्त हिस्सा लगानी हुँदैन, तबसम्म अपेक्षित आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न कठिन हुन्छ। उत्पादनशील तथा औद्योगिक क्षेत्र विकासमा आन्तरिक चुनौती र छिमेकी मुलुकहरूसँग प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहेको यथार्थलाई स्वीकार गर्दै, पूर्वाधार विकासमार्फत कृषि, पर्यटन, ऊर्जा र सेवा क्षेत्रलाई चलायमान बनाउनु नै नेपालको व्यवहारिक विकल्प देखिन्छ।

यस्तो विशाल लगानी खाडल व्यवस्थापन गर्न दिगो र दीर्घकालीन प्रयास आवश्यक भइसकेको छ। यही आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै विश्वभर विभिन्न वैकल्पिक वित्तीय उपकरणहरूको प्रयोग बढ्दै गएको छ। नेपालमा पनि नेपाल उद्योग परिसंघ, नेपाल इन्फ्रास्ट्रक्चर बैंक लगायतका संस्थाहरूले पूर्वाधार सम्मेलन, बजेट वाच जस्ता कार्यक्रम र नेपाल सरकारलाई सुझाव मार्फत वैकल्पिक वित्तको नीतिगत व्यवस्थाको लागि निरन्तर पहल गर्दै आएका छन्। फलस्वरूप, नेपाल सरकारले वैकल्पिक विकास वित्त सम्बन्धि कानून तर्जुमा गरी राष्ट्रिय सभामा पेश गरिसकेको छ। समग्रमा, दिगो पूर्वाधार विकासका लागि परियोजनाको पहिचान र प्राथमिकीकरण, स्पष्ट परियोजना पाइपलाइन, आन्तरिक स्रोत परिचालन, वैदेशिक लगानी आकर्षण, विविध वित्तीय उपकरणको प्रयोग, सुदृढ संस्थागत संरचना तथा प्रभावकारी अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्न सकेमा नेपालको पूर्वाधार तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा रहेको लगानीको खाडल क्रमशः न्यूनीकरण हुँदै जाने र आर्थिक विकासमा टेवा पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

प्रस्तावित विधेयकको मस्यौदामा नेपाल सरकारले विगत वर्षको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा उल्लेख गरेका विषयहरू जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय वित्त बजारबाट दीर्घकालीन पुँजी परिचालन गर्न आवश्यक कानूनी पूर्वाधार तयार गरिने, परियोजना विशेष ऋणपत्रमार्फत लगानी जुटाउने, सम्मिश्रित वित्तलगायत वैकल्पिक तथा नवीनतम वित्तीय उपकरण प्रयोग गरी वैदेशिक पुँजीलाई

उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने क्षेत्रमा परिचालन गर्ने, विप्रेषणलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न सोभरियन वेल्थ फन्ड स्थापना गरी त्यसलाई सार्वजनिक पूर्वाधार लगानीको परिपूरकका रूपमा स्पेशल पर्पस भेहिकलमार्फत उपयोग गर्ने, व्यापारिक, निजी, गैरसरकारी कोष तथा अनुदान र सहूलियतपूर्ण ऋणलाई मिश्रित गरी सम्मिलित वित्त विधिबाट सहायता परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्ने, पूर्वाधार आयोजनामा स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताको सहभागितामा पूर्वाधार फन्ड स्थापना गर्न कानूनी व्यवस्था गर्ने जस्ता व्यवस्थालाई एकिकृत रूपमा समेटिएको छ। साथै, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालन नीतिले वैकल्पिक वित्त परिचालन मार्फत विकासका लागि आवश्यक स्रोतको प्रबन्ध गर्न सकिने स्पष्ट उल्लेख गरेको यथार्थलाई समेत मनन भएको छ।

प्रस्तावित विधेयकमा वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन गर्नका लागि विगतदेखि नै प्रस्ताव गरिएका विभिन्न वित्तीय उपकरणहरूलाई परियोजना विशेष ऋण वा ऋणपत्र, स्वपुँजी (इक्विटी) तथा मिश्रित वित्तीय उपकरणको प्रयोग गरी नेपाल सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था वा सम्बन्धित परियोजना कार्यान्वयन गर्ने निकायको प्रत्याभूति लिई परियोजना विशेष ऋण, जमानत कोष, लगानी कोष, विप्रेषण कोष (रेमिट फन्ड), मौद्रिकरण, एकीकृत कोष (फन्ड अफ फन्ड) तथा सहलगानी मार्फत आयोजना विकास र लगानी गरिने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी परिचालित कोष ऊर्जा विकास तथा विद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरण, सडक र रेल मार्ग निर्माण, विमानस्थल निर्माण वा सुधार, शुरूड मार्ग निर्माण तथा विस्तार, औद्योगिक विकास पूर्वाधार (विशेष आर्थिक क्षेत्र, औद्योगिक पार्क, सुख्खा बन्दरगाह, सूचना प्रविधि पार्क, विशेष पर्यटन तथा शिक्षा क्षेत्र), शहरी विकास पूर्वाधार, डाटा सेन्टर स्थापना तथा सञ्चालन, केबुलकार, रज्जुमार्ग वा पोडवे निर्माण तथा सञ्चालनजस्ता उच्च प्राथमिकताका परियोजनामा प्रयोग गरिने प्रस्ताव गरिएको छ। ऐनमा कोषको स्थापना, संस्थागत संरचना, पुँजी तथा शेयर संरचना, सञ्चालक समितिको गठन र योग्यता, उपसमिति, प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको नियुक्ति, योग्यता र कार्यसम्पादन, कर्मचारी व्यवस्थापन, परियोजना लगानी प्रक्रिया, परियोजनाको अध्ययन र मूल्याङ्कन, कार्यान्वयनका शर्त, विशिष्ट जमानत, योग्य परियोजना छनोट र निर्णय प्रक्रिया, धितो तथा लगानी रकम फिर्ता, वैकल्पिक विकास वित्तलाई दिइने सुविधा, विभिन्न कोष र तिनको सञ्चालन, वित्तीय पारदर्शिता, कोषको आवधिक मूल्याङ्कन, मूल्याङ्कन प्रक्रिया तथा मूल्याङ्कनकर्ता, संयुक्त उपक्रम वा लगानी सहकार्य, साथै विनियम, मार्गनिर्देशिका र कार्यविधि निर्माण तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्था समेटिएको छ।

वैकल्पिक वित्तको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको पूर्वाधारको एउटा ठूलो अङ्ग निजी क्षेत्र रहेको यथार्थतालाई मनन गरी निजी क्षेत्रलाई सबलीकरण, सहजीकरण, सहयोग र सहकार्य गर्न सकिएमा मात्र पूर्वाधारमा रहेको खाडल पुर्न सम्भव छ भन्ने नै हो। पूर्वाधारका क्षेत्र तथा परियोजनाहरूको निर्माण, विकास, सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न सार्वजनिक निजी साझेदारीलगायतका मोडालिटी प्रयोगका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था, संस्थागत संरचना, दायित्व लगायतका विषयहरूमा सम्बन्धमा निजी क्षेत्रलाई सँगसँगै लगनुपर्ने आवश्यकता महशूस हुनु राम्रो शुरूवात हो। साथै, पूर्वाधारमा लगानी व्यवस्थापनका लागि परियोजनामा आधारित पूर्वाधार ऋणपत्र र पूर्वाधार फन्डलाई सञ्चालनमा ल्याई परियोजनाको पहिचानदेखि निर्माण र सञ्चालनसम्मको सम्पूर्ण कार्य गर्न सकेमा सरकारप्रति निजी र अन्तर्राष्ट्रिय लगानी बढाउन मद्दत पुग्दछ।

त्यस्तै ठूला पूर्वाधार परियोजना विशेषतः सडक पूर्वाधारको लागि भारतमा बरदान साबित भएको हाइब्रिड एनयुटी अर्थात सरकार र निजी क्षेत्रको लगानीको सम्मिश्रण, र निजी क्षेत्रको विज्ञता तथा व्यवस्थापकीय क्षमताको सदुपयोग गरी निर्माण र सञ्चालन गर्नु नै हो। यसले एकातिर सरकारलाई स्रोत व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्दछ भने अर्कोतिर निजी क्षेत्रले निर्माण र सञ्चालनको गुणस्तरका आधारमा प्रतिफल पाउने हुनाले पूर्वाधारको दिगो विकासमा सहयोग पुग्दछ। पूर्वाधारमा लगानी जुटाउने अर्को महत्त्वपूर्ण औजार भनेको सम्पत्ति मौद्रिकीकरण पनि हो। यो विधि विशेष गरी त्यस्ता लगानीकर्ताहरूको लागि उपयोगी हुन सक्छ जसलाई नेपाली बजारबारे पर्याप्त जानकारी छैन, निर्माणमा जोखिम लिन चाहँदैनन्, तर परियोजना सम्पन्न भएपछि निहित रहेको कम जोखिमयुक्त आयोजनामा लगानी गर्न चाहन्छन्। सम्पत्ति मौद्रिकीकरणका योजनाहरूमा विभिन्न प्रकारका संरचनाहरू समावेश हुन सक्छन्। उदाहरणका लागि, विमानस्थलहरू, जलविद्युत आयोजना, औद्योगिक पार्कहरू, राजमार्गहरू, बन्दरगाहहरू आदिलाई समावेश गर्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि, एकपटक कुनै जलविद्युत आयोजना सम्पन्न भइ मौद्रिकीकरण गरिसकेपछि, त्यसबाट प्राप्त हुने वित्तीय स्रोत अर्को जलविद्युत आयोजनामा लगानी गर्न सकिन्छ।

साथै, विश्वव्यापी रूपमा हरित वित्तलाई वैकल्पिक वित्तको ठूलो अंशको रूपमा लिइदै आइएको छ। बढ्दो दैवी तथा मानव निर्मित प्रकोपले निम्त्याएको विपदले गर्दा पूर्वाधारको निर्माणलाई दिगो, विपद प्रतिरोधक बनाउन वातावरणीय पक्षलाई मध्यनजर गरी सम्पूर्ण पूर्वाधारहरूलाई हरित पूर्वाधारको रूपान्तरण गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरिएका विभिन्न प्रतिवद्धताले गर्दा नेपालमा समेत ठूलो स्रोत र साधन हरित पूर्वाधारमा खर्च गर्नुपर्ने अवस्था भइसकेको छ।

साथै, विश्वव्यापी रूपमा समेत हरित पूर्वाधारका लागि विभिन्न स्रोत र उपकरणहरू प्रचलनमा आइरहेका छन्। विगतको एक दशकमा ग्रीन बोनडको बजार अमेरिकी डलर ३ ट्रिलियन^{१०} भन्दा माथि पुगेको छ भने त्यसको वृद्धि २० देखि ३० प्रतिशत वार्षिक रहेको र यो आफैमा अन्य वित्तीय उपकरणहरूको तुलनामा असाधारण वृद्धि हो। साथै, विभिन्न बहुपक्षीय निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले समेत हरित पूर्वाधारमा लगानी बढाउने उद्देश्यका साथ विभिन्न फण्डहरूको स्थापना गरेका छन्। त्यसैले पूर्वाधारका परियोजनाहरूको निर्माणमा हरित पूर्वाधारकातर्फ अग्रसर हुनुपर्ने बेला भइसकेको छ र हाम्रा पूर्वाधारका क्षेत्रहरू जस्तै ऊर्जा, शहरी, डिजिटल पूर्वाधार स्वभाविक रूपमा हरित पूर्वाधारका लागि योग्य भएकाले परियोजनाहरू तयार गर्न सहज हुने देखिन्छ।

अन्त्यमा, नेपाल सरकारको सीमित स्रोतबाट मात्र पूर्वाधार क्षेत्रको विकास सम्भव नदेखिएको र निजी क्षेत्रहरू ऊर्जा उत्पादन, सूचना प्रविधि, तथा पर्यटन जस्ता सीमित पूर्वाधारका क्षेत्रमा मात्र लगानी गरिरहेको सन्दर्भमा समष्टिगत, दिगो र एकीकृत रूपमा पूर्वाधारको विकास गर्न विभिन्न मुलुकहरूले असल अभ्यासका रूपमा अघि बढाएका सार्वजनिक निजी साझेदारी, पूर्वाधार बोनड, पूर्वाधार कोष, हाइब्रिड एन्युइटी, कमर्सियल ब्लेंडिंग, हेजिंग, ग्रीन बोनड, ग्रीन फाईनान्सिंग, असेट मोनेटाइजेसन लगायतका वैकल्पिक विकास वित्तका उपकरणहरूको प्रयोग गर्न सकिनेमा समग्रमा आर्थिक विकास सम्भव छ।

^{१०} <https://www.lseg.com/en/insights/green-debt-market-passes-3-trillion-milestone#Note4>

नेपालमा वार्ता तथा सम्झौता

✍ रुद्र प्रसाद भट्ट*

साराशं

संसार प्रतिस्पर्धी छ। मानिसका सोच र चाहना फरक छन्। प्रशस्त अवसर तथा चुनौती छन्। अतः अवसर प्राप्त गर्न, चुनौती सामना गर्न र विवादहरू समाधान गर्न छलफल, अन्तरक्रिया, सम्वाद अति आवश्यक छ। वार्तालाई नतिजामा पुऱ्याउन पर्याप्त तयारी, संस्थागत क्षमता, समन्वय र वार्ता बौद्धिकता आवश्यक पर्छ। यस लेखमा वार्ताका सैद्धान्तिक पक्ष र नेपाल सरकारको तर्फबाट हुने वार्तासम्बन्धी पक्षको चर्चा गरिएको छ।

शब्द कुञ्जी: वार्ताका जुक्ति, Testing of Understanding, Balance advocacy & inquiry, BATNA।

परिचय

दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्ति, संगठन वा राष्ट्रहरूका फरक स्वार्थका कारण उत्पन्न हुने विवाद वा द्वन्द्व समाधान गर्न गरिने प्रक्रिया वार्ता हो। दुई वा दुईभन्दा बढी पक्षहरू बिचको द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न, नयाँ अवसर लिन वा समस्या समाधान गर्न सरोकारवाला पक्षसँग छलफल, अन्तरक्रिया, सम्वाद र सहमति गर्न गरिने गतिशील माध्यम अथवा सञ्चार सीप हो। लक्षित नतिजा प्राप्तिका लागि कुनै विषयमा गरिने छलफल, सम्वाद तथा सम्झौताको समष्टिगत स्वरूप वार्ता हो।

वार्ता र सम्झौता शब्द समान रूपमा प्रयोग भएता पनि यी दुई बिच थोरै फरक छ। वार्ता प्रारम्भिक रूपमा गरिने छलफल, अन्तरक्रिया तथा सम्वाद हो भने सम्झौता वार्ताको सफलता पछिको नतिजा हो, सहमति हो। सहमतिपछि कार्यान्वयन तथा अनुगमन हुन्छ। वार्ता हुँदा सहमति नहुन सक्छ। सार्थक वार्ता भनेको विवादित वा सम्भावनाको विषयमा दुई पक्षहरू बिच हुने सम्वाद, छलफल, सहमति, सहमतिको कार्यान्वयन र अनुगमन मूल्याङ्कनसहितको निरन्तर प्रकृया, मापदण्ड र सञ्चार सीप हो।

* बरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

चरित्र

वार्ता विवाद वा द्वन्द्व समाधान र नयाँ अवसर लिने दिने उद्देश्यले गरिन्छ। यो निरन्तर प्रकृया हो। वार्तामा बहुपक्ष हुन्छन्। पक्षहरू बिचको छलफल, सम्वाद, सञ्चार सीप र सहमति खोज्ने प्रयास हुन्छ। सह-अस्तित्वबाट निर्देशित हुन्छ।

औचित्य

- राष्ट्रिय हितको रक्षा: देशसँग सीमा, व्यापार, पारवहन तथा पानी बाँडफाँटका विषय व्यवस्थापन गर्न, जस्तो नेपालले भारत तथा चीन लगायतका देशसँग।
- विकास र सहयोग व्यवस्थापन: बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय पक्षसँग विकास कार्यक्रममा सहयोग जुटाउन,
- द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न: विभिन्न सरोकारवालाका प्रतिस्पर्धी चासो र जटिल सवाल संबोधन गर्न,
- शासन सञ्चालन गर्न,
- नयाँ अवसर लिन वा दिन,
- आपसी विश्वास अभिवृद्धि गर्न,
- विश्वव्यापी मान्यता अभिवृद्धि गर्न,
- प्रजातान्त्रिक हकको अभ्यास गर्न,
- बन्द, हडताल, विरोध जस्ता कार्यलाई व्यस्थित गर्न,
- बजार प्रवर्द्धन गर्न।

प्रभाव पार्ने तत्व वा पक्ष

- अधिकार: वार्ताकारलाई प्राप्त शक्ति तथा अधिकार कति छ ?
- सूचना: वार्तामा सही तथ्याङ्क र अर्को पक्षको नीतिगत, व्यवहार, संस्कृतिबारे जानकारी,
- समय: कति समय छ। अन्तिम समय छ भने निर्णय लिन दवाव हुन्छ। जस्तै- २०६९ जेठ १४ गते राति १२ बजे संविधानको म्याद सकिदै थियो। दलहरू साझा वार्तामा जाँदैथिए।

- सिद्धान्तः व्यक्ति वा संस्था कसलाई प्रधान मान्ने? परम्परागत वा सहकार्यात्मक कुन सिद्धान्तमा जोड दिने भन्ने पक्ष।
- वार्ता जुक्तिको प्रयोग।
- सञ्चार तथा जनदवावको अवस्था। जस्तै- जेन्जी आन्दोलनपछि सरकार गठन गर्नको लागि निकै दवावमा वार्ता तथा सम्झौता गर्नुपरेको।
- सहजकर्ताका भूमिका।

प्रकार

सैद्धान्तिक रूपमा वार्ताका प्रकारलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छः

१. Distributive Negotiation: यसलाई पोजिसनल, परम्परागत वार्ता पनि भनिन्छ। यो व्यक्तिगत फाइदा केन्द्रित हुन्छ। पदीय हिसाबले जित्न खोज्छ। समस्याभन्दा व्यक्ति केन्द्रित हुन्छ। वार्तालाई चरम सफल वा असफल रूपमा हेरिन्छ। आफू बढी बोल्ने अरूको कम सुन्ने प्रवृत्ति हुन्छ। तत्कालीन पक्षलाई जोड दिन्छ।

२ Principled Negotiation: यो वार्ताको आधुनिक अवधारणा हो। सामूहिक फाइदा केन्द्रित हुन्छ। जीत जीत रणनीतिबाट निर्देशित हुन्छ। समस्या केन्द्रीत न कि व्यक्ति। खुला रूपमा सूचना आदान प्रदान हुन्छ। दिगो समाधानमा जोड। सफ्ट टेक्टिस प्रयोग गर्छ। सहकार्य, सहमति, सामूहिक हितलाई ध्यान दिन्छ।

वार्ताका शैली

Collaborate (Winw Win): साझा स्वार्थको खोजी हुन्छ। वार्तालाई समस्या समाधानको निर्विकल्पक रूपमा लिइन्छ। सहकारी शैली, दुवै पक्षको हित हुने सहअस्तित्वको भावना हुन्छ। नेपालको शान्ति प्रक्रियामा अवलम्बन शैली। दुवै पक्षमा दृढता र सहयोगीपना हुन्छ भने यो शैली राम्रो मानिन्छ। तत्काल सड्कट व्यवस्थापन गर्नुपर्ने तथा विपक्षको मुद्दा महत्त्वपूर्ण छैन भने यो शैली उपयुक्त हुँदैन।

Compromise (moderate winwin): दुवै पक्षले केही लिने दिने गरी गरिने वार्ता। नियन्त्रण गर्न नसकिने र दुवै पक्षसँग बराबरी शक्ति हुने हुँदा उपयुक्त मानिन्छ।

Compete (wom lose): आफू बलियो दोस्रो पक्ष कमजोर हुँदा अरूलाई खतम पार्ने शैली। जिरो सम गेम। महत्त्वपूर्ण विषय जुन आफ्नो पक्षमा नहुँदा सड्कट आउने अवस्था र राष्ट्रिय अखण्डताको संरक्षण गर्न वार्ता गर्दा यो शैली राम्रो मानिन्छ।

Avoid (lose lose): अनावश्यक बेटुकका विषय भएमा, आफूले लिन चाहेको नतिजा प्राप्त नहुने भए, जनताको विचार बुझ्न, सूचना संकलन गर्नुपर्ने अवस्था हुँदा वार्ताको यो शैली उपयोगी हुन्छ।

Accododate (Lose win): अर्को पक्षको एजेण्डालाई समावेश गर्ने शैली। आफू निकै कमजोर हुँदा वा शुरूमा अरूलाई जिताएर पछि आफूलाई फाइदा लिन सोच यस शैलीमा अवलम्बन गरिन्छ।

कुन शैली ठीक: कुन शैली उपयुक्त भन्ने ठोस आधार हुँदैन। समय, परस्थितिअनुसार हरेक शैली महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। वार्ताप्रतिको दृष्टिकोण, मागको सार्थकता, विपक्षीको क्षमता, दबाव, समय सीमा, भविष्य र विगतको परिणामको अवस्था, वार्ताका विकल्पले शैलीको निर्धारण गर्छ।

अनुभवी वार्ताकारका गुणहरू

योजनाबद्ध किसिमले वार्ता तयारी गर्ने, वेलेन्स एडभोकेसी एण्ड इन्क्वयरी (आफ्नो छोटो धारणा राखे अरूको राम्ररी बुझ्ने), धैर्य, सकारात्मक बडी लडवेज, विवादका विषयका छलफल राम्ररी रेकर्ड गर्ने, डिप्लोमेटिक डिलिड, अर्को पक्षको सामाजिक साँस्कृतिक मूल्यमान्यता बुझ्ने, टेस्टिड अफ अण्डरस्टेनडिड, आवश्यक विषय टिपोट गर्ने, सन्तुलिन भाषा प्रयोग, अरूलाई लालछना नलगाउने। झुम्र व्यवहार: नरिसाउने, रातदिन खटन सक्ने, स्वयं नियन्त्रण हुन सक्ने। अध्ययनशील, दृढ, खुला, धैर्यवान, विवेकी, लचक, उच्च नैतिकता भएको, आत्मविश्वास, सम्मान गर्ने, मानसिक वा शारीरिक दबाव सहने, छिटो निर्णय गर्न सक्ने, भाषागत सिपालु। समयमा उपयुक्त निर्णय लिन सक्ने, कारण र तर्फपूर्ण अभिव्यक्ति दिन सक्ने, विपक्षीको चाहना र आकांक्षाप्रति सम्बेदनशील हुने, विपक्षको इतिहास थाहा भएको, अनावश्यक विवादलाई हटाउन सक्ने, आत्म विश्वास र सिर्जनशील, सम्झौता र निष्कर्षको प्रभाव र असर आँकलन गर्न सक्ने।

वार्ताकारले त्यागनु पर्ने अवगुण

अरूको भनाइको तत्काल विरोध वा प्रतिक्रिया दिने, व्यक्तिगत रूपमा घोचपेच गर्ने, विपक्षी वार्ताका सदस्यको विज्ञतालाई न्यून मूल्याङ्कन गर्ने, वार्ता गर्दा अर्कै व्यक्तिसँग साइड गफ गर्ने, ग्लोटिड,

आफ्नो सानो सफलता र अरूको कमजोरीमा खुशी हुने, पूर्ण रूपमा नसुनी तत्काल जवाफ दिने र कमजोर भाषा प्रयोग गर्ने जस्ता अवगुण वार्ताकारले त्याग्नु पर्दछ।

वार्तामा हुने गल्तिहरू

- एउटा मात्र विधि वा पद्धति वा सीमाभिन्न रहेर समाधान खोज्ने,
- आफूलाई जित्नु र अरूलाई हराउनु पर्ने मान्यता,
- वार्तालाई क्रमिकरूपले भन्दा जहाँ पायो त्यहीँबाट वार्ता थाल्ने,
- वार्तामा आउने विवादलाई पन्छ्याउने।

वार्ताका चरणहरू

तयारी: वार्ता समूह गठन, सदस्यको भूमिका, उद्देश्य निर्धारण, रणनीति विकास, पूर्व अभ्यास, स्रोत व्यवस्थापन तथा अधिकारी प्रत्यायोजन आदि।

वार्तालाप: वार्ताका सदस्य बिच चिनजान, सूचना सम्प्रेषण एजेण्डा प्रस्तुतीकरण, आफ्ना सीमा र अर्को पक्षको धारणा, छलफल, बुझाईको परीक्षण र व्यक्त विषयको अभिलेख गर्ने।

समझदारी विकास: लिने दिने विषय स्पष्ट पार्ने। अर्को पक्षले प्राप्त गर्न खोजेको लक्ष्य बुझ्ने। आफ्ना टप लाइन राख्ने। उनीहरूसँग प्रश्न गर्ने, सम्वाद गर्ने, आफ्ना पक्षका राम्रा प्रावधान प्रस्तुत गर्ने। सौहार्द रूपमा वार्ता नतिजामुखी बनाउन प्रयास गर्ने। वार्ताबाट तत्काल अलग हुने अवस्था सिर्जना भए उपयुक्त जुक्ति (वाटना) को प्रयोग गर्ने।

सौदाबाजी तथा सम्झौता

वार्ता र उपलब्धिको समीक्षा गर्ने, सहमति भए वार्ताको मस्यौदा समिति गठन गर्ने, सहमतिमा दुवै पक्षको समान बुझाइ भयो भएन बुझाइ परीक्षण (टेस्टिड अफ अण्डरस्टेण्डिड) गर्ने, सम्झौता पत्रका मस्यौदा जाँच गरी सहमति गर्ने, कार्यान्वयन सुनिश्चितताको लागि कार्ययोजना बनाउने, सहमतिको अनुगमन र मूल्याङ्कनको व्यवस्था गर्ने, वार्ता समापन र सहमतिको अभिलेखीकरण गर्ने।

अन्त्य तथा कार्यान्वयन सम्झौता पछि वार्ताको आधार र वातावरण बनाउने। कार्यान्वयनको अनुगमन प्रणाली विकास।

नेपालमा वार्ता

मौजुदा व्यवस्था

नेपालको संविधानले नेपालको परराष्ट्र नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका सिद्धान्त तय गरेको छ जसमा शान्तिपूर्ण, सहअस्तित्व र सार्वभौमसत्ताको सम्मान गर्ने भनिएको छ। धारा २७९ ले सन्धि सम्झौता अनुमोदनको प्रकृया र विधि उल्लेख गरेको छ।

नेपाल विभिन्न सन्धिको पक्षराष्ट्र हुनुका साथै धेरै संस्था तथा देशसँग सहमति गरेको छ।

वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, श्रम ऐन, कोशी गण्डकी जस्ता नदीको बाँडफाँट र उपयोगसम्बन्धी सम्झौता। निजामती सेवा ऐनले ट्रेड युनियन मार्फत सामुहिक सौदावाजी गर्न सक्ने व्यवस्था छ।

विभिन्न मन्त्रालय र निकायले गुनासो, वार्ता र सम्झौता गर्नका लागि विभिन्न कार्यविधि, प्रकृया र अधिकार क्षेत्रको आन्तरिक नियमावली र निर्देशिकाको व्यवस्था गरिएको छ। विकास सहयतामा वार्ता निर्देशिका जारी गरेको छ।

वार्ता समूहको गठन: वार्ताको प्रकृति अनुरूप समूह गठन हुन्छ। वैदेशिक सहायता परिचालन, अन्तर्राष्ट्रिय सीमाना तथा सम्बन्ध र महत्त्वपूर्ण वार्ता गर्न नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले वार्ता समूह गठन गर्छ। त्यसैगरी क्षेत्रगत विषयको आधारमा मन्त्रालयस्तर पनि बाट वार्ताटोली गठन हुन्छ। जस्तो- नो केवल कार समूहसँग वार्ता गर्न गृह मन्त्रालयले वार्ता समिति गठन गरेको। वार्ता समूहको नेतृत्व आवश्यकतानुसार राजनीतिज्ञ तथा प्रशासक वा विज्ञहरूबाट हुन्छ।

वैदेशिक सहायता तथा महत्त्वपूर्ण सहमतिमा अनुगमन तथा अनुगमनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। जस्तो- २०६३ सालमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता अनुगमन गर्न संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार उच्चायुक्त कार्यालय, नेपाललाई जिम्मा दिइएको थियो।

वार्ताका तह

बहुस्तर: बहुपक्षीय रूपमा हुने सन्धि तथा सम्झौताहरू यसमा पर्छन्। जस्तो- विश्व बैंक, संयुक्त राष्ट्रसंघसँग वैदेशिक सहायतासम्बन्धी वार्ता।

द्विपक्षीय: नेपाल र अन्य कुनै देशबिचमा हुने वार्ता यसमा पर्छन्। जस्तो- भारत, चीनसँग हुने सन्धि, व्यापार, शान्ति सुरक्षा, लगानी, कर, विकास सहायतासम्बन्धी वार्ताहरू।

दवाव समूहसँग: प्राय आन्तरिक ट्रेड युनियन, ठेकेदार, आपूर्तिकता, आन्दोलनकर्ता आदिसँग गरिने वार्ताहरू यसमा पर्छन्। जस्तो- नेपाल सरकार र शिक्षक महासंघ, सरकार र जेन्जी समूह, सरकार र निर्माण व्यवसायी आदि।

नेपालमा वार्ता कसरी हुन्छ ?

- वार्ताको विषयअनुसार नेपाल सरकार वा विभिन्न मन्त्रालयले वार्ता समूह गठन गरी वार्ता अख्तियारी दिइन्छ। वैदेशिक सहायताको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध महाशाखा प्रमुखको नेतृत्वमा क्षेत्रगत मन्त्रालय, कानून मन्त्रालय, मलेनिका, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको प्रतिनिध सहितको टोली गठन हुन्छ।
- वार्ताको क्षेत्र अनुसार राजनीतिक, प्रशासनिक वा विज्ञ समूहले प्राप्त अधिकार प्राप्त हुन्छ।
- वार्ता पूर्व (Pre Negotiation) छलफल: तोकिएका वार्ता टोली सदस्य बिच छलफल हुन्छ।
- क्षमता विकास: भाषा, प्रकृया, अर्को पक्षको संस्कृति, परिवेश बारे सामान्य जानकारी दिने।
- समन्वय: कानून, क्षेत्रगत मन्त्रालय, अर्थ, परराष्ट्र/सम्बद्ध निकाय बिच।
- वार्ता सफलपछि नेपाल सरकारबाट अख्तियारी प्राप्त अधिकारीले सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर गर्ने।
- कार्यान्वयन: सहमतिअनुसार कार्यान्वय गरिन्छ।

वार्ताको प्रवृत्ति

नेपालमा राजनीतिक सहमति गर्दै द्वन्द्वबाट शान्ति प्रकृत्यामा आयौं। विभिन्न समूहसँग वार्ता गर्न तयार हुन्छौं। वार्ताको माध्यमबाटै विकास सहायता परिचालन भएको छ। साथै ट्रेड युनियन, शिक्षक, निर्माण व्यवसायीसँग लोकतान्त्रिक प्रकृयाबाट वार्तागरी सहमतिमा पुगेको अवस्था छ। द्वन्द्व, हडताल, घेराउ, थुनछेक पछिमात्र सडक टार्ने (reactive) वार्ता शुरू हुन्छ। स्वदेशी दवाव समूहसँग हुने वार्ताको कार्यान्वयन फितलो छ। विज्ञभन्दा स्वार्थ मिलेलाई वार्ताको जिम्मेवारी दिने। विदेशमा हुने वार्तामा केही हाम्रालाई अवसर दिने संस्कार छ। अन्तर्राष्ट्रिय वार्तामा मनोवैज्ञानिक बाधा र हिनताबोधको अवस्था छ। सिकाइ कमजोर छ। नेपालले आफ्नो आवश्यकता र अवस्थाअनुसार सबै शैलीको अभ्यास गर्छ। प्रशासनले गर्ने वार्ता पोजिस्नल भन्दा अन्तरक्रियात्मक वा सिद्धान्त उन्मुख छ, जस्तो ट्रेड युनियनसँगका वार्ता। राजनीतिक रूपमा हुने

वार्ता कहिले कोलेब्रेट्रिक (विस्तृत शान्ति सम्झौता) त कहिले पोजिसनल (माओवादी र सरकारबीचको शुरूवाती वार्ता) हुन्छ।

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा वार्ताको महत्त्व

- वार्ता सञ्चार गर्ने माध्यम हो। उच्च प्रशासनको करिव ८० प्रतिशत समय सक्रिय समन्वयमा वित्छ।
- प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताको सम्बर्द्धन गर्न,
- सार्वजनिक जवाफदेहिता पूर्ण रूपमा वहन गर्न,
- अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा कुशल वार्ता गर्न,
- विश्वव्यापीकरणबाट कारण सिर्जित समस्याबाट फाइदा लिन,
- सफल द्वन्द्व व्यवस्थापकको रूपमा जिम्मेवारी वहन गर्न,
- शान्ति सुरक्षाको वातावरण मिलाउन,
- भूपरिवेष्टित मुलुकको अवाजलाई बलियो बनाउन: पारवहन, वाणिज्य,
- समावेशी नीतिलाई व्यवस्थापन गर्न,
- द्वन्द्वलाई शान्ति प्रकृत्यामा रूपान्तरण गर्न,
- नेपालमा जलस्रोतको बाँडफाँट, विकास, सहायता सीमासम्बन्धी विषय बारम्बार आइरहने हुँदा निरन्तर वार्ता जरुरी छ।

नेपालमा वार्ताको अवस्था

(क) सबल पक्ष

- नेपालले सैद्धान्तिक रूपमा वार्तालाई निर्विकल्प रूपमा स्वीकारेको छ,
- ठूला ठूला राजनीतिक परिवर्तन र शान्तिको बहाली वार्ताकै माध्यमबाट सम्भव भएका छन्। द्वन्द्वरत माओवादी र सात राजनीतिक दलले वार्ताको माध्यमबाट राजनीतिक सहमतिमा शान्ति प्रकृत्यामा आए,
- लोकतान्त्रिक प्रकृत्यालाई अवलम्बन गर्छौं,

- अर्थ मन्त्रालयमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध महाशाखाले वैदेशिक सहायताको समन्वय गर्छ,
- सहज रूपमा वार्ता गरी वैदेशिक सहायता लिइरहेका छौं,
- वार्ता गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा सधैं सहमति छ,
- विश्वासको वातावरण निर्माण गर्ने सीप छ,
- सरकार वार्ता गर्ने मुख्य औपचारिक पात्र हो,
- वार्ताप्रतिको कटिवद्धता र क्रियाशिलता छ,
- सङ्कट व्यवस्थापनको अनुभव छ।

(ख) कमजोर पक्ष

योजना तथा तयारी कमजोर: वार्ताका लागि निष्पक्ष रूपमा विषय विज्ञसहितको वार्ता समूह बन्न सक्दैन। वार्तामा आफ्नो पक्षको न्यूनतम र अधिकतम एजेण्डा स्पष्ट नहुनु। भरपर्दो तथ्याङ्क प्रणाली नहुनु। वार्ता गर्नु पर्ने विषयको डकुमेन्ट ढिला प्राप्त हुने। अध्ययन पूर्ण नहुने। जस्तो कुनै आयोजनामा वैदेशिक सहायता लिन वित्तीय दस्तावेज सबै सदस्यलाई वार्तापूर्व जानकारी नहुने। पूर्व सम्झौता वा अधिल्लो पटकको सम्झौता टिपोट नराखिने। वार्ता सदस्यको स्पष्ट जिम्मेवारी नहुँदा बहुधारणा आउने। अर्को पक्षको सदस्यको परिवेश तथा संस्कृति ख्याल नगरिनु। प्रत्येक वार्ताअघि सदस्य बिच पूर्व अभ्यास तथा छलफल नहुने।

वार्तासीप कमजोर: रेकर्ड प्रणाली कमजोर छ, छरिएको छ। जस्तो- कानून, परराष्ट्र, अर्थ, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय तथा क्षेत्रगत मन्त्रालयमा वार्ताका विवरण अलग छरिएका छन्। एउटा विषयको वार्ता र सम्झौतामा प्रायः एउटै व्यक्तिको निरन्तरता नहुने, वार्ता उत्तराधिकारीको व्यवस्था नहुनु, कर्मचारीको छिटो छिटो सरुवा हुने, वार्तालाई आवश्यक पर्ने सञ्चार सीप, भाषा, विषयवस्तु र अनुभवलाई ख्यान नगरिनु। पद र हाम्रो मानिससँग वार्ता सीप हुन्छ भन्ने परम्परागत मान्यता रहनु। वार्ता तथा सम्झौताकारको एकीकृत आचार संहिता नहुनु।

संस्थागत क्षमता र स्मरण कमजोर: वार्ता टोलीका सदस्यलाई सो विषयमा तालिम, अन्तरक्रिया, सूचना आदान प्रदान नहुनु। कूटनीतिक वौद्धिकता कमजोर हुनु। विदेशीसँग हुने वार्ताका लागि कूटनीतिक निकायले विदेशी वार्ताको विषयमा स्पष्ट सूचना, सदस्यको पृष्ठभूमिको सूचना राख्न नसक्नु। विगतमा भएका वार्ता तथा सम्झौताको अभिलेख वा डायरी राखी ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने उत्तरदायी प्रणाली छैन।

सम्झौता कार्यान्वयनलाई ख्यान नगरिनु: सम्झौतालाई कार्यान्वयन गर्ने क्षमता र पर्यावरणवीच तालमेल नहुनु, दीर्घकालीन नतिजाभन्दा तत्कालीन सड्कट व्यवस्थापनमा जोड छ। जस्तो- २०८२ वैशाख १७ गते नेपाल सरकार र शिक्षक महासंघ बिच भएको ९ वुँदे सहमति कार्यान्वयन गर्न वित्तीय स्रोत र कानून तर्जुमा गर्ने पर्यावरणलाई ख्याल गर्न सकिएन। नेपालमा एउटा सरकारको पालामा भएका सहमती अर्कोले स्वामित्व ग्रहण नगर्ने। उत्तरदायित्व नलिनेलाई कुनै नाफाघाटा नहुनु। नेपालमा वैदेशिक सहायता र ट्रेड युनियनका समान्य माग बाहेक राजनीतिक तहबाट हुने सहमति प्राय कम कार्यान्वयन हुन्छन्।

अन्य समस्याहरू: स्पष्ट Best alternative to a negotiated agreement (BATNA) मा ख्याल नगरिनु, कस्ता विषयमा वार्ता नगर्ने एकीकृत विस्तृत कार्यविधि नहुनु, विकास सहायता आयोजनामा दाताबाट मात्र तयार प्रस्ताव अन्तिम सयमा प्राप्त हुने। सम्झौतापत्र तयार गर्ने कामलाई कम महत्त्व दिने। वार्तामा प्रोत्साहन गर्ने प्रणाली नहुनु। सिर्जनशीलताभन्दा पद र शक्तिबाट वार्ता हुनु। सिकाइ तथा पृष्ठपोषणको प्रयोग कम हुनु। पारदर्शी शैलीको अभाव छ। जस्तो- एमसीसी सम्झौता फाइदा र बेफाइदा स्पष्ट रूपमा समयमा बाहिर नल्याउँदा संसदमा विवाद भयो। सम्झौता कार्यान्वयन योजना र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विधि/संयन्त्र अनिवार्य गर्न नहुनु। सहमती कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानून, संरचना, श्रोतसाधनको समयमै प्रवन्ध हुन नसक्नु। जस्तो- मानव अधिकार, भ्रष्टाचारका, साइटिस महासन्धि सम्बन्धी विषय।

सुझावहरू

नेपालले विवाद व्यवस्थापन, अवसरको खोजी र चुनौतीको सामानका लागि प्रभावकारी वार्ता गर्न देहाय चरणमा सुधार गरिनुपर्छ:

तयारी

- वार्तामा समान हैसियत रहने गरी समयमै निष्पक्ष रूपमा सरोकारवाला र विज्ञ सम्मिलित टोली गठन गर्ने। जलवायु परिवर्तन, व्यापार र वैदेशिक सहायता जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा वार्ता केडर तयार गर्ने।
- डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापन: विषय विज्ञ, क्षेत्रगत रूपमा सूचना संकलन, अभिलेख, अध्यावधिक तथा सूचना आदान प्रदानमा सहजीकरण गर्न Integrated Negotiation

Management Information System निर्माण गर्ने। कुनै एउटा निकायलाई यसको फोकल प्वेईण्ट तोक्ने। सम्बद्ध निकायलाई आवश्यकताका आधारमा प्रणालीमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने।

- प्रमाणमा आधारित वार्ताका लागि अध्ययन, सूचना व्यवस्थापन तथा वार्ता प्रणालीको प्रयोग, विगतका टिपोटको हस्तान्तरण गर्ने नीति र सम्बद्ध निकायबिच समन्वय गर्ने। वार्तासम्बद्ध निकाय जस्तो परराष्ट्र, कानून, अर्थ, राजदुतावास, नियोग र निजीक्षेत्रबाट वार्तामा सलग्न हुने जनशक्तिको प्राविधिक क्षमता विकास गर्न प्रशिक्षण आयोजना गर्ने। सूचना तथा अनुभवहरू आदान प्रदान (ज्ञान व्यवस्थापन) गर्न अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरिनु पर्दछ।
- वार्तासँग सम्बन्धित वा त्यस्तै प्रकृतिका विश्वव्यापी सहमतिको अध्ययन गर्ने। भारतसँग पानी बाँडफाँटसम्बन्धी वार्ता गर्दा नाईल नदिमा कसरी पानी बाँडफाँट छ। त्यसको सर्तको अध्ययन गरी नेपालको पक्षमा हुने विषय पहिचान गर्ने।
- वार्तामा वस्तु अघि आन्तरिक छलफल गरी अनिवार्य Topline & Bottom line निश्चित गर्ने।
- अध्ययनमा जोड दिने: वार्ताको एजेण्डा, अर्को पक्षको लुकेको स्वार्थ, नीतिगत व्यवस्था, असल अभ्यास, वार्ता सदस्यले अध्ययन गर्ने। सम्बद्ध निकायबाट विवरण लिने। वार्ता अघि विज्ञसहित समूहमा छलफल गर्ने। जस्तो- कुनै विकास आयोजनामा विकास सहायता लिनका लागि वार्ता गर्नुछ भने आयोजनाको वित्तीय दस्तावेज अध्ययन गर्ने। पूर्व वार्ताका सम्झौता, माइन्ट अध्ययन गर्ने। सम्झौताबाट पर्ने आर्थिक सामाजिक प्रभावको आकलन गर्ने।
- वार्ता समूहको सदस्यको अनौपचारिक बैठक बसी जिम्मेवारीबमोजिम रिहर्सल गर्ने।
- सरोकारवालालाई सकदो सहभागीता गराउने, नसकिने भए विज्ञको विचार लिने वा आफ्नै खर्चमा जाने गरी निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउने।
- अर्को वार्ताटोली सदस्यको अनुमान, संस्कृति, व्यवहार बारे कूटनीतिक माध्यमबाट (वैदेशिक सहायता भए) जानकारी लिने।
- वार्ता प्रकृत्यामा नवीन् प्रविधि प्रयोग गर्ने।
- वार्ताकारको आचार संहिता तर्जुमा गर्ने।

वार्ता तथा सम्झौता

- आफ्नो प्रस्तुति र अर्कोको प्रस्तुती बिच सन्तुलन कायम गर्ने। (Balancing advocacy & Inquiry)

- अरूको कुरा पूर्ण र ध्यानपूर्वक सुनेर मात्र बोल्ने, आफ्नो न्यूनतम वटमलाईन सिधै नभन्ने,
- वार्ताको बिचबिचमा दुई पक्षका भनाइहरूको परीक्षण (Testing of understanding) तथा संक्षिप्तिकरण गर्ने।
- आवश्यकतानुसार उपयुक्त वार्ताका जुक्तिहरू प्रयोग गर्ने,
- सन्तुलित भाषा प्रयोग गर्ने,
- तर्कपूर्ण रूपले समस्याप्रति कडा भएपनि व्यक्तिप्रति नरम व्यवहार प्रदर्शन गर्ने।
- आवश्यकतानुसार उपयुक्त BATNA तय गर्ने,
- सम्झौता व्यवस्थापन गर्ने: सहमत भएका विषय लिपिवद्ध गर्ने। योजनाबद्ध रूपमा दक्ष सम्झौता लेखन समूह गठन गर्ने। सरल भाषासहित महत्त्वपूर्ण विषय पहिला राख्ने। सम्झौता कार्यन्वयन तथा अनुगमन योजना अनिवार्य बनाउने। सम्झौता अवधि सकिएमा वा पालना नभएमा के गर्ने ? को उत्तरदायी हुने ? भन्ने विषय स्पष्ट पार्ने।

वार्तापछि

- वार्ता सकिएपछि विषयगत मन्त्रालयको उच्च पदाधिकारी, विज्ञ र अन्य सरोकारवालाको उपस्थितिमा वार्ताको डिब्रिफिङ गर्ने,
- वार्ताका सम्झौता, टिपोटलाई एकीकृत गर्न डिजिटल नेशनल अर्काइभ बनाउने,
- वार्ता सदस्यहरूलाई प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्ने: आर्थिक रूपले नसके प्रशंसापत्र प्रदान गर्ने।
- वार्ताको पक्षलाई आफ्नो पक्षमा सहमत गराउन तथा वार्ता सहजताका लागि Negotiation Standard Operating Procedure तयार गर्ने,
- अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिहरू कसरी गर्ने, कुन कुन विषयमा गर्ने विषयलाई सहज तथा पारदर्शी बनाउन सन्धि मेनुअल तयार गर्ने,
- सम्झौता कार्यान्वयन योजनाअनुसार अनुगमन गरी सम्बद्ध मन्त्रालय प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- हरेक वार्ताकारलाई वार्ताका विषयहरू टिपोट गर्न डायरी उपलब्ध गराई अनिवार्य हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गर्ने,
- विगतका वार्ताको सिकाइ समीक्षा गरी आगामिदिनमा सुधारका पक्षहरू पहिचान गर्न,
- ज्ञान व्यवस्थापनका लागि बेला बेलामा सम्बद्ध निकायले छलफल आयोजना गर्ने,

- सरकारी वार्ताकारलाई विषय विज्ञ र संस्थागत स्मरण जगाउन उत्तराधिकारी योजना बनाउनु पर्ने,
- सम्भव भएसम्म एउटा विषयको वार्ता तथा सम्झौतामा एउटै व्यक्ति सहभागी हुने नीति बनाउने,
- वार्ता केडर भाषा, प्रोटोकल, ड्रेस कोड, आचरण, सूचना व्यवस्थापन, मस्यौदा लेखन र अख्तियारीको विषयमा प्राविधिक क्षमता विकास गर्न वार्षिक रूपमा प्रशिक्षण दिने गरी अर्थ मन्त्रालयले स्टाफ कलेज वा तोकिएको तालिम केन्द्रको बजेट उपशीर्षकमा छुट्टै कार्यक्रम तथा बजेटको व्यवस्था गर्न,
- अन्तर्राष्ट्रिय तथा महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय एजेण्डामा मुख्य दलहरू बिच साझा सहमति कायम गर्ने। नागरिक समाज, बुद्धिजीवी तथा युवावर्गले साझा धारणा विकासका लागि सिर्जनात्मक दबाव दिनुपर्ने,
- विवादित विषयमा हुने वार्ता तथा सम्झौतामा नागरिक समाज र बुद्धिजीविबाट सुझाव माग्ने,
- वार्ता तथा सम्झौता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक आधारको प्रबन्ध गर्ने। वित्तीय स्रोत छुट्याउने, कानून तर्जुमा वा संशोधन गर्ने।

निष्कर्ष

नेपालले लोकतन्त्र, समावेशीकरण, प्रतिस्पर्धा, विविधता र विश्वव्यापीकरण जस्ता अवधारणा स्वीकार्नुले वार्तालाई एक गतिशील निर्विकल्प सञ्चार सीपको रूपमा लिएको छ। वार्ताकै माध्यमबाट शान्तप्रकृत्या देखि वैदेशिक सहायता परिचालन गरिरहेको अवस्था छ। नेपालले वार्तालाई शासकीय सुविधा र व्यक्तिगत स्वार्थ प्राप्तिको माध्यम भन्दा अवसर सिर्जना, द्वन्द्व तथा विविधता व्यवस्थापन, लोकतन्त्रको गहनीकरण, समृद्धि, सुशासन तथा नेपालको सार्वभौमसत्ताको संरक्षण र विश्व बन्धुत्वलाई सम्मान गर्ने गरी उत्तरदायी र नैतिक प्रकृत्याको रूपमा संस्थागत गरिनुपर्छ। वार्ता सस्तो लोकप्रियताभन्दा नेपालको आवश्यकता र क्षमतासँग जोडिनु पर्छ। कुनै समूहको चरम हार र जितभन्दा आम नेपालीको जितबाट निर्देशित हुनुपर्छ। समस्या केन्द्रित वा रिएक्टिभ माध्यमभन्दा अवसर केन्द्रित प्रोएक्टिभ सीपका रूपमा विकास गरिनुपर्छ। यसका लागि राजनीतिक, प्रशासनिक, बौद्धिक तथा युवावर्गको चेतना, सकारात्मक दबाव र निरन्तर साझा प्रतिबद्धता, सही योजना, क्षमता विकास, नैतिक व्यवहार र कसिलो समन्वय हुनु जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

शर्मा, रविलाल (२०८१) शासकीय प्रवन्ध, सोपान मासिक, काठमाडौं
खनाल, राजन (२०७१) सार्वजनिक व्यवस्थापनमा सामयिक बहल, सोपान मासिक
मैनाली, गोपीनाथ (२०७२) राज्य सञ्चालनका आधार, सोपान मासिक
विभिन्न पत्रिका कान्तिपुर दैनिक, नयाँ पत्रिका, अनलाईन खबर आदि
नेपालमा वार्तासम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रममा पेश भएका कार्यपत्र।

नेपालको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन एवं वित्तीय सङ्घीयता सञ्चालनमा सुत्र प्रणालीको प्रयोग र भूमिका

✍ यज्ञप्रसाद ढकाल*

सारांश

२०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भए पश्चात ७६१ सरकारहरूबाट वित्तीय सङ्घीयताको प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष प्रयोग भएको छ। संविधान भन्दा पहिले वित्तीय विकेन्द्रीकरण मोडेलबाट वित्तीय स्रोत स्थानीय तहहरूमा पठाउने व्यवस्था रहेकोमा हाल वित्तीय सङ्घीयता प्रणालीबाट ३ तह सरकारहरूको आर्थिक कार्य सञ्चालन प्रणाली चलिरहेको छ। एकात्मक शासन प्रणालीमा एक मात्र सरकार र एक मात्र सर्वसञ्चित कोष रहेकोमा हाल ७६१ सरकारका आ आफ्नै सञ्चित कोषहरू स्थापना भई स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारहरूको आर्थिक कार्य सञ्चालन भइरहको अवस्था छ। कोष सञ्चालन सम्बन्धमा संविधानको धारा २२९ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा स्थानीय तह सरकारहरूको आफ्नै निर्णय र आफ्नै नीति हुने कानूनी व्यवस्था भएकाले सोहीअनुसार सञ्चित कोषहरूको स्थापना व्यवस्थापन र सञ्चालन भएको छ। २०७६ वैशाख १७ गते नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट सूत्र Sub-national Treasury Regulatory Application (SuTRA) लागू गर्ने निर्णय भए सँगै २०७६/७७ देखि औपचारिक रूपमा ७५३ सरकारमा सूत्र प्रणाली कार्यान्वयनमा रहेको छ। २०७२ को नयाँ संविधानदेखि २०७६ सम्म सूत्रको निर्माण एवं परीक्षणको अवधिमा पूरानै सरकारी लेखा प्रणालीबाट (Manual) आर्थिक प्रशासन सञ्चालन भएको थियो भने सूत्र प्रणाली तयारीपछि सबै स्थानीय तहहरूमा यसलाई अनिवार्य गरी हाल ७५३ सरकारको आर्थिक प्रशासन सञ्चालनको मेरूदण्ड एवं मुख्य सूचना स्रोत भएको छ।

सूत्र परिचय

सङ्घीयताको अवधारणा नेपालमा औपचारिक रूपमा २०७२ देखि लागू भएको एक दशक पूरा भएको छ। संविधानको धारा २३२ ले समन्वय, सहकारिता र सहअस्थित्वको सिद्धान्तको आधारमा ३ तहको शासकीय, प्रशासनिक तथा वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयन गर्ने संविधानको व्यवस्थासँगै स्थानीय सरकारहरूको स्वायत्त भएकाले सबै सरकारहरूको छुट्टाछुट्टै सञ्चित कोष हुने संविधानको

* उप महालेखा नियन्त्रक, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय।

व्यवस्था रहेको छ। वित्तीय सङ्घीयतालाई ७५३ पालिकाहरूको एकीकृत ढाँचा सूत्र मोड्युलको परिकल्पना विकास गरी निर्माण भएको विद्युतीय वित्तीय प्रणाली हो। राजनैतिक, वित्तीय, प्रशासनिक सङ्घीयता मध्ये वित्तीय सङ्घीयता सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण विषय रहेको छ। २०७६ वैशाख १७ को नेपाल सरकारबाट स्थानीय तह सरकारहरूको वित्तीय व्यवस्थापन एकीकृत र प्रभावकारी बनाउन सूत्र लागु गर्ने निर्णय भएको हो। SuTRA (Sub-national Treasury Regulatory Application) नामको विद्युतीय प्रणालीको विकास गरी केही समय परीक्षण गरी सफल भए पश्चात ७५३ स्थानीय सरकारहरूको कोष केन्द्रबाट समन्वय र सहजीकरण गरी सञ्चालनमा स्वायत्तता हुने एक प्रविधिमैत्री प्रणाली बनाई प्रयोग भएको हो। हाल स्थानीय तह सरकारको समग्र वित्तीय व्यवस्थापनमा एक अद्वितीय सम्पत्तिको रूपमा सूत्र प्रणाली मुख्य सूचना स्रोत भएको छ। ७५३ स्थानीय सरकारहरूले यसै प्रणालीबाट एकसाथ बजेट निर्माण गरी खर्च गर्न सकिने, सबैको लेखा प्रणाली एवं प्रतिवेदन प्रणाली एक साथ सञ्चालन एवं व्यवस्थापन गर्ने प्रणाली भएको छ। सङ्घीय एवं प्रदेश सरकारहरूबाट आ-आफ्नै प्रणाली मार्फत सञ्चितकोष सञ्चालन भएको भए पनि सूत्रबाट ७५३ स्थानीय तह सरकारहरूलाई एक साथ एउटै प्रणालीबाट सञ्चालन एवं व्यवस्थापन गर्ने काम यस सूत्र प्रणालीबाट भएको छ। २०७६।७७ मा सूत्र प्रणालीभित्र ५ वटा मोड्युलहरू सञ्चितकोष, बजेट, अख्तियारी, लेखाङ्कन तथा राजस्वबाट प्रारम्भ भएको सूत्र आज करिब ६ वर्ष सम्ममा १५ मोड्युलहरू विकास भई स्थानीय तहहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको काम भएको अवस्था छ भने अझ यसमा आवश्यकताका आधारहरूमा मोड्युल थप हुने क्रम भइरहेको छ जुन निम्न १५ कार्यहरूसँग सम्बन्धित रहेको छ।

आ.ब.२०८१/८२ मा SuTRA को अवस्था

सर्वोच्च शासन	
सन्तक सङ्कलन	कर्मचारीसन्त
भन्के	अख्तियारी
सन्तक	सञ्चित कोष
विनियोजन लेखाङ्कन	केन्द्र
तलमी विवरण	धरीपी
संरीद न्यसस्करण	कार्यिक प्रक्रियन्
अनुसन्त	केक विवरण विवरण
सहायक कर्त	

सूत्र प्रणालीको अवधारणा र विकास

स्थानीय तहहरू स्वायत्त शासकीय एकाईहरू भएकाले २०७२ को संविधानले ७६१ सरकारहरूको अवधारणा र सरकारहरू स्वायत्ता हुने व्यवस्थासँगै तत् सरकारहरूको आर्थिक कार्य प्रणाली

सञ्चालन तत्काल आवश्यक भएको अवस्थालाई मध्यनजर गरी सूत्र प्रणालीको विकास गरिएको हो। ७५३ सरकारहरूको संरचना, भूगोल, जनसङ्ख्या, आम्दानी स्रोतमा अनेकता एवं विविधता रहेको, सबै स्थानीय तह सरकारहरूको क्षमता अवस्था भिन्न रहेको हुँदा सबै स्थानीय तहहरूको आर्थिक कार्य प्रणाली सञ्चालनमा एकरूपता समानता, विश्वसनियता, कायम गर्न निर्माण गरिएको एक विद्युतीय सफ्टवेयरमा आधारित प्रणाली (Web Based System) हो। विद्युतीय सफ्टवेयरमा आधारित प्रणाली भएकाले यसको पूर्ण सञ्चालनका लागि सम्बन्धित सबै पक्ष एवं अंगहरूको उत्तिकै सक्षमता आवश्यक हुन्छ। सबै पक्षहरू भन्नाले ७५३ पालिकाहरूको सक्षम र प्रणालीमैत्री जनशक्ति, प्राविधिक पक्षहरूमा सक्षमता, इन्टरनेटको पूर्णता, विजुली वा सोलारको अनिवार्यता, नीति कानूनहरूमा स्पष्टता, कानूनहरूमा सहसम्बन्ध, विद्युतीय प्रणालीको व्यवस्थापन एवं नियमित सुधार, प्रणालीमा आएको गुनासो तत्काल सम्बोधन गर्न कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन एवं दक्षता आदि प्रमुख पक्षहरूको सफलता अनिवार्य शर्त रहेका छन्। ७५३ स्थानीय सरकारलाई एकसाथ सबै वित्तीय काममा सहयोग र सहजीकरण केन्द्रबाट गर्ने गरी संरचना विकास भएकाले यो अवसर र चुनौती दुबै रहेको प्रणाली हो। सबै पालिकाहरूको आर्थिक कारोबारको अवस्थालाई केन्द्रबाट एक साथ सहजीकरण र सहयोग गरी सबै कारोबारहरूको एकीकृत जानकारी प्राप्त हुने Real Time Integrated Local Level Fiscal Data System हो। संविधानको भाग १९ धारा २२८ देखि २३० सम्म भएको स्थानीय आर्थिक कार्य प्रणाली सञ्चालन गर्ने व्यवस्था प्रमुख आधार रहेको छ भने स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लाई आधार मानी यस प्रणाली तयार गरिएको छ। विद्युतीय प्रणाली भएकोले ढाँचा तयारी पश्चात आर्थिक प्रशासनमा विज्ञता हासिल गरेका व्यक्तिहरूको संलग्नता सहित सरकारको सबै आर्थिक प्रणालीको एकीकरण गरी सूत्र तयार गरिएको हो। यस Version -1 सूत्र प्रणालीको ढाँचा निर्माणमा वेलायती सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था (DFID) को प्राविधिक सहयोगबाट भएकाले हाल सूत्र नयाँ Version-2 बनाउन समेत DFID ले रुचि देखाई नेपाल सरकारबाट निर्णय भएअनुसार काम अगाडि बढाएको अवस्था छ।

सङ्घीयता पश्चात् सूत्र छोटो समयमा तयार गरी प्रभावकारी रूपमा ७५३ स्थानीय तहमा एकसाथ प्रयोग भएकाले यसलाई वैज्ञानिक र अत्याधुनिक प्रणाली मानी सञ्चालन भइरहेको छ। ३ तह सरकारलाई जोड्ने एक मात्र पुल एवं प्रणाली सूत्र भएको छ। नेपालमा ३ तहका सरकार भएको सङ्घीयताको पहिलो प्रयोग हुँदै गर्दा सूत्रको निर्माण प्रयोग एवं सुधारबाट आज ७६१ सरकार

बीच वित्तीय सूचनाको एकीकरण गरी सूचना प्रवाहलाई प्रविधिको प्रयोगबाट एक साथ जानकारी पाउनु यस प्रणालीको आदर्शतम पक्ष मानिएको छ।

सूत्र प्रणाली मार्फत स्थानीय तह सरकारहरूको सञ्चित कोष खाता सञ्चालन तथा समग्र वित्तीय व्यवस्थापन गर्नु प्रमुख कार्य भएको छ। यस प्रणालीमा सञ्चित कोष खाता, विनियोजन, राजस्व, धरौटी, कार्य सञ्चालन तथा विपत एवं अन्य सरोकारवाला खाताहरूको सञ्चालन भइरहेको छ। ७५३ सरकारको बजेट प्रस्ताव तर्जुमा, स्वीकृति प्रकृया एक साथ गर्न मिल्ने गरी ढाँचा तैयार गरिएको छ भने खर्च प्रकृया, खर्चको लेखाडकन एवं प्रतिवेदनसम्बन्धी ढाँचाहरू सूत्र प्रणाली मार्फत भएको कारण सबै स्थानीय तह सरकारहरूको बजेट खर्च, लेखा एवं प्रतिवेदन बारे जानकारी र प्रतिवेदन तयारी सूत्र प्रणालीको सहयोगमा एक साथ निर्माण हुने व्यवस्था सूत्र प्रणालीमा हुँदा सूत्र मोड्युल आज ७५३ स्थानीय निकायहरूको महत्त्वपूर्ण प्रविधिमैत्री संयन्त्र भएको छ। देशभरि नै सञ्जाल भएको सूत्र हाल ७५३ पालिका र महानगर एवं उपमहानगरका वडा कार्यालयहरूबाट समेत प्रयोग भएको छ। नेपालमा ६७४३ वडासम्म सूत्र पुग्ने गरी बजेट तर्जुमा, निकास, खर्च, प्रतिवेदन तयारी गर्ने गरी वातावरण विकास भइरहेको छ।

सूत्र प्रणाली सुधार एवं विकासमा दाताको चासो र रूचि हेर्दा सङ्घीयतापछिको सफल प्रणाली मानिएको छ। पछिल्ला समयमा यसको सफलता र प्रभावकारिताबारे दाताहरूले नै अन्य देशहरूमा अनौपचारिक रूपमा प्रचार प्रसार गरिरहेको अवस्था छ। यो प्रणाली सङ्घीयता लागु भएका अन्य देशहरूमा नमूना बन्न सहयोग भइरहेको छ।

सूत्र सफल हुनका पछाडि अनेकन पक्षहरू लुकेका छन्। सूत्र सञ्चालन गर्न जनशक्ति व्यवस्थापन र दक्षता अभाव हुँदा समेत कर्मचारीबाट सहज रूपमा प्रणाली प्रयोग गर्ने वातावरण हुनु, इन्टरनेटको सहज पहुँच नहुँदा पनि अनुकूल गरी बनाएर सञ्चालन हुनु, जनप्रतिनिधिहरू यसबारे पूर्ण जानकारी नहुँदा पनि अपनत्व लिई कर्मचारीहरूलाई आवश्यक वातावरण निर्माण तथा निर्णय गर्नु, लेखाका कर्मचारीहरूको दरवन्दी कम एवं पदपूर्ति समेत समयमा नहुँदा पनि वैकल्पिक व्यवस्था गरेर लेखा समूहका कर्मचारीबाट प्रणालीको सहज सञ्चालन हुनु, विज्ञको नियमित परामर्श लिएर थप सुधार भइरहनु, सूत्र प्रणाली विकासकर्ताले नियमित अनुगमन एवं सुधार गर्नु, नेपाल सरकारबाट संयोजन गरी महत्त्व दिएर लगातार यसलाई प्रभावकारी बनाउन बजेट व्यवस्था हुनुले यो प्रणालीको प्रयोगबाट सूत्र प्रणाली सफल अवस्थामा रहेको अनुभव हामीसँग छ।

सूत्र प्रणालीको प्रयोगको अवस्था

सूत्र प्रणाली बनाउनु एक उपलब्धि हो भने सफल कार्यान्वयन हुनु त्यो भन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। २०७६ वैशाखा १७ को निर्णयानुसार २०७६/७७ मा सूत्र मोड्युल तयारी हुँदा ५ वटा सीमित पोर्टलहरूबाट प्रारम्भ भएको भएपनि २०८१/८२ को अन्त्यसम्म आउँदा सूत्र प्रणालीभित्र करिव १५ वटा पोर्टलहरू समावेश गरी स्थानीय सरकारहरूको सबै कामहरूलाई एकीकृत गर्ने काम भएको छ। निर्माणा भएका १५ पोर्टलहरूको सफलतापूर्वक प्रयोग भई स्थानीय तहका सबै कामको वित्तीय सूचना हरेक समय सूत्र प्रणालीमा प्राप्त हुने व्यवस्था भएको छ यो नै वित्तीय सङ्घीयता लागु भएको अवस्था हो। सूत्र प्रणाली ७५३ पालिकाहरूको असली साथी भएको तथा ३ तह सरकारको लागि वित्तीय सूचनाको स्रोत समेत भएको छ।

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा भन्दा आ. व. २०८२/८३ मा सूत्र प्रणाली प्रयोगको अवस्था विश्लेषण गर्दा केही पालिकाहरूले पौष १३ सम्म पनि बजेट पारित नभएको अवस्था छ। विद्युतीय प्रणाली मार्फत सबै वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू विगत आ. व. भन्दा यसको प्रयोग बढेकोले सूत्र प्रणाली सुदृढ अवस्थामा रहेको र प्रणाली संस्थागत भएको मान्न सकिन्छ।

२०८१/८२ तथा २०८२ पौष १३ सम्मको सूत्र प्रणाली प्रयोगको अवस्था

१ आय अनुमान	७५३	१ आय अनुमान	७५३
२ व्यय अनुमान	७५३	२ व्यय अनुमान	७५३
३ बजेट स्वीकृती	७५३	३ बजेट स्वीकृती	७५०
४ राजस्व / अनुदान (प्राप्ति)	७५३	४ राजस्व / अनुदान (प्राप्ति)	७५०
५ सञ्चित कोष	७५३	५ सञ्चित कोष	७५०
६ खर्च	७५३	६ खर्च	७४९
७ धरोटी	७५१	७ धरोटी	७०५
८ राजस्व बॉडफॉट	४५७	८ राजस्व बॉडफॉट	१६४
९ तलबी विवरण	६४२	९ तलबी विवरण	७२५
१० Revenue Module-Rate Setup	५८७	१० Revenue Module-Rate Setup	६४७
११ Revenue Module-Partial	६८४	११ Revenue Module-Partial	६६३
१२ Revenue Module-Full	४७३	१२ Revenue Module-Full	५९५
१३ Revenue Module-Head	७२०	१३ Revenue Module-Head	७२५

सूत्र र स्थानीय राजस्व संकलन प्रणाली (SuTRA- Revenue Module)

सूत्र प्रणालीसँगै स्थानीय तह सरकारहरूको राजस्व संकलन गर्ने काम यसै प्रणालीमा सूत्र राजस्व मोड्युल बनाई राजस्व संकलन गर्ने काम भइसकेको छ। ७ सय ५३ पालिका सँगै ६ हजार ७ सय ४३ वडा तहबाट स्थानीय तहको राजस्व संकलन गर्ने काम भएको छ। यो आलेख तयार हुँदासम्म आ. व. २०८१/८२ सम्म करिव ४ सय ७३ मा पूर्ण रूपमा लागू भएको राजस्व

प्रणाली आ व २०८२/८३ को पौष २० सम्ममा ६ सय भन्दा बढी पालिकाहरूले सूत्र प्रणालीबाट पूर्ण रूपमा राजस्व संकलन भएको छ भने बाँकी पालिकाहरूले आंशिक रूपमा सूत्र र अन्य सफ्टवेयरको प्रयोग गरी राजस्व संकलन गर्ने काम भएको छ। ६ हजार ७सय ४३ वडा र पालिकाबाट स्थानीय सरकारहरूको राजस्व विद्युतीय प्रणालीबाट संकलन गर्नु पनि सूत्रको सफलता हो। राजस्व संकलन कार्यलाई सबै पालिकाहरूमा पूर्ण रूपमा सूत्र मार्फत गर्नु अबको मुख्य लक्ष्य भएको छ।

सूत्र र LLRP Module प्रयोग

आ व २०८१/८२ को प्रारम्भदेखि सूत्र मोड्युलभित्र Local Level Revenue Portal नामको एप प्रयोग गरी स्थानीय तहको राजस्व स्वयम् करदाताबाट तिर्न सक्ने गरी बनाइएको सूत्र राजस्व मोड्युल भित्रको उप प्रणाली हो। नागरिक स्वयंले कर तिर्न सक्ने गरी एपको विकास गरिएको छ। एन्ड्रोइड मोबाइलबाट एप डाउनलोड गरी करदाता आफैले तिर्नु पर्ने कर स्वयं भुक्तानी गर्ने व्यवस्थाले करदाता र कर प्रशासनको लागत घटाएको छ भने करदातालाई सहज सरल एवं झन्झटरहित तरिकाले कर तिर्न करदाता मैत्री प्रणालीको रूपमा विकास भएको छ। Apple iPhone मार्फत पनि नागरिक आफैले आफ्नो राजस्व EFT गर्ने सक्ने गरी LLRP मा सुधार प्रयास छिट्टै पूरा हुने क्रममा रहेको छ।

पालिकाहरूमा राजस्व शाखामा जनशक्ति व्यवस्था र सूत्र राजस्व प्रणालीको प्रयोग

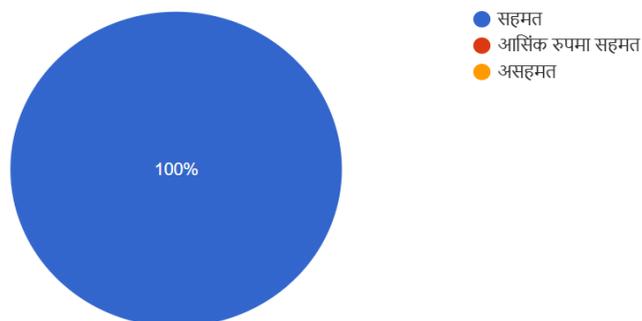
संघ र प्रदेशबाट करिव ४ खर्व वित्तीय हस्तान्तरण भएको आ. व. २०८२/८३ को अवस्था छ भने पालिकाहरूको राजस्व संकलनको अवस्था अति न्यून करिव ३० अर्व (आ. व. २०८१/८२ को) रहेको अवस्था छ। यो ७ सय ५३ पालिका कानूनी रूपमा स्वायत्त भएको भएपनि वित्तीय सङ्घीयतको सार आत्मनिर्भर हुने अवस्थातिर नभएको प्रष्ट भन्न सकिन्छ। यसो हुनुमा पालिकाहरूको राजस्व संकलन गर्ने रणनीतिक योजना नहुनु; जनप्रतिनिधिहरू जनमैत्री सोच एवं करका आधार दर क्षेत्र विस्तारमा कमजोर हुनु; कर भन्दा संघको अनुदानमा बढि निर्भर हुनु; पालिकाहरूको ऋण लगानी गरी क्षमता विकास बढाउन खासै पहल नहुनु; राजस्व शाखामा दक्ष एवं सक्षम राजस्व बारे जानाकार कर्मचारी पदस्थापन नहुनु; राजस्वबारे जनप्रतिनिधिहरूको ज्ञान, विज्ञता र सक्षमता कमजोर हुनु आदि रहेका छन्। त्यस्तै, राजस्व संकलन कमजोर हुनुमा सूत्र राजस्व प्रणाली प्रयोग गर्ने कर्मचारीहरू सक्षम नहुनु कानूनी स्पष्टता नहुनु, साझा कानून र एकल अधिकारमा आधारित कानून समयमा नबन्नु जस्ता कारणपनि रहेका छन्।

सूत्र र Electronic Fund Transfer प्रणालीको प्रयोग

नेपालमा विद्युतीय भुक्तानीको प्रयोग २०७० को दशकमा प्रारम्भ भए पनि २०७७ मा देखिएको कोभिड १९ ले वाध्यात्मक रूपमा नेपालमा विद्युतीय भुक्तानीलाई अनिवार्य गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट सबै प्रकारका भुक्तानीलाई मोबाइल बैंकिङ्ग मार्फत सञ्चालन गरेको, सोही समयदेखि नेपालमा सरकारी भुक्तानीलाई पनि Electronically Fund Transfer (EFT) गरिएको छ। प्रथम पटक संघ र प्रदेश सरकारका भुक्तानीहरू EFT गरिएको र आज पनि करिब ९९ प्रतिशत संघ र प्रदेशको भुक्तानी EFT बाट भएको छ। स्थानीय तहहरूमा पनि आज करिब ९० प्रतिशत भुक्तानी EFT बाट भएको छ भने बाँकी १० प्रतिशत भुक्तानीलाई पनि EFT बाट गर्न पहल भइरहेको छ। यो आलेख तयार गरेको समयसम्म देशका करिब ७ सय ५३ स्थानीय तहहरूबाट पूर्ण र आंशिक रूपमा EFT मार्फत खाताहरूको स्थानान्तरण भइरहेको छ। यो अर्को सूत्र प्रणालीको सफलता हो। आ. व. २०८१/८२ को पौषसम्ममा करिब ६सय ७२ पालिकामा मात्र EFT भएकोमा २०८२ जेठसम्ममा सबै पालिकाहरूलाई अनिवार्य रूपमा EFT मार्फत सबै प्रकारका भुक्तानी गर्न महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्रयास र दवाव दिएर यो सफल भएको छ। यस कार्यबाट पालिकाहरूको खर्च कार्यमा पारदर्शिता विद्युतीय वित्तीय प्रणालीको सबै पालिकाहरूबाट प्रयोग चेक रहित भुक्तानी प्रणाली कार्य cashless, faceless, distanceless and paperless भुक्तानी हुँदा आगामी दिनमा वित्तीय सुशासन भई भ्रष्टाचार काम हुन कोषेढुङ्गा हुने विश्वास रहेको छ। यस कार्यालाई संस्थागत गर्न सङ्घीय सरकारको आ. व. २०८२/८३ को बजेटको बुदा नं. ३३५ मा सबै सरकारी भुक्तानी EFT मार्फत भुक्तानी अनिवार्य भएकाले विद्युतीय भुक्तानी अनिवार्य भएको अवस्था गरिएको छ। २०८१ चैत्रमा गुगल फर्म मार्फत गरिएको प्रश्नको जवाफ १०० प्रतिशत उत्तरदाताबाट EFT मार्फत काम गर्न तयार भएको जवाफ प्राप्त भएको छ भने सिमित काममा मात्र चेक मार्फत भुक्तानी विधि प्रयोग गरिने प्रतिवद्धतासहित चेक अप्सन बन्द गर्न प्रयोगकर्ताहरूबाट सुझाव प्राप्त भएको छ। यो अवस्थाबाट पालिकाहरूमा लेखा शाखामा सक्षम जनशक्ति विकास भई विद्युतीय भुक्तानी दिगो हुने विश्वसनियता रहेको देखिन्छ।

तपाइको पालिकामा पुर्ण रुपमा EFT लागु गर्न तपाइ सहमत हुनुहुन्छ ?

32 responses

सूत्र प्रणाली मार्फत विद्युतीय भुक्तानीबाट हुने फाइदाहरू

सबै पालिकाहरूको जनशक्ति अवस्था, भौतिक पूर्वाधार एवं असुविधालाई मध्य नजर गरी सबै पालिकाहरूमा यसलाई लागु गरिने वातावरण बनाउन यसको सुधार भइरहेको छ। EFT प्रयोगबाट सबै काम विद्युतीय भुक्तानी मार्फत हुने, पारदर्शिता हुने, प्रविधिको प्रयोगमा दक्षता बढ्ने, समयमा काम समापन हुने, भेण्डरको खातामा सिधै रकम जम्मा हुँदा समय र लागतको कमी, प्रविधिको विस्तार, कर्मचारी र संस्थाको साखमा सुधार, भ्रष्टाचार रोक्न थप कोषेढुङ्गा हुने आदि सकारात्मक सन्देश प्रवाह भएको छ। भौगोलिक विकटता र मानवीय नियत जस्ता पक्षहरूमा ख्याल गर्दै आगामी आ. व. हरूमा पूर्ण रूपमा विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली लागु हुने तर्फ विश्वास गर्न सकिन्छ।

सूत्र र प्रतिवेदन प्रणाली

७ सय ५३ सरकारको फरक फरक प्रतिवेदनलाई सुधारसहित एकीकृत प्रतिवेदन तयार गर्न सहजीकरण गर्नु महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको मुख्य काम भएको छ। पालिकाहरूको प्रतिवेदन तयारी गर्न सहयोग गर्नु, प्रतिवेदनका ढाँचाहरू तयारी एवं महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृति गर्न पहल गर्नु, मलेप फाराम तयारी गरी प्रयोग गर्नु, NPSAS ढाँचामा प्रतिवेदन तयारी गर्नु जस्ता मुख्य काम भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान IPSAS -2017 लाई नेपाल सरकारले लागु गर्ने निर्णय भएअनुसार आन्तरिकीकरण गरिएको छ भने नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (NPSAS), नेपाल सरकारकबाट मिति २०७९/८/२० मा लागु गर्ने निर्णय भएपछि नेप्सास मानाङ्कको आधारमा वित्तीय विवरण तयार भएको अवस्थालाई एक कोषेढुङ्गा मान्न सकिन्छ। विगत २ वर्षदेखि NPSAS ढाँचामा प्रतिवेदन तयारी गरी आर्थिक कार्याविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७ को कानूनी व्यवस्थाअनुसार महालेखा परीक्षकको कार्यालय

र अर्थ मन्त्रालयमा पौष १५ भित्र निर्धारित समयमा बुझाउने काम भएको हुँदा आगामी दिनहरूमा यसको गुणस्तर र विश्वसनीयता बढाउनु मुख्य काम रहेको छ।

सूत्र तालिम, Digital Groups, एवं अभिमुखीकरण

सानो आकारका गाउँपालिकादेखि ठूला महानगरसम्म सूत्र प्रणाली सञ्चालन प्रयोग गर्ने कर्मचारीहरूको संख्या दैनिक जसो ३ हजार भन्दा बढी प्रयोग कर्ता रहेका छन्। सूत्र प्रयोग गर्न वार्षिक रूपमा प्रदेशस्तरमा मलेनिकाबाट तालिम एवं अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको, प्रदेश सुशासन केन्द्रहरूबाट तालिम नियमित रूपमा सञ्चालन हुने, पालिका तथा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको समन्वयमा समेत सूत्रसम्बन्धी तालिम भइरहेको छ। मलेनिकामा सूत्र र राजस्वसम्बन्धी तालिम माग भएअनुसार तालिम सञ्चालन हुने, वार्षिक रूपमा प्रणालीमा भएका सुधारहरूलाई प्रयोग कर्तामैत्री सहज बनाउन WhatsApp, Viber समूहहरू बनाई तालिम एवं सहजीकरण गर्ने काम भएको छ। तालिम, Digital Groups, एवं अभिमुखीकरणबाट समस्याहरूको तत्काल समाधान हुने तथा प्रणाली सञ्चालनमा समेत सहज भएको र प्रणालीको प्रभावकारिता बढेको छ।

सूत्रमा प्रविधिमैत्री विद्युतीय लेखा एवं भुक्तानी व्यवस्था

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ६२ मा सूचना प्रविधिमा आधारित लेखा प्रणाली बनाउने व्यवस्थाअनुसार तयार गरिएको सूत्र प्रणाली आफैमा Web Based Software भएकाले हरेक काम विद्युतीय प्रणालीमा हुने गर्दछ। बजेट निर्माण, निकासा, खर्च, लेखाडकन एवं प्रतिवेदनसम्मका सबै काम विद्युतीय प्रणालीमा भएको छ। सञ्चित कोषमा जम्मा हुने सबै जसो रकम आय, अनुदान आदि विद्युतीय प्रणाली मार्फत भएको छ। संघ वा प्रदेशबाट प्रदान गर्ने अनुदान समेत विद्युतीय प्रणालीमा आधारित छ भने पालिकाहरूबाट हुने सबै भुक्तानी एवं निकासा कार्यमा प्रविधि मार्फत भएको छ। राजस्व संकलन तथा बाँडफाँट गर्ने सबै कामलाई प्रविधि मार्फत गरिएको छ भने यसलाई पूर्ण प्रविधिमैत्री बनाउन र विश्वस्त बनाउन यसको प्रविधि सुरक्षा प्रणाली एवं डाटा संकलन क्षमतालाई समयसँगै बढाउन अनिवार्य भएको छ। प्रविधि बनाउन एक प्रकारको कार्य हो भने प्रविधिको प्रयोग नियमित रूपमा गर्नु, यसका लागि सक्षम प्रविधिमैत्री जनशक्तिबाट दैनिक रूपमा सञ्चालन गर्नु मुख्य चुनौतीको विषय हुने भएकाले यसतर्फ विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ। यसका लागि कर्मचारीको समयमा पदस्थापन र नियमित तालिम एवं प्रविधिमुखी अभिमुखीकरण आवश्यक देखिएको छ।

सूत्र र अन्य वित्तीय प्रणालीहरू बीच अन्तरआवद्धता

सूत्र आफैमा एक विद्युतीय प्रणाली भएकाले स्थानीय तह सरकारको मुख्य डाटा सेन्टर एवं हब हो भने यो प्रणालीमा अन्तर सरकारहरूबाट प्रयोग भएका अन्य प्रणालीहरू बीच आवद्धता भएको छ। संघ एवं प्रदेश सरकारको बजेट सूचना प्रणाली LMBIS, वित्तीय प्रतिवेदन व्यवस्थापन सूचना प्रणाली FMIS, राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली RMIS, विद्युतीय खरिद प्रणाली EGP, मध्यकालीन खर्च ढाँचा MTEF, सार्वजनिक खर्च एवं सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली PAMS, एकल कोष खाता प्रणाली TSA, सञ्चय कोष तथा नागरिक लगानी कोष, LLRP लगायत अन्य निकायका प्रणालीहरू बीच आवद्धता भएको छ। Application Programming Interface (API) गरी वित्तीय सूचनाहरूको आदान प्रदान गरी Public Financial Management System -PFM विकासमा सहयोग पुगेको छ। सूत्र प्रणाली वास्तवमा आज Local-PFM को केन्द्र भएको अवस्था छ। संघ, प्रदेश एवं स्थानीय तह सरकारको प्रणाली सञ्चालनमा अन्तर आवद्धताले समय बचत, सहज पहुच, कर्मचारीलाई सूचना प्राप्ति प्रविधिबाट हुने भएको कारण जहाँकहीं बसेर पनि सूत्रको प्रयोग गर्न सकिन्छ। स्थानीय सरकारहरूको स्थापना भएको छोटो अवधिमा वित्तीय सूचना प्रणालीमा भएको यो विकास सुखद सन्देश हो भने आगामी दिनमा सबै काम प्रविधि मार्फत हुने विश्वस्त आधार पनि बनेको अवस्था हो। स्थानीय तह सरकारहरूले सञ्चालन गरेका सम्पूर्ण कार्यहरूलाई प्रविधिमैत्री बनाउने तथा संघ एवं प्रदेशले सञ्चालन गरेको प्रणालीहरू बीच अन्तर आवद्धता गरी एकीकृत एवं एकद्वार सेवा प्रवाहको केन्द्र बनाउने अवसर पनि हो।

सूत्र र सहयोग कक्ष

७ सय ५३ स्थानीय तहहरूमा एकसाथ सूत्र प्रणाली प्रयोग गर्दा अनेकन समस्या र गुनासाहरू आइरहेको अवस्थालाई सहजीकरण गर्न सहयोग कक्ष (Help Deck) तयार गरी गुनासाहरू सहयोग कक्ष मार्फत लिने र सहयोग कक्ष मार्फत नै समाधान गर्ने गरी व्यवस्था भएको छ। ७ सय ५३ पालिकामा सूत्र प्रयोग गर्ने कर्मचारीहरूको क्षमता कम हुँदा गुनासो बढी आउने गरेको छ भने प्रणालीमा वेलावेलामा अनेकन समस्याहरू आउने हुँदा सहयोग कक्ष मार्फत गुनासो संकलन र सुनुवाइ हुने व्यवस्था प्रभावकारी भएको छ। Mobile phone, Viber Group, WhatsApp Group हरू निर्माण गरी गुनासो सुनुवाइ लगातार भइरहेको भए पनि सहयोग कक्ष मार्फत सहजीकरण गर्दा गुनासो व्यवस्थापन संस्थागत भएको अवस्था छ, जुन सूत्रको सञ्चालन गर्ने प्रयोगकर्ताहरूको गुनासो राख्ने मुख्य स्थल भएको छ।

सूत्र प्रणालीको अवको कार्यभार र क्षेत्र

विगत ७ वर्ष पहिले विकास भएको आजको प्रणाली सानो र कम क्षमताको भएको छ। दैनिक हिसाब मिलान कार्य नहुँदा वार्षिक हिसाब मिलान हुन अति समस्या भएको छ। ७ सय ५३ पालिका ६ हजार ७ सय ४३ वडा पालिका स्थित विध्यालयहरूलाई यस प्रणालीमा जोड्न आवश्यक भएको छ। पालिकाहरू आफैमा सरकार भएकाले एकल खाता कोष प्रणाली लागु गरी कम खाताहरू बनाउनु आवश्यक भएको छ। यसरीका लागि प्रणालीको क्षमता बढाएर नयाँ र बृहत् प्रणालीमैत्री सूत्र नयाँ भर्सन -२ तत्काल बनाउनु पर्दछ। आगामी दिनमा करिब ३ हजार प्रयोगकर्ताहरूले प्रयोग गर्दा पनि सहज सञ्चालन हुने प्रणाली विकास गर्नु पर्दछ। ३ करोड नागरिकले अनलाईन कर तिर्न सक्ने प्रणाली आवश्यक भएकाले यसको क्षमतामा अत्याधिक लगानी गर्नु पर्दछ।

अन्त्यमा

सूत्र प्रणाली ७ सय ५३ स्थानीय तह सरकारहरूको साझा वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली हो। ५- ६ वर्षको छोटो समयमा यस सूत्र प्रणाली ७ सय ५३ सरकारको सारथि एवं ३ तह सरकारको पुल (Bridge) भएको छ। सञ्चित कोष व्यवस्थापन, बजेट, खर्च, लेखा, प्रतिवेदन तथा राजस्वको साझा COMBO Model को रूपमा प्रारम्भ भएपनि कार्यक्षेत्र र कामको बृद्धिसँगै यसको क्षेत्रगत सुधार गरी सबै पक्षहरूको समान र दिगोपना हुने गरी सोच बढाउनु पर्ने आवश्यकता भइरहेको छ। सूत्र प्रणाली भित्र TSA Model लागु गर्न तत्काल पहल आवश्यक छ। TSA Model लागु भएमा नगद व्यवस्थापन, खाता कटौती तथा प्रतिवेदन प्रणालीमा आमूल सुधार हुने, कामको आकारमा कमी आउने तथा सूत्रको गुणस्तर बढ्ने निश्चित छ।

आगामी दिनमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको मुख्य आधार बन्ने हुँदा सूत्र प्रणालीको सुधार एवं क्षमता विस्तार गर्नु प्रमुख काम भएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान २०७२

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६

बजेट वक्तव्य २०८२/८३ नेपाल सरकार

सूत्र प्रणाली प्रयोगसम्बन्धी मार्गदर्शन

सूत्र राजस्व मोड्युल प्रयोगसम्बन्धी मार्गदर्शन

सूत्र प्रणालीगत प्रतिवेदनमा आधारित सूचाङ्कहरू

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट जारी भएका निर्देशन र निर्णयहरू

बौद्ध दर्शनमा कर प्रणाली र आर्थिक न्याय

हरि बस्याल*

सारांश

बौद्ध दर्शनलाई सामान्यतया आध्यात्मिक मुक्ति, ध्यान, अभ्यास र निर्वाण प्राप्तिको मार्गका रूपमा मात्र बुझ्ने प्रवृत्ति व्यापक रूपमा रहेको देखिन्छ। तर, त्रिपिटकका विभिन्न निकायहरू, जातक कथाहरू तथा प्राचीन बौद्ध आचार्यहरूद्वारा रचित दार्शनिक कृतिहरूको गहिरो अध्ययन गर्दा बुद्धको चिन्तन सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक व्यवस्थासम्म गहिरो रूपमा विस्तारित रहेको स्पष्ट हुन्छ। बुद्धको दर्शन मानव दुःखको कारण पहिचान गर्दै त्यसको निवारण खोज्ने समग्र सामाजिक दर्शन हो, जसमा आर्थिक असमानता, गरिबी, शोषण र अन्यायलाई पनि दुःखका मूल कारणका रूपमा लिइएको छ। यस लेखमा बौद्ध दर्शनमा कर प्रणालीको दार्शनिक आधार, यसको नैतिक आयाम, सामाजिक उत्तरदायित्व र आर्थिक न्यायका विविध आयामहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

बौद्ध दर्शनमा कर प्रणाली

बुद्धको उदय भएको समयमा भारतवर्षमा एकातिर शक्तिशाली राजतन्त्रहरूको विस्तार भइरहेको थियो भने अर्कोतिर प्राचीन गणतन्त्रहरू अस्तित्वमा थिए। यस्तो सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा बुद्धले राज्यकोषको आधार मानिने 'कर' लाई कसरी न्यायपूर्ण बनाउने र यसलाई मानवीय संवेदनासहित कसरी परिचालन गर्ने भन्ने विषयमा जुन मार्गनिर्देशन दिए, ती आजको आधुनिक अर्थशास्त्र र लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाका लागि पनि महत्त्वपूर्ण रहेका छन्।

बौद्ध दर्शनले राज्यलाई विशुद्ध मानवीय आवश्यकता र 'सामाजिक सम्झौता' (Social Contract) को परिणामका रूपमा व्याख्या गर्दछ। यस दृष्टिकोणले करलाई राजा वा शासकको अधिकार मात्र नभई, उनले प्रदान गर्ने सेवाको बदलामा जनताले दिने 'पारिश्रमिक' (Wages) का रूपमा स्थापित गरेको छ। दिग्घनिकायको 'अग्गञ्ज सुत्त' मा राज्यको उत्पत्तिको एक विस्तृत विवरण पाइन्छ जसले आधुनिक राजनीतिशास्त्रका विचारकहरू जस्तै थमस हब्स वा जीन ज्याक रुसोको सामाजिक सम्झौताको सिद्धान्तलाई झल्काउँछ। प्रारम्भमा मानिसहरू प्राकृतिक रूपमा प्राप्त हुने भोजनमा निर्भर थिए र उनीहरूमा कुनै निजी सम्पत्तिको अवधारणा थिएन। तर, जब मानवीय

* प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, बुटवल

स्वभावमा लोभ र आलस्यको प्रवेश भयो मानिसहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूको सञ्चय गर्न थाले। यस सञ्चयले गर्दा स्रोतहरूको अभाव भयो र समाजमा चोरी, झूट, हिंसा र अराजकताको उदय भयो। समाजमा व्याप्त यो अराजकतालाई अन्त्य गर्न र शान्ति व्यवस्था कायम गर्न मानिसहरूले आपसी सहमतिमा एकजना सबैभन्दा योग्य, न्यायप्रेमी र प्रभावशाली व्यक्तिलाई आफ्नो नेताका रूपमा छनोट गरे। ती व्यक्तिलाई 'महासम्मत' भनिन्थ्यो। महासम्मतको मुख्य जिम्मेवारी समाजमा शान्ति कायम गर्नु, अपराधीलाई दण्ड दिनु र अधिकारको रक्षा गर्नु थियो। यस महत्त्वपूर्ण कार्यको बदलामा जनताले उनलाई आफ्नो कृषि उत्पादनको एक निश्चित अंश प्रदान गर्ने वाचा गरे। यही अंश नै बौद्ध दर्शनमा करको वास्तविक आधार हो। यसलाई हेर्दा बौद्ध दर्शनले करलाई शासकको 'शक्तिको प्रतीक' को रूपमा नभई शासक र शासितबीचको एक 'पारस्परिक दायित्व' को रूपमा लिएको देखिन्छ। यसअनुसार राजाले आफ्नो कर्तव्य पालना गर्दैन भने उसले कर प्राप्त गर्ने नैतिक अधिकार पनि गुमाउँछ।

बौद्ध दर्शनले कर सङ्कलनलाई प्राविधिक विषय मात्र नभई एक गहिरो नैतिक विषयका रूपमा हेर्दछ। बुद्धका अनुसार, कर सङ्कलनको प्रक्रियामा हुने सानो त्रुटि वा लोभले पनि सम्पूर्ण राज्यको पतन गराउन सक्छ। प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक तथा कवि अश्वघोषले अत्यधिक कर सङ्कलन गर्ने चाहनालाई 'चोरी' सँग तुलना गरेका छन्। त्यसैगरी, आचार्य नागार्जुनले राजालाई सम्बोधन गर्दै लेखिएको आफ्नो कृति 'रत्नवली' मा कर नीतिका सम्बन्धमा व्यावहारिक सुझावहरू दिएका छन्। नागार्जुनका अनुसार राजाले पुराना राजाहरूले लगाएका भारी र अनुपयुक्त करहरूलाई खारेज गर्ने, कृषि उत्पादनमा आधारित करको दरलाई न्यूनतम स्तरमा राख्ने, व्यापारिक मार्गहरूमा लाग्ने अनावश्यक शुल्कलाई हटाउने, व्यापारीहरूलाई प्रशासनिक झन्झटबाट मुक्त राख्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ। बौद्ध ग्रन्थहरूमा जसरी एउटा मौरीले फूलको सौन्दर्य र सुगन्धलाई कुनै चोट नपुर्याई त्यसबाट रस सङ्कलन गर्छ, शासकले पनि प्रजाको जीवनलाई कष्ट नहुने गरी कर सङ्कलन गर्नुपर्छ भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ।

बौद्धग्रन्थ दिग्घ निकायको 'चक्रवर्त्ति सींहनाद सुत्त' ले राज्यको आर्थिक नीति र सामाजिक शान्तिबीचको अन्तरसम्बन्धलाई गहन रूपमा केलाएको छ। यस सुत्तको वर्णनअनुसार, जब एउटा राजाले आफ्नो पूर्वजहरूको 'आर्य चक्रवर्ती धर्म' (Noble duties) लाई पालना गर्न छोड्दा र राज्यकोषबाट गरिबहरूलाई धन वितरण (Welfare programs) गर्न बन्द गर्दा समाजमा गरीबीको उदय भयो। जब मानिसहरू अति विपन्न भए, उनीहरूले आफ्नो पेट पाल्नका लागि चोरी गर्न

थाले। यो सुत्तले यो देखाउँछ कि गरीबी कुनै दैवी श्राप होइन, वरु यो राज्यको 'आर्थिक व्यवस्थापनको असफलता' हो। यदि राज्यले करको माध्यमबाट सङ्कलित रकमलाई केवल आफ्नो विलासितामा खर्च नगरी समाजको तल्लो तहसम्म पुऱ्याउन सक्दैन भने, त्यसले अनिवार्य रूपमा अपराध र हिंसा निम्त्याउँछ। यस सुत्तको अध्ययन गर्दा बौद्ध दर्शनले 'प्रगतिशील कर प्रणाली' र 'कल्याणकारी राज्य' को वकालत गरेको पाइन्छ।

बौद्ध कर प्रणालीका सिद्धान्तहरूलाई इतिहासमा सबैभन्दा प्रभावशाली ढङ्गले लागू गर्ने श्रेय सम्राट अशोकलाई जान्छ। अशोकले आफ्नो राज्यका शिलालेख र स्तम्भ अभिलेखहरूमा धेरै ठाउँमा आर्थिक न्याय र कर नीतिको चर्चा गरेका छन्। उनले लुम्बिनीमा खडा गरेको स्तम्भमा समेत लुम्बिनी गाउँलाई 'बली' नामक धार्मिक वा अतिरिक्त करबाट पूर्ण रूपमा मुक्त कृषि उत्पादनको हिस्सा (भाग) मा लाग्ने कर आठ भागको एक भाग मात्र कायम गरेको उल्लेख छ। यसले शासकको कर लगाउने र घटाउने दुवै अधिकारलाई 'जनताको सुख' सँग जोडेर देखाएको छ। अशोकले आफ्नो शासनकालमा धम्म महामात्रु नामक विशेष पद सिर्जना गरेका थिए। उनीहरूको मुख्य काम धम्मको प्रचार गर्नु भएपनि उनीहरूको एउटा महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी 'प्रशासनिक र वित्तीय निष्पक्षता' सुनिश्चित गर्नु पनि थियो। उनीहरूले कर सङ्कलन गर्ने अधिकारीहरूबाट जनतामाथि कुनै शोषण वा भ्रष्टाचार भइरहेको छ कि छैन भनेर निगरानी गर्थे। अशोकको शासनमा करबाट सङ्कलित राजस्वलाई यात्रीहरूका लागि धर्मशाला र विश्राम गृहहरूको निर्माण, मानिस र जनावरहरूका लागि छुट्टाछुट्टै अस्पताल निर्माण, सडकको दुवैतिर छायाँदार रूखहरू रोप्ने र हरेक आधा कोसको दूरीमा इनार खन्ने काम र विद्वानहरू र धार्मिक सङ्घहरूलाई अनुदान दिने काममा खर्च गरिन्थ्यो। यसले बौद्ध कर प्रणालीमा राजस्व सङ्कलनको अन्तिम उद्देश्य 'लोककल्याण' नै हुन्थ्यो भन्ने देखाउँछ।

प्राचीन भारतमा बौद्ध भिक्षु सङ्घ एउटा ठूलो आर्थिक शक्तिका रूपमा पनि विकास भइरहेको थियो। गृहस्थहरूले सङ्घलाई ठूलो मात्रामा भूमि र वस्तुहरू दान गर्थे। यस सन्दर्भमा, भिक्षुहरू र राज्यबीच करको विषयमा केही जटिल विवादहरू उत्पन्न भएका थिए। बुद्धको स्पष्ट निर्देशन थियो कि भिक्षुहरूले राज्यको कानूनको सम्मान गर्नुपर्छ र कर विवादमा परेर सङ्घको बदनाम गराउनु हुँदैन। राज्यले दिएको दानमा कर लगाउनु हुँदैन भन्ने बौद्ध राजाहरूको समेत विश्वास थियो। बिम्बिसार र प्रसेनजित जस्ता बौद्ध राजाहरूले भिक्षुहरूलाई सडक दस्तुर र फेरी (Ferry) शुल्कबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गरेका थिए। बुद्धले आफ्नो जीवनकालमा वज्जी वा लिच्छवि

गणतन्त्रको शासन प्रणालीको धेरै प्रशंसा गर्नुभएको पाइन्छ। बुद्धका अनुसार, वज्जीहरूले पालना गरेका सातवटा कुराहरू मध्ये नयाँ अनावश्यक कर नलगाउने कुरालाई पनि एक भन्नुभएको छ। बुद्धका अनुसार मनपरी ढङ्गले कर बढाउनु वा नयाँ करहरू थप्नुले राज्यको संविधान उल्लङ्घन गर्छ र जनतामा विद्रोहको भावना पैदा गर्छ। यदि जनता असन्तुष्ट भए भने उनीहरूले सडकको समयमा राज्यलाई सहयोग गर्दैनन् जसले गर्दा राष्ट्रिय सुरक्षा खतरामा पर्छ।

बौद्ध दर्शनमा आर्थिक न्याय

बौद्ध दर्शनको आर्थिक चिन्तकको केन्द्रमा आर्थिक न्याय र सामाजिक शान्तिको गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको छ। बुद्धका शिक्षाअनुसार सामाजिक असमानता, गरिबी र आर्थिक शोषण केवल व्यक्तिगत नैतिक कमजोरीको परिणाम होइन, बरु राज्यको नीति, कर प्रणाली र सार्वजनिक स्रोतको वितरणसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित संरचनात्मक समस्याहरू हुन्। यही कारण बौद्ध दर्शनले कर प्रणालीलाई राज्य सञ्चालनको प्राविधिक साधन मात्र नभई सामाजिक न्यायको प्रमुख उपकरणका रूपमा हेर्दछ।

बौद्ध दर्शनमा कर तिर्नुलाई केवल राज्यको डरले गरिने कार्य मात्र मानिएको छैन, बरु यसलाई एक गृहस्थको नैतिक जिम्मेवारीका रूपमा व्याख्या गरिएको छ। बुद्धले 'आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग' मा 'सम्यक आजीविका' (Right Livelihood) लाई समावेश गरेर आर्थिक क्रियाकलापको शुद्धीकरणमा जोड दिनुभएको छ। बौद्ध दर्शनमा 'पञ्चबलि' (Five-fold offerings) अन्तर्गत 'राजा बली' को उल्लेख छ, जसको अर्थ राज्यलाई न्यायपूर्ण कर तिर्नु एक पुण्य कार्य हो। जातक कथाका धेरै ठाउँमा 'अधर्मी राजाहरू' ले गरेको माध्यमबाट जनतालाई दिएको पीडा र त्यसको परिणामका बारेमा चर्चा गरिएको छ। 'राजोवाद जातक' मा दुईजना राजाहरूको भेट हुन्छ र उनीहरूमध्ये कसको शासन बढी न्यायपूर्ण छ भन्ने बहस हुन्छ। त्यस बहसमा बुद्धले जुन राजाले अधर्मपूर्वक कर लिँदैन र जनताको सुखलाई नै आफ्नो सुख मान्छ, उसको राज्यमा प्रकृतिले पनि साथ दिन्छ उसैको शासन बढी न्यायपूर्ण हुन्छ भन्ने बताउनुभएको छ।

बुद्धले केवल व्यक्तिगत शान्तिको कुरा मात्र नगरी आर्थिक व्यवस्था 'अहिंसा' र 'न्याय' मा आधारित समाजको कल्पना गर्नुभएको थियो। त्यसैले बौद्ध दर्शनले करलाई शासकको नैसर्गिक अधिकार नभई एक 'सामाजिक सम्झौता' का रूपमा व्याख्या गर्दछ। राजाले कर प्राप्त गर्नुको बदलामा जनतालाई सुरक्षा र न्याय प्रदान गर्नुपर्ने बाध्यात्मक दायित्व रहेको तर्फ राज्यलाई सजग गराउँछ। कर सङ्कलनको विधि मौरीले फूलबाट रस सङ्कलन गरे जस्तै 'अहिंसक' हुनुपर्छ

भन्नुभएको छ। यसले खासगरी राज्यबाट कर सङ्कलन गर्दा जनताहरूले त्यसको भार महशुस नगरी समन्यायिक हिसाबले गर्नुपर्दछ भन्ने विषयलाई समेत उजागर गरेको देखिन्छ। त्यसरी सङ्कलित राज्यकोषको पैसा विलासिता र युद्धमा होइन, बरु अस्पताल, शिक्षा, सडक, खानेपानी र वृक्षारोपण जस्ता सार्वजनिक हित र परोपकारी कार्यमा खर्च हुनुपर्छ भन्ने बौद्ध दर्शनको मान्यता रहेको छ।

उपसंहार

बौद्ध भिक्षु सङ्घ र राज्यबिचको कर सम्बन्ध पनि आर्थिक न्यायको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। गृहस्थहरूले सङ्घलाई भूमि र सम्पत्ति दान गरेतापनि बुद्धको स्पष्ट निर्देशन थियो कि भिक्षुहरूले राज्यको कानूनको सम्मान गर्नुपर्दछ र कर विवादका कारण सङ्घको मर्यादा क्षति हुनुहुँदैन। अत्यधिक करले जनताको आर्थिक आधार नष्ट गर्छ र अत्यन्तै न्यून करले राज्यको सुरक्षा र विकास निर्माणमा बाधा पुर्याउँछ र राज्यले करको माध्यमबाट सङ्कलित राजस्वलाई गरीबहरूको उत्थानमा प्रयोग समाजमा अशान्ति हुन्छ भन्ने बुद्धको शिक्षा आधुनिक कर प्रशासनका लागि मार्गदर्शन हो। बौद्ध दर्शनले प्राकृतिक स्रोतको दोहनमा आधारित कर भन्दा दिगो र 'अहिसक' अर्थतन्त्रलाई प्राथमिकता दिएको छ। बुद्धको यो आर्थिक दर्शन २ हजार ५ सय वर्षअघि जति सान्दर्भिक थियो, आजको विश्वव्यापीकरण र बढ्दो आर्थिक असमानताको युगमा पनि यसको सान्दर्भिकता उत्तिनै छ।

References

- Chen, S., & Ni, X. (2020). Religion and corporate tax compliance: Evidence from Chinese Taoism and Buddhism. *Journal of Business Ethics*.
https://www.researchgate.net/publication/339373740_Religion_and_corporate_tax_compliance_evidence_from_Chinese_Taoism_and_Buddhism
- Kandel, Yubaraj (2025): *Natural Resource Management in the Buddhist Era: Historical Practices and Contemporary Implementations* VERITAS Journal, Vol 16, No. 3
- Kumar, A. (2025). Thematic exposure on politics and economic growth with special reference to Buddhist ethics. *International Journal of Enhanced Studies and Researches in Research (IJESRR)*, 12(3).
<https://ijesrr.org/publication/108/141.%20ijesrr%20june%202025.pdf>
- Pagel, U. (2014). Buddhist monks in tax disputes: Monastic attitudes towards revenue collection in ancient India. *Journal of the Royal Asiatic Society*.
https://www.researchgate.net/profile/Ulrich_Pagel/publication/320309692

- Pathirana, J. P. (2018). *Buddhist ethics in economic system*. International Journal of Social Sciences and Humanities. Vol. 2 No. 3, December 2018, pages: 1-11
<https://media.neliti.com/media/publications/572048-buddhist-ethics-in-economic-system-2aced0af.pdf>
- Queen, C. S. (n.d.). *Economic justice in the Buddhist tradition*. Dickinson Blogs.
<https://blogs.dickinson.edu/buddhistethics/files/2024/10/Queen-Economic-Justice-final-1.pdf>
- Seneviratne, H. L. (2006). *Buddhism and the economic management as depicted in the Pali Canon*. University of the West Institutional Repository.
<https://ir.uwest.edu/s/index/item/616>
- Sodani, K. (2023). The administrative innovations of the Maurya empire: A study of Ashoka's reform. *IJFANS International Journal of Food and Nutritional Sciences*.
<https://www.ijfans.org/uploads/paper/6f471dcd4dff23985615396b77429d4.pdf>
- State of Formation. (2011, March 11). *Birth, old age, sickness, and taxes: Buddhism and fiscal policy*. <https://stateofformation.org/2011/03/birth-old-age-sickness-and-taxes-buddhism-and-fiscal-policy/>
- गौतम, डा. बद्धीनारायण (ई. २०१७). 'विश्व शान्तिको मुहान लुम्बिनी: प्राचीनता र विकास.' Historical Journal. (Volume:12, Number:1)
- महर्जन, बसन्त (ई. २००५). 'लुम्बिनी: ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक अध्ययन.' बसामाई डट कम
- महर्जन, बसन्त (२०७८०). 'लुम्बिनीमा सम्राट अशोकको कर!' हिमालखबर. (१४ चैत्र). <https://www.himalkhabar.com/news/129016>.

प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाह: सोह्रौं योजनाको कार्यदिशा

✍ राजेशबाबु घिमिरे*

सारांश

योजनाबद्ध विकासको लगभग सात दशक लामो अभ्यासमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधारले प्राथमिकता पाउदै आएको छ। नेपालको संविधान जारी भएपछि कार्यान्वयनमा आएको चौधौं योजना सङ्घीय स्वरूपको शासकीय व्यवस्थालाई मार्गदर्शन गर्ने प्रथम योजना हो। पन्ध्रौं आवधिक योजना कार्यान्वयन समीक्षा र सोह्रौं आवधिक योजना कार्यान्वयनसम्म आइपुग्दा सोह्रौं आवधिक योजनाले सार्वजनिक सेवा प्रवाहको प्रभावकारीतामा शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धनको सवाललाई तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, बाह्य लगायतका सबै क्षेत्रमा विषयगत बनाउन दिशानिर्देश समेत गरेको छ। विक्रम सम्बत् २१०० सम्ममा “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्ने दीर्घकालीन सोच तय गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा राज्यको सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक क्षेत्रमा देखिएको अन्याय, असमानता र अपारदर्शिताका कारण व्याप्त भ्रष्टाचार र कुशासनप्रतिको चरम निराशाबाट जन्मेको जेनजी युवा पुस्ताको माग भ्रष्टाचारको अन्त र सुशासन कायम गरी “समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” को सोच अनुरूप सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी सबै तह र सरकारी, निजी, सहकारी, गैरसरकारी, विकास साझेदार लगायतका सबै पक्षका सरोकारवाल निकाय बीचको अन्तरसम्बन्ध र कार्यात्मक क्षमतालाई मजबूत तुल्याउने समष्टिगत रणनीति हुनुपर्ने कार्यदिशा सोह्रौं योजनाले तय गरेको छ।

शब्दकुञ्जी: क्रस-सेक्टरल इनोभेसन (Cross-sectoral Innovation), अन्तरक्रिया र नीतिगत सुसंगतता (Policy Coherence), सकारात्मक सम्बन्ध (Synergy), विरोधाभास (Trade-Off), नीति बनाउने संगठन (Policy Organization), नियमन गर्ने संगठन (Regulatory Organization), सेवा प्रवाह गर्ने संगठन (Service Delivery Organization) र गुनासो सुन्ने संगठन (Complaint Organization), सहज संक्रमण रणनीति (Smooth Transition Strategy)।

पृष्ठभूमि

मानिसको जन्म पूर्वदिखि मृत्यु पछिसम्मका सम्बन्धित सम्बन्धित क्रियाकलापमा शासकीय मूल्य, मान्यता र मर्यादा प्रणालीले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। नेपालको संविधानलाई सुशासन,

* निर्देशक, राष्ट्रिय योजना आयोग

सामाजिक न्याय र समृद्धिको नमूना(मोडेल)को रूपमा लिन सकिन्छ। शासकीय सुधार र सुशासनको प्रत्याभूतिले लोक कल्याणकारी राज्य स्थापना गर्ने आधार तयार गर्दछ। बदलिँदो समयसँगै शासकीय सुधारको क्षेत्र र दायरा पनि फराकिलो हुँदै गएको छ। नागरिकको समग्र विकास र कल्याणको अपेक्षालाई शासकीय सुधारको कार्यसूचीमा समेट्दा संविधानले अङ्गिकार गरेको लक्ष्य स्थापित हुनसक्छ। योजनावद्ध विकासको करिब सात दशकको प्रयासबाट गरिबी न्यूनीकरण, कृषि, पर्यटन तथा उर्जा क्षेत्रमा सकारात्मक परिणामहरू देखिएका छन्। सामाजिक क्षेत्रमा विशेष गरी महिला सहभागिता तथा सशक्तिकरण एवम् सामाजिक समावेशीकरण र स्वास्थ्य सेवाको विस्तारमा सकारात्मक प्रगति भएको छ। तर सेवा विस्तारको तुलनामा सेवा प्रवाहको गुणस्तर घटदा नागरिकहरूमा वितृष्णा बढ्दै गइरहेको सजिलै देख्न सकिन्छ। सेवा प्रवाहलाई छिटो, गुणस्तरीय, पहुँचयोग्य, जनसहभागितामूलक तथा निष्पक्ष बनाई जनसन्तुष्टि प्राप्त भएमा मात्र राज्य वा सरकारले आफ्नो जनातालाई कुनै भेदभावबिना दिने सेवालाई सार्वजनिक सेवा भनिन्छ। यो सेवा सरकार र नागरिकलाई जोड्ने माध्यम मात्र नभएर सरकारको प्रभावकारिता र क्षमता पहिचान गर्ने माध्यम पनि हो। अत्यावश्यक, आधारभुत, पुर्वाधार सम्बन्धित, सामाजिक क्षेत्रका, क्षमता विकाससँगका, उत्पादन र वितरणसँगका सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई समष्टिमा सेवा प्रवाहको रूपमा लिई विकसित देशको तुलनामा दक्ष, प्रभावकारी र पहुँचयोग्य, लागतप्रभावी बनाउनु आजको आवश्यकता हो भने यसको दीगोपना चुनौतीको रूपमा देखिएको छ।

योजनावद्ध विकाससमग्र विकास प्रयासलाई योजनावद्ध ढङ्गले समन्वय, सहकार्य र एकीकृत रूपमा लैजान उपलब्ध स्रोतको उच्चतम प्रयोग गरी सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता एवं सहकार्यमा उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्र तथा समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली समाजको निर्माण गर्ने दीर्घकालीन सोच सहितको योजनावद्ध विकास व्यवस्थापनले प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूपमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको प्रभावकारीतामा योगदान गरेको हुन्छ। विक्रम सम्वत् २१०० सम्ममा “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्ने दीर्घकालीन सोच तय गरिएको छ। त्यस्तै सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी क्षेत्रको सक्रिय सहभागितामा वि.सं. २०८३ (सन् २०२६) मा नेपाललाई अतिक्रम विकसितबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति गर्ने र वि.सं. २०८७ (सन् २०३०) सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै मध्यम आय भएको मुलुकमा पुऱ्याउने लक्ष्य तय गरिएको छ। यसरी तय गरिएका लक्ष्यहरू हासिल गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी सबै तह र सरकारी, निजी, सहकारी, गैरसरकारी, विकास साझेदार लगायतका सबै पक्षका सरोकारवाल निकाय बीचको

अन्तरसम्बन्ध र कार्यात्मक क्षमतालाई मजबूत तुल्याउने समष्टिगत रणनीति हुनुपर्ने कार्यदिशा सोह्रौं योजनाले तय गरेको छ।

डिजिटल प्रणालीमार्फत सेवा प्रवाह पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन जोड दिइरहेका नयाँ पुस्ता(जेनजी)को मागलाई सुनिश्चित गर्न सरकारले समर्थनसहित अपनत्व लिन सक्नु पर्दछ। सुशासनको प्रत्याभूतिको लागि राजनीतिक, प्रशासनिक, न्यायिक एवम् सामाजिक क्षेत्रमा पारदर्शीता, जवाफदेहिता, जनउत्तरदायित्व, सदाचारयुक्त कार्य प्रणाली र व्यवहार आवश्यक पर्दछ। सङ्घीय शासन प्रणालीमा तहगत सरकारहरूको बीचमा अधिकार, दायित्व एवम् कर्तव्य, कार्य जिम्मेवारी र प्रभावकारी समन्वयलाई सबल र सुदृढ बनाउनु अपरिहार्य हुन्छ। राज्यबाट प्रदान गरिएको सेवा, सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गराउनु राज्यको दायित्व हो।

विद्यमान व्यवस्था:

नीतिगत व्यवस्था:

क्षेत्रीय सन्तुलन सहितको समावेशी आर्थिक विकासको लागि क्षेत्रीय विकासको योजनावद्ध विकास अन्तर्गत दिगो सामाजिक, आर्थिक विकासको रणनीति र कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी समन्वयात्मक तवरले कार्यान्वयन गर्ने; विकासक दृष्टिले पछाडि परेका क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै सन्तुलित, वातावरण अनुकूल, गुणस्तरीय तथा दिगो रूपमा भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने; वैज्ञानिक अध्ययन, अनुसन्धान एवं विज्ञान र प्रविधिको आविष्कार, उन्नयन र विकासमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने र विशिष्ट प्रतिभाहरूको संरक्षण गर्ने र जनसांख्यिक तथ्याङ्कलाई अद्यावधिक गर्दै राष्ट्रिय विकास योजनासँग आवद्ध गर्ने लगायतका विकास सम्बन्धी नीतिको व्यवस्था नेपालको संविधानले गरेको छ।

दीर्घकालीन सोच २१०० ले तय गरेका समृद्धि र सुखका मूलभूत तत्वहरूलाई आत्मसात गर्दै सोह्रौं योजनाको “सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि”को सोचलाई आम नागरिकले आफ्नो जीवनमा अनुभूत गर्न सक्ने विकास र सुशासन हासिल गर्ने उद्देश्य रहेको छ। अर्थतन्त्रको संरचनागत रूपान्तरण मार्फत द्रुत विकास, सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि हासिल गर्नु नै सोह्रौं योजना (आ.ब. २०८१/८२-२०८५/८६) ले अवलम्बन गर्ने मुख्य रणनीति र संरचनागत रूपान्तरणका लागि पहिचान गरिएका क्षेत्रमा अवलम्बन गरिने समष्टिगत रणनीतिहरूले शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धन मार्फत सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने कार्यदिशा इङ्कित गरेको छ।

मानव संसाधन विकास गर्ने, स्रोत र साधनलाई सन्तुलित र समन्यायिक ढङ्गले परिचालन गरी आर्थिक असमानता र गरिबी न्यूनीकरण गर्ने र सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन चालु बजेटले आर्थिक सुधारका रणनीतिका रूपमा सार्वजनिक प्रशासनको संरचनागत, कार्यात्मक र व्यवहारगत सुधार एवं सेवा प्रवाहमा सूचना प्रविधिको अधिकतम उपयोग गरी सार्वजनिक क्षेत्रमा सुशासन प्रवर्धन गर्ने, आगामी आर्थिक वर्ष सार्वजनिक उत्तरदायित्व र स्वार्थको द्वन्द्वसम्बन्धी कानून तर्जुमा गर्दै सार्वजनिक प्रशासनमा सुधारमार्फत सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनाउने रणनीति लिएको छ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहका सन्दर्भमा विद्यमान संगठनहरूलाई नीति बनाउने, नियमन गर्ने, सेवा प्रवाह गर्ने र गुनासो सुन्ने संगठन गरी सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित चार वटै संगठनले प्रभावकारी सेवा प्रवाहलाई आत्मसात गर्ने हो भने मात्र सरकार र नागरिकबीचको भेट हुने स्थान (Area of boundary exchange) बाट जनताले सन्तुष्ट हुने गरी सेवा पाउन सक्छन्। सेवाग्राही र सेवा प्रदायकबीच नियमित सम्बाद मार्फत सम्पादित कामको विषयमा सेवाग्राहीको पृष्ठपोषण लिन, गुनासाको तत्काल सम्बोधन गर्न र कार्यसम्पादनमा सुधार ल्याउन सेवाग्राहीसँग शुक्रबार कार्यक्रम सञ्चालन गरिने; भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशीलताको नीति लिइने; भ्रष्टाचारको दृष्टिले उच्च जोखिमको क्षेत्र पहिचान गरी नियन्त्रणको लागि एकीकृत रूपमा प्रवर्द्धनात्मक, निरोधात्मक तथा उपचारात्मक उपाय अवलम्बन गर्दै सेवा प्रवाहमा सुधारका लागि शासकीय सुधारलाई केन्द्रमा राखी क्षेत्रगत कार्यक्रममा राखिएको छ।

कार्यान्वयन अवस्था:

शासकीय अधिकारको प्रयोग, सेवा प्रवाह तथा विकास व्यवस्थापन लगायत अन्य क्षेत्रमा राज्यका तीन तहबीच हुन सक्ने राजनीतिक विवाद समाधान गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा सङ्घीय सरकारका गृहमन्त्री, अर्थमन्त्री र सम्बन्धित प्रदेशको मुख्यमन्त्रीसहितको एक अन्तरप्रदेश परिषदको संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ। तीन तहका सरकारबीच कार्यात्मक समन्वयका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा रहेको राष्ट्रिय समन्वय परिषदको बैठक नियमित रूपमा आयोजना गरी तीन तहका सरकारका बीचमा समन्वय र सहजीकरण गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

पन्ध्रौँ आवधिक योजना कार्यान्वयन समीक्षा र सोह्रौँ आवधिक योजना कार्यान्वयनसम्म आइपुग्दा सोह्रौँ आवधिक योजनाले सार्वजनिक सेवा प्रवाहको प्रभावकारीतामा शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धनको सवाललाई तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, बाह्य लगायतका सबै

क्षेत्रमा विषयगत बनाउन दिशानिर्देश समेत गरेको छ। शासनप्रणाली प्रति सार्वभौम जनताको सहभागिता तथा स्वामित्व अभिवृद्धि होस भन्ने मुख्य उद्देश्यले एकात्मक तथा केन्द्रिकृत शासन प्रणालीको अन्त्य गरी तीन तहको सरकार रहेको सङ्घीय शासन प्रणालीको अवलम्बनसँगै गरिएको पन्ध्रौँ आवधिक योजनाको अन्तसम्म आइपुग्दा प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित शासनको सूचकाङ्क अन्तिम वर्ष (आ.व.२०८०/८१) को लक्ष्यको तुलनामा आ.व.२०७९/८० मा ज्यादै न्यून मात्र नभई योजनाको आधार वर्ष आ.व.२०७५/७६ मा मापन भएको भन्दा पनि घटेको देखिन्छ। यद्यपि सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारीता ल्याउन सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (आइसीटी) को प्रयोगमा जोड दिइयो। सुशासन ऐन तथा कानून बनाई निर्णयका तहहरू घटाइएको तथा अधिकार प्रत्यायोजनको व्यवस्था गरिएको छ। सेवा प्रवाह गर्ने विभिन्न सरकारी निकायमा क्षतिपूर्ति सहितको नागरिक बडापत्रलाई लागू गरिएको छ। सार्वजनिक निकाय तथा पदाधिकारी, कर्मचारीको उत्तरदायित्व तथा जवाफदेहिता निर्वाहलाई प्रभावकारी बनाउन पब्लिक अडिट, पब्लिक हेयरिड आदि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले हरेक वर्ष ग्राहक सन्तुष्टि सर्भेक्षण गर्ने गरेको छ। जनताका गुनासो व्यवस्थापनको लागि उजुरी पेटिका राख्ने, गुनासो सुन्ने अधिकारी तोक्ने मात्र नभई हेलो सरकार कार्यक्रम समेत सञ्चालनमा ल्याइएका छन्। विभिन्न समयमा एकीकृत तथा घुम्ती सेवा प्रवाह कार्यक्रम सञ्चालन गरी जनताका आधारभूत सेवाहरू जनताको घर आँगनमा नै पुर्याउने गरिएको छ। सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने विभिन्न सार्वजनिक निकायमा टोकन सिष्टम, डिजीटल डिस्प्ले सिष्टम लागू गरिएको छ। वेवसाइट सञ्चालन गरी विभिन्न निकायबाट संभव हुने सेवाहरू अनलाईन मार्फत समेत प्रवाह गरी इ-गभर्नेन्स स्थापना गर्ने दिशामा प्रयास भएका छन्। सरकारको प्रभावकारिता, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, आवाज र उत्तरदायित्व, नियामकको गुणस्तर तथा राजनीतिक स्थायित्व, हिंसाको अन्त्य लगायतका सूचकहरूमा भएको सुधार पनि अपेक्षाकृत देखिँदैन।

विद्यमान समस्या र चुनौतीहरू

(१) प्रशासनिक सङ्घीयताको संस्थागत विकास गर्ने।

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सरकारी सेवा सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि आवश्यक कानूनी प्रबन्ध गर्नु।
- तथ्याङ्कको संयोजन र समन्वयको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनु।
- विद्युतीय सुशासनको कार्यगत तथा संस्थागत विकास र विस्तार गर्नु।

(२) शासनका बहुपात्रहरूको भूमिका सबलीकरण गर्ने।

- दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्ति गर्न सार्वजनिक, निजी, सहकारी, सामुदायिक र गैरसरकारी संस्थाको भूमिका अभिवृद्धि गर्नु।
- सुशासन कायम गर्ने निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नेतर्फ पर्याप्त पहल गर्नु।

(३) शासकीय सुधार एवम् सुशासनका लागि नीतिगत तथा कानूनी प्रबन्ध गर्ने।

- शान्ति, सुव्यवस्था र सुरक्षासहित सार्वजनिक सेवा र विकास व्यवस्थापनका लागि तीन तहका सबै निकायहरूको बीचमा अन्तर-आबद्धतायुक्त एकीकृत तथ्याङ्क प्रणाली स्थापना र सञ्चालन गर्नु।
- संविधानबमोजिम तीन तहका सरकारको एकल तथा साझा अधिकार सूचीअनुरूप कार्य विस्तृतीकरण गरी आवश्यक कानून निर्माण तथा कानून कार्यान्वयनमा तहगत सरकारबीच सामञ्जस्यता कायम गर्नु।
- नेपालमा अदृश्य अर्थतन्त्रको आकार र गहिराइबारे तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अर्थतन्त्रका विभिन्न पक्षहरूमा परेको प्रभावबारे जानकारी प्राप्त गर्नु तथा यथार्थपरक नीति तर्जुमा गर्नु।

(४) विकास व्यवस्थापनमा सुशासन कायम गर्ने।

- भौतिक विकासका लागि सञ्चालित ठूला आयोजना, सामाजिक क्षेत्रका कार्यक्रम र प्रशासनिक क्षेत्रका सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कार्यहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु।
- पर्याप्त स्रोत व्यवस्थापन, जनशक्ति परिचालन तथा नीतिगत सहजीकरणसहित नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली स्थापना गर्नु।
- अनुगमन नतिजाका आधारमा आयोजना व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गर्नु।
- आयोजनाको प्रगतिलाई आयोजना प्रमुखको कार्यसम्पादनसँग आबद्ध गर्नु।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहका लागि सोह्रौं आवधिक योजनामा दिशानिर्देश प्रमुख कार्यक्रमहरू:

(१) सार्वजनिक सेवाप्रवाहको गुणस्तर अभिवृद्धि कार्यक्रम:

- सार्वजनिक सेवा र सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कर्मचारी प्रशासनलाई जनमूखी र परिणाममूखी बनाउन सार्वजनिक सेवा सम्पादनसम्बन्धी विशेष सार्वजनिक सेवा कार्यसम्पादन ऐन निर्माण गर्ने।

- अन्तर-आबद्धताको लागि डाटा एक्सजेन्ज प्लेटफमको स्थापना र सञ्चालन गर्ने।
- डिजिटल अर्थतन्त्र र डिजिटल समाज निर्माण मार्फत स्मार्ट राष्ट्र निर्माणको लागि इ-गभर्नेन्स ब्लुप्रिन्टको व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक निकायहरूमा हुने सबै प्रकारका भुक्तानीहरूलाई विद्युतीय स्वरूपमा रूपान्तरण गर्ने।
- सार्वजनिक सेवामा आबद्ध पदाधिकारी तथा कर्मचारीसँग गरिएको कार्यसम्पादन करारलाई नतिजामूलक बनाउने।
- व्यवस्थापन परीक्षण र कार्य परीक्षण लागु गरी कार्यसम्पादन प्रणालीमा सुधार गर्ने।

(२) एकीकृत राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको विकास र सुदृढीकरण कार्यक्रमः

- तथ्यमा र प्रमाणमा आधारित नीति तथा योजना निर्माणलाई प्रभावकारी बनाउन एकीकृत राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्ने।
- हालको राष्ट्रिय तथ्यगत विवरण (नेसनल डाटा प्रोफाइल)लाई परिमार्जन गर्ने साथै विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायका तथ्याङ्क प्रणालीलाई आबद्ध गरी एकद्वार प्रणाली लागु गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका विभिन्न निकायमा रहेका तथ्याङ्कहरूलाई एकीकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको स्थापना गरी समावेश गर्ने।
- अदृश्य अर्थतन्त्र लगायतका अन्य विषयवस्तुहरूसँग सम्बन्धित तथ्यमा आधारित सूचना सङ्कलन गरी सम्बन्धित क्षेत्रका नीति, योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने।
- राज्यका सबै तह र निकायमा अनुसन्धान तथा विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने।

(३) कानूनी शासन प्रत्याभूत कार्यक्रमः

- सर्वोच्च अदालतको फैसलाहरू एवम् निर्देशनात्मक आदेश, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग लगायतका संवैधानिक आयोगका निर्णय तथा सिफारिशबमोजिम आवश्यक कानून तर्जुमा एवम् संशोधन गरी कार्यान्वयन गर्ने।

- नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता लगायत घोषणापत्रको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने कानूनहरू तर्जुमा, परिमार्जन र कार्यान्वयन गर्ने।
- दण्डहिनताको अवस्था अन्त्य गर्न राज्यका सबै अङ्गको सबलीकरण तथा सशक्तीकरण गर्ने।
- कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगलाई कानूनी शासनको दायरामा विस्तार गर्ने।

(४) प्रशासनिक सुशासन प्रवर्द्धन कार्यक्रम:

- डिजिटल शासनको माध्यमबाट पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजनैतिक र प्रशासनिक नेतृत्वलाई कूटनैतिक आचारसंहिताको व्यवस्था र सोको परिपालनको प्रबन्ध गर्ने।
- वित्तीय कारोबारको जिम्मेवार व्यक्ति सुरुवा भई गएमा रमानापत्रमा बेरूजूको रकम उल्लेख गर्ने र यसलाई कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको आधार बनाउने।
- कार्यसम्पादनमा स्वचालित मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्ने।

(५) न्यायिक प्रशासन प्रणालीमा सुदृढीकरण कार्यक्रम:

- न्यायपालिकाको संस्थागत सुदृढीकरण, न्यायिक जनशक्तिको क्षमता विकास, फरक मुद्दा व्यवस्थापन प्रणालीलाई सर्वोच्च अदालतमा समेत लागु गरी न्यायिक प्रक्रियालाई छिटोछरितो, सहज, प्रभावकारी, अनुमानयोग्य र पहुँचयोग्य बनाउने।
- सूचना प्रविधिमैत्री न्याय सम्पादन, भौतिक पूर्वाधार विकास र न्यायिक जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने; न्यायिक जनशक्तिलाई पर्याप्त मात्रामा तालिम तथा अभिमुखीकरण प्रदान गर्ने; मेलमिलाप पद्धति मार्फत विवादको दिगो समाधान गर्न सहजीकरण गर्ने।

(६) नैतिकता तथा सदाचारिताको प्रवर्द्धन कार्यक्रम:

- राष्ट्रिय सदाचार नीति तर्जुमा गर्ने।
- राजनीतिज्ञ तथा प्रशासकहरूलाई नैतिकता र सदाचारितासम्बन्धी नियमित अनुशीक्षण गर्ने।

- नागरिकलाई आफूले राज्य, समाज र परिवारप्रति निर्वाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारी तथा कर्तव्यबोध गराउनको लागि आवश्यक शिक्षा तथा संस्कारको बारेमा सघन अभियान समुदायस्तरमा सञ्चालन गर्ने।

(७) समतामूलक समावेशीकरण कार्यक्रम:

- वञ्चितताकरणमा परेका वर्ग तथा समुदायको लागि कृषि, शिक्षा, स्वास्थ्य, उद्योग, रोजगार, न्याय लगायत राज्यबाट उपलब्ध हुने सेवा, स्रोत तथा साधनको सहूलियतसहितको न्यायोचित वितरण र सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने।
- निजी, गैरसरकारी तथा अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्ने।

(८) नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास कार्यक्रम:

- सङ्घीय संरचनाअनुसार तहगत तथा निकायगत समन्वयमा आयोजना र कार्यक्रमहरूको संयुक्त अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने।
- तीन तहको सरकारको एकीकृत प्रतिवेदन प्रणालीको विकास गर्ने।
- वस्तुनिष्ठ र मापनयोग्य सूचकहरूको निर्माण गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई नियमित र प्रभावकारी बनाउने;
- अनुगमन मूल्याङ्कनबाट प्रेषण गरिएको पृष्ठपोषणहरूलाई सम्बन्धित निकायले अनिवार्य कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।

(९) आयोजना व्यवस्थापन सुधार कार्यक्रम:

- आयोजना बैङ्क तथा आयोजनाको प्राथमिकीकरण र वर्गीकरण प्रक्रियालाई प्रदेश र स्थानीय तहसम्म संस्थागत गरी एकीकृत आयोजना बैङ्क सूचना व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना गर्ने।
- आयोजना व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन आयोजना चक्रका सबै चरणमा सुरक्षा सुनिश्चितता, नेतृत्वसँग कार्यसम्पादन करार सम्झौता, प्राविधिक परीक्षण र करार प्रशासनको सुदृढीकरण तथा सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई छिटो, छरितो र पारदर्शी तुल्याउने।

(१०) सहकारी क्षेत्रको सबलीकरण कार्यक्रम:

- सहकारी संस्थाहरूलाई सहकारीको उद्देश्य, सिद्धान्त र अवधारणाअनुरूप पारदर्शीरूपमा सञ्चालन हुने र उत्पादन एवम् रोजगारीमा केन्द्रित हुने व्यवस्थाको अवलम्बन गर्ने।
- सहकारी क्षेत्रको प्रभावकारी नियमन तथा अनुगमनको लागि छुट्टै दोस्रो तहको संयन्त्र स्थापना गर्ने।

(११) सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवाग्राहीमैत्री प्रणालीको विकास र कार्यान्वयन:

- सेवा प्रवाहमा आधुनिक सूचना प्रणाली उपयोग गरी अनुहाररहित तथा नगदरहित प्रणालीको विकास र कार्यान्वयन गर्ने।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहका नवीन् वैकल्पिक औजारको प्रयोग गर्ने।
- जिम्मेवार, उत्प्रेरित र निष्ठावान कर्मचारी संयन्त्रको निर्माण गरी कार्यसम्पादनमा सिर्जनशीलता, कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्ने।

सोह्रौं आवधिक योजनाको शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धन विषयगत कार्यदिशा अनुसार रूपान्तरणकारी रणनीति र प्रमुख हस्तक्षेपकारी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनसहित तल उल्लेखित योजना अवधिको परिमाणात्मक लक्ष्य प्राप्तिको लागि क्षेत्रगत कार्यान्वयन योजना तर्जुमा गरिनुपर्ने हुन्छ।

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	आ.व.२०७९/८० को अवस्था	आ.व.२०८५/८६ को लक्ष्य
१	विधिको शासन सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.५२	०.६०
२	सरकारको प्रभावकारिता	सूचकाङ्क	-०.८७	-०.३०
३	भ्रष्टाचार नियन्त्रण (-२.५ देखि+२.५)	सूचकाङ्क	-०.५३	०.४०
४	भ्रष्टाचार न्यूनीकरण अनुभूति	सूचकाङ्क	३५	४३
५	आवाज र उत्तरदायित्व	सूचकाङ्क	०.४२	०.६८
६	राजनीतिक स्थायीत्व/हिसाको अवस्थिति	सूचकाङ्क	-०.२४	०.३०
७	नियमनको गुणस्तर	सूचकाङ्क	-०.६२	०.५

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	आ.व.२०७९/८० को अवस्था	आ.व.२०८५/८६ को लक्ष्य
८	राजनीतिक सशक्तीकरण	सूचकाङ्क	०.७४	०.८०
९	सामाजिक सशक्तीकरण	सूचकाङ्क	०.५४	०.६५
१०	दर्ता भएका लैङ्गिक हिंसा लगायतका अपराधका घटना र अनुसन्धानको अनुपात	प्रतिशत	७५	१००
११	खुला सरकार	सूचकाङ्क	०.५६	०.६३
१२	निर्वाचनमा मतदाताहरूको सहभागिता	प्रतिशत	६२	७०
१३	निर्वाचनमा बदर मत	प्रतिशत	६.१	१.०
१४	लेखापरीक्षण गरी वार्षिक आय व्ययको विवरण पेश गर्ने राजनीतिक दल	प्रतिशत	७६.५	१००
१५	हेलो सरकारमा प्राप्त उजुरी फछ्यौट (उजुरीकर्ताको पृष्ठपोषणसहित)	प्रतिशत	४३.२९	९०
१६	व्यवस्थापन परीक्षण (स्व:मूल्याङ्कनसहित)	सङ्ख्या	७४०	७५३
१७	स्थानीय तहको शासकीय क्षमताको स्व-मूल्याङ्कन गर्ने स्थानीय तह	सङ्ख्या	७३९	७५३
१८	सीमा अवलोकन पोस्ट	सङ्ख्या	२५२	४००
१९	कुल मुद्दाको फैसला (वार्षिक)	प्रतिशत	६४.४	७५
२०	अदालतको फैसला कार्यान्वयन	प्रतिशत	४७	९५

(परिमाणात्मक लक्ष्य; सोह्रौं योजना(२०८१/८२-२०८५/८६); रा.यो.आ.)

सोह्रौं आवधिक योजनाले शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धनको विषयवस्तु मार्फत सार्वजनिक सेवा प्रवाह गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि गरेको कायदिश एक व्यापक दृष्टिकोण र बुझाई सहितको गतिशील विधिमा केन्द्रित रहेको छ। सार्वजनिक सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित सोह्रौं योजनाको विषयगत क्षेत्र शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धनमा नीति बनाउने संगठन, नियमन गर्ने संगठन, सेवा प्रवाह गर्ने संगठन र गुनासो सुन्ने संगठनले आ-आफ्नो विषयगत क्षेत्रहरूबिचको सहकार्य र समन्वयलाई प्रोत्साहित गर्न, अन्तर क्षेत्र नवप्रवर्तन वा विभिन्न क्षेत्रहरू बिचको अन्तरक्रिया र

नीतिगत सुसंगतता (Policy Coherence) बाट नीतिहरू सुसंगत र पारस्परिक रूपमा सुदृढ गर्न विषय क्षेत्रगत कार्यान्वयन योजना तर्जुमा गरी विषय क्षेत्रगत उद्देश्य, योजनाको रूपान्तरणकारी रणनीति, विषय क्षेत्रगत कार्यनीति, कार्यान्वयन योजना, नतिजा खाका, अन्य क्षेत्रसँगको सकारात्मक सम्बन्ध (Synergy) विरोधाभास (Trade-Off), जोखिम तथा अनुमानसहित सूचकमा आधारित लक्ष्य मापन गरिनुपर्ने हुन्छ। सेवा प्रवाहको प्रभावकारीताको मापन सोहीँ आवधिक योजना अवधिमा हासिल गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्य प्राप्ति सूचकहरूले शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धनमा दोहोरो सकारात्मक सम्बन्धको विकास समेत गर्न सक्छ।

निष्कर्ष

सोहीँ आवधिक योजना कार्यान्वयन प्रभावकारीता, सेवा प्रवाहको गुणस्तर, दीर्घो विकास लक्ष्य प्राप्ति, अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिमा सहज संक्रमण रणनीति (Smooth Transition Strategy), दीर्घकालीन सोच २१०० ले तय गरेका समृद्धि र सुखका मूलभूत तत्वहरू हासिल गर्न शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धन विषयगत क्षेत्रको प्रत्यक्ष सम्बन्ध र अन्तरसम्बन्धित रहेका हुन्छ। अनलाइन आवेदन, ट्र्याकिङ सिस्टम, खुला डाटा र नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने प्रविधिको प्रयोगबाट भ्रष्टाचारप्रति शून्य सहनशीलतामार्फत भ्रष्टाचारको अन्त गर्दै सुशासन कायम गर्ने प्रमुख एजेण्डा रहेको जेनजी आन्दोलनको उद्देश्य अनुरूपको विकास अभ्यासलाई नयाँ दिशा र गति प्रदान गरी आवधिक योजनाको प्राथमिकतामा पनि रहेको लक्ष्य हासिल हुने वातावरण सिर्जना गर्नु आवश्यक छ। त्यसैले शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रवर्धन विषयवस्तुका लागि कार्यदिशा तय गरिएका रूपान्तरणकारी रणनीति तथा प्रमुख कार्यक्रमहरूबाट सोहीँ आवधिक योजनाका अन्य विषयवस्तुहरूमा कुनै अवरोध विना सकारात्मक प्रभाव मात्र पाउँदा “सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि” को सोचसहित संरचनात्मक रूपान्तरणमार्फत मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासमा नयाँ अध्यायको थालनी गरेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

सोह्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६); राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार।

नेपालको संविधान, २०७२; कानून किताव व्यवस्था समिति।

बजेट वक्तव्य आर्थिक वर्ष २०८१/८२; अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार।

१५औँ योजना(आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१); राष्ट्रिय योजना आयोग।

नेपालमा सङ्घीयता अनुभव, अवलोकन र अनुभूति; डा. सोमलाल सुवेदी।

सोह्रौँ पञ्चवर्षीय सूचक योजनाका गन्तव्य क्षेत्रहरू; राजेशबाबु घिमिरे; विकास पत्रिका, वर्ष ४०-
अङ्क १-२०८० असोज; राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार।

सेवा प्रवाहमा नयाँ मुद्दा: सार्वजनिक पृष्ठपोषण; विष्णु प्रसाद लम्साल; प्रशासन पत्रिका, वर्ष ३८,
अंक २, पूर्णाङ्क १०५, फाल्गुण २०६३।

नेपालमा राष्ट्रसेवकहरूको निवृत्तभरणसम्बन्धी विद्यमान व्यवस्था: देखिएका समस्याहरू र भावी सुधार

✍ नवराज नेपाल*

सारांश

नेपालको सरकारी सेवाको निवृत्तभरण प्रणालीले सेवानिवृत्त कर्मचारीलाई आर्थिक सुरक्षा र सम्मानजनक जीवनयापन सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राख्दछ। परम्परागत रूपमा नेपालमा पुरस्कारको सिद्धान्त (Reward Theory) मा आधारित पेन्सन प्रणाली लागू छ, जसअनुसार कर्मचारीले सेवा अवधिभर तलबबाट प्रत्यक्ष योगदान नगरे पनि सरकारले सेवा अवधि र अन्तिम तलबका आधारमा आजीवन मासिक निवृत्तभरण प्रदान गर्दछ। सामान्यतया न्यूनतम २० वर्ष सरकारी सेवा पूरा गरेपछि कर्मचारीले पेन्सन पाउने अधिकार प्राप्त गर्छन्। पेन्सन रकम निर्धारण गर्दा कर्मचारीको सेवा अवधि, अन्तिम तलब, पद र लागू ऐन तथा नियमावलीलाई आधार मानिन्छ। सेवा अवधि बढ्दै जाँदा पेन्सनको मात्रा पनि बढ्ने व्यवस्था छ। यद्यपि, बढ्दो कर्मचारी संख्या, औषत आयु वृद्धि र नयाँ भर्ना दरका कारण सरकारको पेन्सन दायित्व तीव्र रूपमा बढ्दै गएको छ। यसले राज्यको वित्तीय चाप सिर्जना गरेको सन्दर्भमा हाल नेपालमा योगदानमा आधारित पेन्सन प्रणाली (Contributory Pension System) लागू गरी नयाँ भर्ना हुने कर्मचारीलाई सो प्रणालीमा आवद्ध गर्दै दीर्घकालीन रूपमा पेन्सन कोषलाई आत्मनिर्भर बनाउने तर्फ प्रयास गरिएको छ।

हालका सुधार प्रयासहरूमा पेन्सन व्यवस्थापनलाई डिजिटल बनाउने, क्रमशः पूर्ण रूपमा योगदानमा आधारित बनाउने, प्रणाली अद्यावधिक गरी सुरक्षासहितको स्वचालित पद्धति अबलम्बन गर्ने, पेन्सन भुक्तानीलाई पूर्ण रूपमा विद्युतीय भुक्तानी (EFT) मार्फत गर्ने, बैंक मार्फत नियमित र पारदर्शी भुक्तानी गर्ने, अनियमितता घटाउने लगायतका उपायहरू समावेश छन्। समग्रमा, नेपालमा "शासकको निगाह" बाट शुरू भएको निवृत्तभरण कर्मचारीको अधिकार" हुँदै अहिले योगदानमा आधारित र सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितताको चरणमा आइपुगेको देखिन्छ। यसको दिगो व्यवस्थापन, वित्तीय अनुशासन र भविष्यका पुस्ताका लागि सुरक्षित बनाउनु आजको प्रमुख चुनौती हो।

शब्द कुञ्जी: निवृत्तभरण, योगदानमा आधारित निवृत्तभरण, शैक्षिक र सन्तति वृत्ति, सामाजिक सुरक्षा।

* कार्यालय प्रमुख, निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालय

१. परिचय

निवृत्तभरण भन्नाले कर्मचारी कामदारले आफ्नो निश्चित सेवा अवधि पूरा गरी अवकाश प्राप्त गरेपछि निजको बाँकी जीवनयापनलाई सहज बनाउन राज्य वा रोजगारदाता संस्थाले तोकिएको समय अन्तराल (सामान्यतया मासिक) मा प्रदान गर्ने आर्थिक रकमलाई बुझाउँछ।

नेपालमा निवृत्तभरणले आफ्नो जीवनको उत्पादनशील समय राष्ट्रसेवामा समर्पण गरी सेवा निवृत्त भई निज र निजको आश्रित परिवारले जीविकोपार्जन वापत राज्यबाट प्राप्त गर्ने मासिक वृत्ति बुझिने गरिएको छ।

विश्वमा निवृत्तभरण अवधारणा धेरै पुरानो भएतापनि यसको आधुनिक र व्यवस्थित रूपको विकासक्रम १९ औं शताब्दी देखि भएको पाइन्छ। प्राचीन रोमन सम्राट आगस्ट सिजरले सैनिकहरूका लागि सबैभन्दा पहिले निवृत्तभरण योजना बनाएका थिए जसले १६ देखि २५ वर्षसम्म सेवा गरेका सैनिकहरूलाई पछि एकमुष्ट रकम वा मासिक रूपमा आर्थिक सुविधा दिने व्यवस्था गरेका थिए।

२. ऐतिहासिक विकासक्रम

यसलाई मुख्यतया तीन चरणमा उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- **प्रारम्भिक वा १७ औं र १८औं शताब्दी:** वेलायतको इष्ट इन्डिया कम्पनी र बैंक अफ इङ्ल्याण्ड जस्ता संस्थाहरूले आफ्ना कर्मचारीका लागि पेन्सन योजना शुरू गरे। सन् १६७६ मा वेलायतको जलसेवा अधिकारीहरूका लागि राज्यद्वारा पेन्सनको व्यवस्था गरिएको थियो।
- **मध्यकाल (१८८९ देखि १९३५ सम्म):** जर्मन चान्सलर ओटो भान विस्मार्कले सन् १८८९ मा विश्वकै पहिलो निवृत्तभरण प्रणाली लागू गरे। यसअनुसार ७० वर्ष पुगेका कामदारहरूलाई राज्यले पेन्सन दिने सुनिश्चतता गरेको थियो।
- **दोस्रो विश्वयुद्धपछिको विस्तार (सन् १९३५ देखि हालसम्म):** सन् १९३५ मा USA मा social security act लागू भयो। विश्वयुद्धपछि विकसित देशहरूले कोखदेखि चिहानसम्म (Cradle to grave) को अवधारणा अन्तर्गत निवृत्तभरणलाई अनिवार्य बनाए।

३. निवृत्तभरण सैद्धान्तिक पक्षहरू

विश्वव्यापी रूपमा निवृत्तभरणसम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रचलनमा रहेको भएतापनि केही प्रमुख सिद्धान्तहरू निम्नानुसार छन्-

क. स्थगन गरिएको पारिश्रमिकको सिद्धान्त (Deferred way theory): यस सिद्धान्तअनुसार कर्मचारीको सेवामा रहँदाको तलब अंशको रूपमा रोजगारदाताले कट्टा गरी भविष्यको सुरक्षाका लागि अवकाश पश्चात भुक्तानी गर्न सञ्चित गरेको रकम हो। नेपालको हकमा सामाजिक सुरक्षा कोष, कर्मचारी सञ्चय कोष कट्टीलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

ख. सामाजिक सुरक्षा र प्रभावकारी राज्यको सिद्धान्त (social security and welfare state theory): राज्यले state for all को अवधारणाअनुसार विपन्न कमजोर र जोखिममा रहेका नागरिकहरूलाई भोकमरी र गरिबीबाट बचाउदै न्यूनतम जीवनयापन गर्न सहज बनाउन प्रदान गर्ने आर्थिक सहायतालाई यस अन्तगत राख्न सकिन्छ। सरकारले प्रदान गर्ने सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई यसको उदाहरण रूपमा लिन सकिन्छ।

ग. पुरस्कारको सिद्धान्त (Reward theory): लामो समयसम्म इमान्दारीपूर्वक राष्ट्र वा संस्थाको सेवा गरेबापत अवकाश पश्चात निरन्तर प्रदान गर्ने मासिक वृत्ति वा अन्य सम्मान (lifetime achievement) लाई पुरस्कार सिद्धान्त भित्र समावेश गरिने। नेपालमा राष्ट्रसेवकहरूलाई अवकाश पश्चात सरकारले दिने मासिक निवृत्तभरणलाई यस श्रेणीमा राख्न सकिन्छ।

४. नेपालमा निवृत्तभरण व्यवस्थापन

क. ऐतिहासिक विकासक्रम

नेपालमा निवृत्तभरणको इतिहास भण्डै ९ दशक पुरानो रहेको छ। शुरूमा केवल सैनिकहरूको लागि व्यवस्था गरिएको निवृत्तभरणको सुविधा क्रमशः निजामती र अन्य सरकारी सेवामा विस्तार हुँदै वि.सं. २०७६ श्रावण १ गतेपछि नियुक्त हुने निजामती, प्रहरी र सैनिक सेवालार्थ तथा वि.सं. २०८२ वैशाख १ पछि नियुक्त हुने शिक्षकहरूलाई योगदानमा आधारित निवृत्तभरणको व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालमा निवृत्तभरणको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई निम्नलिखित चरणहरूमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ-

ख. राणाकालीन समय (१९११ - २००७ सम्म)

औपचारिक शुरूवात राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शम्शेरको पालादेखि भएको हो। शुरूमा भारतीय सेनामा भर्ती हुने नेपालीहरूले पेन्सन पाएकाले जुद्ध शम्शेर ज.ब.रा.ले आफ्ना सैनिकहरूलाई पनि पेन्सन दिन सैनिक द्रव्यकोष स्थापना गरी वि.सं. १९९१ मा सैनिकहरूलाई पेन्सन दिन शुरू गरे।

निजामतीतर्फ विस्तार

वि.सं. १९९१ सैनिकहरूलाई पेन्सन दिन थालेको २ वर्षपछि वि.सं. १९९३ देखि निजामती लगायतका राष्ट्रसेवकहरूलाई पनि पेन्सन दिन थालियो। यसरी पेन्सन दिने प्रचलन शुरूवात भए पनि पेन्सन प्राप्त गर्ने कडा नियमहरू रहेको र उच्च ओहदा र राणा शासकका निकट कर्मचारीहरूले मात्र पेन्सन प्राप्त गर्दथे।

संस्थागत र कानूनी आधारयुक्त निवृत्तभरणको चरण (वि.सं.२००७ देखि २०४९)

यस समयमा प्रजातन्त्रको उदय भएसँगै कर्मचारी प्रशासन व्यवस्थित गर्ने प्रयास स्वरूप निजामती सेवा ऐन, २०१३ जारी गरियो। यस ऐनले पहिलोपटक कर्मचारीको सेवा सुरक्षा र निवृत्तभरणलाई कानूनी सुनिश्चितता प्रदान गरेको हो। वि.सं. २०१९ मा कर्मचारी सञ्चयकोषको स्थापना भएपछि कर्मचारीको पारिश्रमिकबाट निश्चित रकम कट्टा गरी सरकारले पनि त्यति नै रकम थप गरेर जम्मा गर्ने अभ्यास शुरूवात भएको हो। कर्मचारी सञ्चयकोषमा जम्मा भएको रकम अवकाश पश्चात मात्र भुक्तानी पाउने व्यवस्था रहेको भएतापनि कर्मचारीलाई आफूले जम्मा गरेको रकम ऋण स्वरूप सापटी दिन सकिने व्यवस्था अभ्यासमा छ। यस कालखण्डमा पेन्सनलाई कर्मचारीको अधिकार र राज्यको दायित्वको रूपमा स्थापित गरियो।

सामाजिक सुरक्षा विस्तार (२०५१-२०७३)

सरकारले जेष्ठ नागरिक, एकल महिला, दलित तथा पिछडिएको क्षेत्रका निश्चित उमेर पुगेका नागरिक तथा क्षेत्र तोकिएका बालबालिकाहरूका लागि मासिक रूपमा निश्चित रकम प्रदान गरी आर्थिक सुरक्षा र राज्य सबैका लागि भन्ने कल्याणकारी अवधारणा कार्यन्वयनमा लिएको। राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूका परिवारलाई समेत कर्मचारीले पाउने पेन्सनको आधा रकम प्रदान गर्न थालिएको हो।

i. योगदानमा आधारित निवृत्तभरणको चरण (वि.सं. २०७६ देखि हालसम्म)

सरकारी कोषमा निवृत्तभरणको चाप बढ्दै गएपछि भविष्यमा पेन्सनको दायित्व थप बढ्दै राज्यले धान्न नसक्ने अवस्था आउन सक्ने तर्फ विचार गरी २०७५ सालमा योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ जारी भएको छ। यस ऐनअनुसार २०७६ श्रावण १ गतेपछि सरकारी सेवामा नियुक्त हुने राष्ट्रसेवकहरूको पारिश्रमिक बाट ६% रकम कट्टा गरी सरकारले समेत ६% रकम थप गरी निवृत्तभरण कोषमा जम्मा गर्ने र उक्त कोषमा जम्मा भएको रकमबाट नियमित

पेन्सन वा एकमुष्ट उपदान दिन सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी निजी क्षेत्र र अन्य संगठित संस्थान तर्फ कार्यरत कर्मचारीहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा कोषमा रकम जम्मा गरी उक्त कोष मार्फत पेन्सन र अन्य सामाजिक सुरक्षाका अवसरहरू प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था छ। केही बैंक तथा वित्तीय संस्थाले योगदानमा आधारित पेन्सन योजनाहरू समेत कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ।

ग. नेपालमा निवृत्तभरण सम्बन्धी मौजूदा व्यवस्था

माथि उल्लेख गरेअनुसार नेपालमा "शासकको निगाह" बाट शुरू भएको निवृत्तभरण कर्मचारीको अधिकार" हुँदै अहिले योगदानमा आधारित र सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितताको चरणमा आइपुगेको देखिन्छ। पेन्सनसम्बन्धी मौजूदा व्यवस्था निम्नअनुसार रहेको छः

(क) नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था:

- **नेपालको संविधान:** सरकारी सेवा, प्रहरी र सैनिक सेवाको व्यवस्था पूर्व राष्ट्रसेवकहरूको ज्ञान, सीप, क्षमताको उपयोगसम्बन्धी नीति रहेको।
- **निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली २०५०:** निजामती सेवा ऐन, २०४९ शंशोधनसहित दफा ३३ देखि ३९ सम्म र नियमावलीको नियम ९६ देखि १०२ सम्म निवृत्तभरणसम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख भएको देखिन्छ। कर्मचारीको अवकाश स्पष्ट गरी अनिवार्य अवकाश उमेर ५८ वर्ष पुगेपछि, विशिष्ट श्रेणीमा ५ वर्ष सेवा अवधि पूरा भएपछि र स्वेच्छिक अवकाश समेतको व्यवस्था रहेको छ।

२० वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधि सेवा गरेपछि अवकाश हुने कर्मचारीको हकमा निम्न हिसाबले मासिक निवृत्तभरण दिने व्यवस्था रहेको छ -

जम्मा सेवा वर्ष * आखिरी महिनाको तलब

५०

यस्तो सुविधा भविष्यमा सरकारी सेवाको लागि अयोग्य ठहरिने गरी बर्खास्त भएको कर्मचारी, नागरिकता, उमेर वा योग्यता ढाँटेको प्रमाणित हुन आएको कर्मचारीलाई भने उपलब्ध नहुने। यसरी निवृत्तभरण रकम प्रदान गर्दा शुरू तलब स्केलको आधाभन्दा घटी र अधिकतम समान पदको वहालवाला कर्मचारीको शुरू स्केल भन्दा बढी हुन नहुने। सेवा प्रवेश उमेर ४० वर्ष तोकिएको

कर्मचारीहरू अवकाश भएमा बढीमा २ वर्ष अवधि थप गरी निवृत्तभरण प्रदान गर्न सक्ने, १५ वर्ष सेवा अवधि पूरा गरेको निजामती कर्मचारी मृत्यु भएमा बढीमा ५ वर्ष अवधि थप गरी परिवारलाई निवृत्तभरण वा उपदान मध्ये रोजेर लिन दिने।

निवृत्तभरणमा वृद्धि: बहालवाला कर्मचारीको तलव वृद्धि हुँदा शुरू अंकमा जति वृद्धि भएको छ त्यसको दुई तिहाइ (२/३) रकम निवृत्तभरणमा समेत थप हुनेछ।

- **स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ तथा नियमावली २०५५:** नियम ९३ देखि १०० सम्म अशक्त, अंगभंग भए असाधारण पारिवारिक वृत्ति, शैक्षिक वृत्ति। (निजामती सेवा ऐनकै जस्तो प्रावधानहरू रहेको)
- **सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको पारिश्रमिक सेवाका शर्त र सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७३**
दफा १५- २० सम्म
सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीश वा प्रधानन्यायाधीशको पदमा ५ वर्ष वा सो भन्दा बढी सेवा गरेमा मासिक पारिश्रमिकको ५०-६६% सम्म निवृत्तभरण पाउने व्यवस्था रहेको छ।
- **पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका अन्य शर्तसम्बन्धी ऐन, २०७३**

उच्च अदालतको न्यायधिशले १२ वर्ष र जिल्ला अदालतको न्यायधिशले २० वर्ष सेवा अवधि पूरा गरेपछि मासिक पारिश्रमिकको ५०% मासिक निवृत्तभरण पाउने। त्यसैगरी उच्च अदालतको न्यायधिशले १२ वर्ष भन्दा बढी सेवा गरेको भए १२ वर्ष पछि जति वर्ष सेवा गरेको हो सो अनुसार प्रत्येक

वर्षको लागि निजको मासिक पारिश्रमिक ०.५% ले हुने रकम थप निवृत्तभरण पाउने र जिल्ला अदालतको न्यायधिशले सो भन्दा पहिले सरकारी पदमा सेवा गरेको भए अगाडि र पछाडि गरेको सेवा अवधि २० वर्ष भन्दा बढी हुने भएमा निम्नानुसार निवृत्तभरण पाउने व्यवस्था रहेको छ।

(जम्मा सेवा अवधि * मासिक पारिश्रमिक)/५०

ii. **व्यवस्थापिका संसद सचिवालयसम्बन्धी ऐन, २०६४ (दफा ४५-५५ सम्म)**

६० वर्ष उमेर पूरा भएको वा विशिष्ट श्रेणीमा ५ वर्ष सेवा अवधि पूरा भएपछि अवकाश पाउने र २० वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधि सेवा गरेको भए निवृत्तभरण पाउने व्यवस्था छ। महासचिव वा

सचिवको पदमा १० वर्ष सेवा अवधि पूरा गरिसकेको भए मासिक पारिश्रमिकको ६६% रकम सम्म निवृत्तभरण पाउने व्यवस्था समेत रहेको छ।

iii. शिक्षा नियमावली २०५९ (नियम ११३ देखि १२८ सम्म)

नेपाल सरकारबाट स्वीकृत दरवन्दीमा स्थायी नियुक्ति पाई कम्तीमा २० वर्ष सेवा गरेको शिक्षकले निम्नानुसार मासिक निवृत्तभरण पाउने व्यवस्था छ।

(जम्मा नोकरी वर्ष * आखिरी महिनाको तलब) / ५०)

iv. प्रहरी नियमावली २०७१ (नियम १२७ देखि १४४ सम्म)

प्रहरी कर्मचारीको अवकाश सम्बन्धी व्यवस्था निम्न रहेको:

- प्रहरी महानिरीक्षक — ५८ वर्ष वा ४ वर्षे पदावधि
- प्रहरी अतिरिक्त वा नायव महानिरीक्षक— ५६ वर्ष वा ५ वर्षे पदावधि
- प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक वा प्रहरी उपरीक्षक — ५५ वर्ष वा ६ वर्षे/१० वर्षे पदावधि
- प्रहरी नायव उपरीक्षक — ५४ वर्ष पदावधि नतोकिएको
- प्रहरी निरीक्षक — ५३ वर्ष
- प्रहरी नायव निरीक्षक — ५२ वर्ष
- प्रहरी सहायक निरीक्षक — ५१ वर्ष
- प्रहरी हवलदार र जवान — ४८ वर्ष
- प्रहरी कार्यालय सहयोगी — ५५ वर्ष

जुनसुकै तह वा पदको प्रहरी कर्मचारी सेवा अवधि ३० वर्ष पूरा भएमा अनिवार्य अवकाश हुने।

निवृत्तभरण पाउने सेवा अवधि

- रा.प पदमा — २० वर्ष पूरा भएपछि
- प्रहरी नायव र सहायक निरीक्षक — १८ वर्ष पूरा भएपछि
- प्रहरी हवलदार र जवान — १६ वर्ष पूरा भएपछि

निवृत्तभरण रकम:

- रा.प. पदको हकमा: (नोकरी वर्ष * आखिरी तलब)/५०)
- प्र.ना.नि. र सो भन्दा तलका कर्मचारीको निमित्त:
(नोकरी वर्ष * आखिरी तलब)/४०)
- v. सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०७२ र (नियम ७० - ८५ सम्म)
 - नेपाल प्रहरीकै व्यवस्थाबमोजिम हुने।
- vi. विशेष सेवा नियमावली (नियम १३.१ देखि १३.१२ सम्म)
 - प्रहरी नियमावलीका जस्तै व्यवस्था बमोजिम हुने।
- vii. सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ (नियम ८० देखि ८९ सम्म)

२०६० वैशाख २८ पछि भर्ना हुने सबै सैनिकले २० वर्ष सेवा अवधि पूरा भएपछि र २०६० वैशाख २८ अघि नियुक्त भएका देहायका कर्मचारीले देहायका अवधि सेवा गरेको भए निवृत्तभरण पाउने-

- सहायक सेनानी र सो भन्दा माथि महारथी सम्म -२० वर्ष
- जमदार सुवेदार र प्रमुख सुवेदार — १७ वर्ष
- फलवर्स र सो भन्दा माथि हुदा सम्म — १६ वर्ष

निवृत्तभरण गणना

- सहायक सेनानी र सो भन्दा माथि महारथीसम्म
(सेवा वर्ष * आखिरी तलब /५०)
- फलोवर्स र सो भन्दा माथि प्रमुख सुवेदार सम्म र मानार्थ सह-सेनानी वा मानार्थ उपसेनानीको हकमा-

(सेवा वर्ष * आखिरी तलब /४०)

viii. योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ र नियमावली २०७६

ix. कर्मचारी सञ्चयकोष ऐन, २०१९

x. राष्ट्रिय किताबखाना (निजामती, प्रहरी, शिक्षक)का कार्यसञ्चालन दिग्दर्शनहरू

xi. निवृत्तभरण व्यवस्थापन दिग्दर्शन, २०८२

(ख) संस्थागत व्यवस्था:

- नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय: निवृत्तभरण रकम विनियोजन थप र अर्थ सुविधासम्बन्धी निर्णय गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालय: निवृत्तभरणको केन्द्रीय लेखा र प्रतिवेदन गर्ने।
- निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालय: निवृत्तभरण रकम (शिक्षक, निजामती, प्रहरी र सैनिक कर्मचारीको) भुक्तानी, हिसाब मिलान, बैंक आदेश आदि कार्य गर्ने।
- सम्बन्धित किताबखानाहरू: अवकाश हुने कर्मचारीको निवृत्तभरण रकम (निजामती, प्रहरी, शिक्षक) एकीन, पारिवारिक तथा अन्य प्रकारका निवृत्तभरण अधिकार पत्र प्रदान गर्ने।
- सैनिक अभिलेखालय: सैनिक कर्मचारीहरूको अवकाश र निवृत्तभरण यकिन गर्ने, पारिवारिक तथा अन्य प्रकारको अधिकार पत्र जारी गर्ने।
- जिल्लास्थित कोलेनिकाहरू (७७ वटा): निवृत्तभरण रकमको हिसाब मिलान, पारिवारिक निवृत्तभरण अधिकार पत्र जारी गर्ने, तामेली गर्ने, निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालय र किताबखानाको अधिकार प्रत्यायोजनबमोजिम कार्यहरू गर्ने।
- नेपाल सरकारले तोकेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लिमिटेडका शाखाहरू: निवृत्तभरण रकम भुक्तानी र शोधभर्ना माग गर्ने।
- कर्मचारी सञ्चयकोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष आदि।

(ग) कार्यक्रमगत व्यवस्था:

- मासिक निवृत्तभरण भुक्तानी
- राष्ट्रिय परिचय पत्र र निवृत्तभरणबीच आवद्धता
- दोहोरो सुविधा नियमनसम्बन्धी व्यवस्था
- उमेरअनुसार निवृत्तभरण औषधी उपचार खर्च थप हुने व्यवस्था
- निवृत्तभरणका लागि निवृत्तभरणको नवीकरणसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा निवृत्तभरणको प्रकृति (सेना, प्रहरी, शिक्षक र निजामती)

निवृत्तभरणको विवरण (आ.व २०७२/२०७३ र पछिल्लो ५ वर्षको)

आ.व.	नेपाली सेना	निजामती	प्रहरी	शिक्षक	जम्मा	वृद्धिदर %
२०७२/०७३	७१२२४	७२२२१	४५४७५	३५५१०	२२४४७७	
२०७७/०७८	८८५६७	९००९३	६३६७८	५०७७५	२९३११३	३.१%
२०७८/०७९	९५९१०	९३००३	६४८९८	५४७८३	३०८५९४	५%
२०७९/०८०	१०२१११	९५७८६	६६१६७	५८१३२	३२२१९६	४.५%
२०८०/०८१	१०४८३१	१००८४२	६८७४०	५९५३६	३३३९४९	३.४%
२०८१/०८२	११००६४	१०६०७५	७३९७३	६४७६९	३५४८८१	६.३%

पछिल्लो १० वर्षको निवृत्तभरण भुक्तानी रकम

आ.व.	विनियोजित बजेट (रु. अर्ब)	खर्च (रु. अर्ब)	वृद्धि %
२०७२/७३	३१.०६	२६.९२	
२०७३/७४	३७.१०	३७.०९	३७.८
२०७४/७५	४०.१४	४०.१४	८.२
२०७५/७६	४४.००	४२.००	४.६
२०७६/७७	५३.५४	५३.५४	२७.५
२०७७/७८	५५.५३	५५.५३	३.७
२०७८/७९	६५.२०	६४.१९	१५.६
२०७९/८०	७५.७५	७४.६९	१६.४
२०८०/८१	७९.९	७७.९०	४.३
२०८१/८२	८२.९	८२.९०	३.७

निवृत्तभरणका प्रकारहरू:

१. कर्मचारी आफैले पाउने: अवकाश पश्चात सम्बन्धित कितावखाना वा अभिलेखालयले अधिकार पत्र प्रदान गर्ने र निजले इच्छाएको बैंक शाखाबाट मासिक रूपमा भुक्तानी पाउने।

२. सात वर्षे पारिवारिक निवृत्तभरण: अवकाश प्राप्त कर्मचारी (सेना, प्रहरी, शिक्षक, निजामती) को निवृत्तभरण पाउन थालेको ७ वर्ष नपुग्दै मृत्यु भएमा निजको पति वा पत्नीलाई ७ वर्ष अवधि नपुग्दासम्म निजले खाइपाई आएको निवृत्तभरणको शतप्रतिशत रकम भुक्तानी पाउने व्यवस्था रहेको।
३. असाधारण पारिवारिक निवृत्तभरण: सरकारी कामको सिलसिलामा दुर्घटनामा परी तत्काल मृत्यु भएमा वा त्यसको कारणबाट निको नहुँदै पछि मृत्यु भएमा निजको पति वा पत्नीलाई छुट्टै आजीवन मासिक पारिवारिक वृत्तिको रूपमा उपलब्ध गराइने।
४. आजिवन पारिवारिक निवृत्तभरण: निवृत्तभरण पाइरहेको कर्मचारीको मृत्यु भएमा निजको मृत्यु भएको मितिदेखि निजको पति वा पत्नीले आजिवनसम्म प्राप्त गर्ने निवृत्तभरण। यस्तो निवृत्तभरण रकम मृतकले पाएको निवृत्तभरणको आधा हुने तर त्यस्तो पति वा पत्नीले अर्को विवाह गरेमा यस्तो निवृत्तभरण नपाउने।
५. शैक्षिक तथा सन्तति वृत्ति: कनै कर्मचारीले सरकारी कामको सिलसिलामा दुर्घटनामा परी मृत्यु भएमा वा सोही कारणले गर्दा आजीवन काम गर्न नसक्ने भएमा त्यस्तो मृत वा अशक्त कर्मचारीको बढीमा २ सन्ततिलाई १८ वर्ष उमेर नपुग्नुजेल निम्नानुसार शैक्षिक वृत्ति दिइने, मृतक कर्मचारीको २ सन्ततिलाई उक्त कर्मचारिको पदको शुरू तलब स्केलको देहायवमोजिमको प्रतिशतको दरले सन्तती वृत्ति प्रदान गर्ने-

सन्तति वृत्ति

- मुख्य सचिव- ६%
- सचिव वा सो सरह -६.५%
- अतिरिक्त सचिव -७%
- सहसचिव वा सो सरह - ८%
- उप सचिव वा सो सरह - १०%
- शाखा अधिकृत नायवसुवा, खरिदार वा सो सरह -१२%
- मुखिया वा सो सरह - १३%
- बहिदार वा सो सरह - १४%
- श्रेणीविहिन वा रा.प.अनं पाचौं - १५%

शैक्षिक वृत्ति:

- रा.प. पदको हकमा प्रत्येक सन्ततिलाई वार्षिक रू.२४००/-
- रा.प.अनं पदको हकमा प्रत्येक सन्ततिलाई वार्षिक रू.१८००/-

६. औषधी उपचार वापत निवृत्तभरणमा थप पाउने: निवृत्तभरण पाइरहेको कर्मचारीको उमेर ७५ वर्ष पूरा भएमा खाइपाई आएको नि.भ. रकममा १०% थप गरी औषधी उपचारवापत रकम प्रदान गरिन्छ। त्यसैगरी निजको उमेर ८५ वर्ष पूरा भएमा पुनः १०% थप रकम औषधी उपचार वापत प्रदान गरिन्छ। प्रहरीतर्फ हवलदारसम्मको पदलाई ६० वर्ष पुगेपछि ३०% थप, नेपाली सेनातर्फ हुद्दा वा सो भन्दा तलकालाई ३०% जमदार १०% र सुवेदारलाई ५% थप रकम ६० वर्ष उमेर पूरा भएपछि प्रदान गरिने गरिएको छ।

७. वेपत्ता भएको कर्मचारीको निवृत्तभरण: निजामती सेवामा रही काम गरेको कुनै कर्मचारी हराई वेपत्ता भई तोकिएको अवधिसम्म मरे बाँचेको पत्ता नलागेमा निजले पाउने उपदान वा निवृत्तभरणको रकम निजको परिवारलाई दिइने।

निवृत्तभरण व्यवस्थापन सम्बन्धमा निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालयले गरेका पहल तथा कार्यहरू:

- निवृत्तभरण रकम भुक्तानी र निवृत्तभरण सम्बन्धमा कार्य सहजता र एकरूपता कायम गर्न निवृत्तभरण व्यवस्थापन दिग्दर्शन, २०८२ जारी गरिएको।
- निवृत्तभरण रकम निवृत्तभरणको बैंक खातामा सोझै भुक्तानी गरी बैंक कमिशनलाई उल्लेखनीय रूपमा घटाएको। आ.व. ०७७/०७८ मा २४ करोड २० लाख रकम बैंक कमिशन भुक्तानी गरिएकोमा हाल उक्त रकम ६-१० करोडमा सीमित भएको।
- विदेशमा रहेको निवृत्तभरणकर्ताहरूलाई विदेश स्थित कूटनैतिक नियोगहरूबाट निवृत्तभरण अधिकार पत्र नवीकरण हुने व्यवस्था गरिएको।
- निवृत्तभरणका सम्पूर्ण व्यक्तिगत फाइलहरू Scan गरी Digitize गरिएको।
- ९० वर्ष उमेर पूरा भएको अति अशक्त/अपाङ्ग र भारतीय पेन्सनर बाहेक अन्यको हकमा राष्ट्रिय परिचय (NID) अनिवार्य गरिएको। (राजपत्रमा मिति २०८१/०३/१० गते प्रकाशित)
- निवृत्तभरण अधिकार पत्र नवीकरण अवधिमा सहजता: अवकाश कर्मचारी आफै भए -१ वर्ष, अन्य प्रकारका नि.भ. अ.प. भए ६ महिना कायमै रहेको।

- निकट भविष्यमै mobile वा online मार्फत निवृत्तभरण अधिकार पत्र नवीकरण हुने व्यवस्था गर्न लागिएको।

निवृत्तभरण व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू

- ऐन नियम कार्यविधि सम्बद्ध समस्या
 - सेवा पिच्छे अलग अलग नीतिगत व्यवस्था रहेको र कतिपय सवालमा अस्पष्टता रहेको, फरक फरक सुविधा भएकोले यकिन गर्न जटिल भएको। (१४ — १५ ओटासम्म ऐन नियमावली व्यवस्थाहरू छन्।)
- System integration र interface सम्बद्ध
 - चारवटा अभिलेख निकायहरू, पेन्सन कार्यालय र बैंकहरूको प्रणालीलाई एक अर्कामा आवद्ध गरी स्वचालित बनाउन नसकिएको।
 - System interface गराउन नसकिएको कारण सुधारले गति लिन नसकेको
- अन्तर निकाय समन्वय कमजोर रहेको
 - तीन किताबखाना एवं अभिलेखालय, निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालय, कोलेनिकाहरू र भुक्तानी गर्ने बैंकहरूबीचको समन्वय कमजोर रहेको।
- तथ्याङ्क अध्यावधिक जटिलता
 - बैंक विवरण, नवीकरण, NID, हिसाब मिलान, तामेलीको विवरणमा फरक फरक तथ्याङ्क प्राप्त हुने गरेको अवस्था छ।
- जनशक्तिको क्षमता र टिकाउने समस्या
 - प्रणाली सञ्चालन, संलग्न जनशक्तिको न्युन क्षमता, थप सेवा सुविधाको न्युनताले गर्दा भइरहेको जनशक्ति टिकाउन वा नयाँ जनशक्ति आकर्षण गर्न सकिएको छैन।
- प्रणाली सञ्चालनमा देखिएका समस्याहरू
 - Backup , storage, security update, integration लगायतमा दक्ष जनशक्ति र पर्याप्त स्रोत साधन नभएको।
- दोहोरो सुविधा एकीन गर्न कठिनाई भएको
 - सामाजिक सुरक्षा र निवृत्तभरण

- उच्च पदस्थको पुन मनोनयन वा नियुक्ति र निवृत्तभरण
- दोहोरो निवृत्तभरणलाई tracking गरी नियमन गर्न सकिएको छैन।
- सरकारको पटके निर्णयको आधारमा प्रदान गर्दै आएको थप सुविधालाई कानूनी रूप दिन सकिएको छैन।
- संलग्न जनशक्तिको न्युन क्षमताले निम्न प्रकारका त्रुटिहरू देखिने गरेको
 - पारिवारिक निवृत्तभरण रकम कायम गर्दा थप सुविधा नघटाई रकम आधा गर्ने।
 - २ जना पत्नी भएको खण्डमा आधा रकमलाई बराबर गर्नुपर्नेमा दुवैलाई आधा आधा भुक्तानी गर्ने।
 - हिसाब गणनामा रकम फरक पार्ने।
 - Data Base सँग हिसाब नमिलाई रकम यकिन गरिने।
 - पेन्सनसम्बन्धी काम गर्नुपरेमा जानेको छैन सिस्टम चलेन भनेर पन्छ्याउने काम गर्न नखोज्ने।
- प्रणालीको सुरक्षा र अद्यावधिकतर्फ कार्य गर्न नसक्दा कतिपय गणितीय त्रुटिहरू फेला पर्ने गरेको।

समाधानका उपायहरू:

- नीतिगत सुधार:
 - राष्ट्रसेवकहरूको निवृत्तभरण सम्बन्धमा एकरूपता कायम गरी एकै प्रकारको नीतिगत र कानूनी प्रबन्ध गर्ने।
 - पटके र फरक फरक सुविधाहरूलाई कानूनमा नै समावेश गर्ने।
- संस्थागत सुधार:
 - निवृत्तभरण व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूको क्षमता वृद्धि गर्ने।
 - प्रणाली अद्यावधिक गरी सुरक्षासहितको स्वचालित पद्धति अवलम्बन गर्ने।
 - जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि निरन्तर प्रशिक्षण र प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्ने।

- प्रकृत्यागत सुधार:
 - Faceless, Contactless, र paperless pension system लागू गर्ने ।
 - पेन्सन गणना प्रक्रिया सरल र सबैले बुझ्ने तुल्याउने ।
 - अन्तर निकाय समन्वय सहज र भरपर्दो तुल्याउने (किताबखानाहरू, अभिलेखालय, बैंक र को.ले.नि.का एवं निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालयहरूबीच) ।
- आचरणगत/ व्यवहारगत सुधार:
 - संलग्न जनशक्तिको आचरण र व्यवहारलाई सेवाग्राही मैत्री तुल्याउने ।
 - Frontline मा सेवा गर्ने जनशक्तिले सेवाग्राहीप्रति आदर एवं सम्मान गरी मित्रवत् व्यवहार गर्ने ।
 - पेन्सनरहरूले समेत राज्यको त्रुटि वा कमजोरीले थप पेन्सन वा रकम प्राप्त हुन आएमा समयमै सूचना गर्ने बानीको विकास गर्ने ।
- अन्य सुधार:
 - पेन्सनको बढ्दो दायित्व वहन गर्ने क्रमशः योगदानमा आधारित बनाउने ।
 - पेन्सनको लागि विनियोजन भएको रकम समयमै पेन्सनरसम्म पुग्ने व्यवस्था मिलाउने
- आय प्रमाणितको कार्य को.ले.नि.का हरूबाटै सम्पादन गर्ने ।

निवृत्तभरण सम्बन्धमा पछिल्लो दिनहरूमा आएका नवीनतम् अवधारणाहरू:

परम्परागत रूपमा राज्यले मात्र भार व्यहोर्ने पेन्सन प्रणालीमा बढ्दो जनसंख्या र आर्थिक भारका कारण हाल विश्वभर निम्नानुसार नवीनतम् अवधारणाहरू प्रचलनमा आएको देखिन्छ-

- i. **योगदानमा आधारित प्रणाली (Defined Contribution):** यसमा कर्मचारी र रोजगारदाता दुवैले रकम जम्मा गर्छन्। यसले राज्य वा रोजगारदाताको दीर्घकालीन भार कम गर्ने गर्दछ। नेपालमा २०७६ श्रावण १ देखि नियुक्त हुने (शिक्षक वि.सं. २०८२ वैशाख १) राष्ट्रसेवकहरूको हकमा यो व्यवस्था आकर्षित भएको छ।

- ii. **बहु खम्बे मोडल (Multi-Pillar System):** विश्व बैंकले अघि सारेको यो मोडलमा पेन्सनलाई निम्न तहहरूमा विभाजन गर्ने गरिन्छ-
- पहिलो खम्बा — राज्यले दिने न्यूनतम पेन्सन
 - दोस्रो खम्बा — रोजगारीमा आधारित योगदानमूलक
 - तेस्रो खम्बा — व्यक्तिगत स्वेच्छिक बचत
- iii. **स्वचालित भर्ना (Automatic Enrollment):** सेवा प्रवेश वा कार्य प्रारम्भ गर्न शुरू गर्ने वित्तिकै कर्मचारी कामदारलाई स्वतः पेन्सन योजनामा आवद्ध गराउने र पछि इच्छा नभएमा मात्र बाहिरिन पाउने (Nudge Theory) मा आधारित व्यवस्था।
- iv. **हरित र जिम्मेवार लगानी (ESG Investing):** पेन्सन कोषमा जम्मा भएको वा हुने मौज्दात रकमलाई वातावरणमैत्री, सामाजिक रूपमा जिम्मेवार र सुशासन कायम हुने प्रतिफलमूलक क्षेत्रमा लगानी गरी थप आमदानी गर्ने र अन्तर पुस्ता न्याय समेत कायम गर्ने।
- v. **उमेर समायोजन (Longevity Adjustment):** मानिसको औषत आयु बढ्दै गएकोले अवकाशको उमेरलाई औषत आयुसँगै स्वतः बढ्दै जानेगरी स्वचालित पद्धति अवलम्बन गर्ने।
- vi. **डिजिटलाइजेसन र AI को प्रयोग:** पेन्सनको गणना, भुक्तानी र भविष्यको योजना बनाउन AI र Block chain को प्रयोग बढाउँदै गरेको।

निष्कर्ष

राज्यको बढ्दो दायित्वलाई व्यवस्थापन गर्दै आगामी दिनमा योगदानमा आधारित निवृत्तभरणका साथै उदीयमान अवधारणा अगाल्ने तर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित हुनुपर्दछ। निवृत्तभरणसम्बन्धी नीतिगत विषयमा एकरूपता कायम गर्दै संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रविधिमा आधारित निवृत्तभरण व्यवस्थापन प्रक्रिया अबलम्बन गर्नुपर्दछ। राष्ट्रसेवकको कदर गर्दै राज्यबाट प्राप्त हुने निवृत्तभरणको व्यवस्थापनमा प्रदायक र प्रापकले समेत आफ्नो इमान्दारिता र स्वच्छता कायम गर्न आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान, काठमाडौं कानून किताब व्यवस्था समिति।

निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालय (२०८२), निवृत्तभरण व्यवस्थापन दिग्दर्शन, २०८२, निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालय, काठमाडौं।

नेपाल कानून आयोग (२०५०), निजामती सेवा ऐन, २०४९, नेपाल कानून आयोग: काठमाडौं।

नेपाल कानून आयोग (२०५०), निजामती सेवा नियमावली, २०५०, नेपाल कानून आयोग: काठमाडौं।

नेपालमा वित्तीय साक्षरता

✍ जानकी भण्डारी*

सारांश

वित्तीय साक्षरता भन्नाले व्यक्तिलाई बचत, ऋण, बीमा, ब्याजदर, बजेट र वित्तीय योजनाबारे ज्ञान प्रदान गर्ने प्रक्रिया हो, जसले उनीहरूलाई सही समयमा उचित वित्तीय निर्णय लिन सक्षम बनाउँछ। यसले व्यक्तिगत, सामुदायिक, व्यावसायिक र राष्ट्रिय स्तरमा अर्थतन्त्रलाई स्थिरता र समृद्धि दिन्छ। सामान्य, डिजिटल, व्यावसायिक, सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरताका विभिन्न प्रकारले दैनिक जीवनदेखि व्यापारिक निर्णय र राष्ट्रिय नीति निर्माणसम्म सहयोग पुऱ्याउँछ। यसले बजेट बनाउन, बचत गर्न, लगानी निर्णय लिन, ऋण व्यवस्थापन गर्न र कर बुझ्न सहयोग पुऱ्याउँछ। नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले बचत, कर्जा, बीमा र डिजिटल बैंकिङ्गबारे साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन्। यसरी वित्तीय साक्षरताले व्यक्तिलाई जिम्मेवार वित्तीय निर्णय गर्न सक्षम बनाउँदै समाज र राष्ट्रलाई सशक्त बनाउने महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।

विषयप्रवेश

वित्तीय साक्षरता आधुनिक समाजको आधारभूत आवश्यकता हो, जसले व्यक्तिलाई आफ्नो वित्तीय जीवन व्यवस्थित गर्न सहयोग गर्दछ। यसले बचत, ऋण, लगानी, बीमा र बजेट व्यवस्थापन जस्ता विषयमा ज्ञान प्रदान गर्दै आर्थिक निर्णयहरूलाई सजिलो बनाउँछ। डिजिटल युगमा वित्तीय साक्षरताले अनलाइन बैंकिङ्ग, मोबाइल वालेट, ई—पेमेन्ट जस्ता सेवाहरू सुरक्षित रूपमा प्रयोग गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। व्यावसायिक वित्तीय साक्षरताले उद्यमीलाई व्यापारिक निर्णय, नगद प्रवाह व्यवस्थापन र कर अनुपालनमा दक्ष बनाउँछ। सामुदायिक वित्तीय साक्षरताले समुदायलाई बचत, ऋण र वित्तीय सेवामा सचेत बनाउँदै सामाजिक समावेशीकरणलाई बलियो बनाउँछ। राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरताले नीति निर्माण, पाठ्यक्रम विकास र जनचेतना अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याउँछ। यसले व्यक्तिलाई वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण, ठगीबाट बच्न र आपतकालीन तयारी गर्न सक्षम बनाउँछ। नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निरन्तर वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै जनतालाई वित्तीय सेवामा पहुँच दिलाइरहेका छन्। यसरी वित्तीय साक्षरताले व्यक्तिगत, सामुदायिक र राष्ट्रिय स्तरमा आर्थिक समृद्धि र स्थिरता सुनिश्चित गर्दै समाजलाई सशक्त बनाउँछ।

* निर्देशक, महालेखापरीक्षकको कार्यालय

परिचय

वित्तीय साक्षरता भन्नाले वित्तीय क्रियाकलाप, उत्पादन र सेवाबारे आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्ने अवस्था हो। यसले व्यक्तिलाई बचत, ऋण, ब्याजदर, बीमा, बजार अध्ययन र वित्तीय योजना जस्ता विषयमा निर्णय लिन सक्षम बनाउँछ। वित्तीय उपभोक्ता वा लगानीकर्ताले जोखिम र अवसरबारे सचेत भई सही निर्णय गर्न सक्ने सीप र आत्मविश्वास विकास गर्नु नै यसको उद्देश्य हो। वित्तीय जोखिम व्यवस्थापनदेखि दीर्घकालीन आर्थिक योजना बनाउन मद्दत गर्ने क्षमता नै वित्तीय साक्षरता हो। यसले व्यक्तिहरूलाई आर्थिक नियमन, वित्तीय प्रवीणता र वित्तीय योजनाहरूको प्रभावी प्रयोग गर्न सक्षम बनाउँछ। जसमा व्यक्तिगत, सामुदायिक र राष्ट्रिय स्तरको साक्षरताले अर्थतन्त्रको समृद्धि र स्थिरता बढाउँछ। वित्तीय साक्षरता व्यक्तिगत, सामुदायिक, व्यावसायिक, र सामाजिक स्तरका समुदायहरूको आवश्यकतामा आधारित हुन्छ।

वित्तीय साक्षरता व्यक्तिहरूले वित्तीय सेवाहरूको प्रयोग र वित्तीय क्रियाकलापमा उच्च स्तरको क्षमता, बचत, ऋण प्राप्ति, तथा वित्तीय योजनाहरू सम्बन्धी ज्ञान र पारिवारिक बजेट अवलम्बन गर्दछ। पारिवारिक बजेटले परिवारभित्रको आम्दानीका स्रोतहरूको राम्रोसँग उपयोग गर्न र खर्चलाई व्यवस्थित एवं आवश्यकताका आधारमा खर्च गर्न सहयोग गर्दछ। वित्तीय रूपले साक्षरता भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो वित्तीय निर्णयहरू प्रणाली र बजारको समझदारी आधारित गर्न सक्छन्, जसले उनीहरूलाई आर्थिक समृद्धि र सुरक्षा प्राप्त गर्न सहजता मिल्छ।

वित्तीय साक्षरताका प्रकार

वित्तीय साक्षरता विभिन्न प्रकारका हुन्छन्, जसले विभिन्न स्तरका व्यक्ति तथा समुदायहरूलाई वित्तीय बजारहरूमा संलग्न र शिक्षित लगानीकर्ता बन्न, वित्तीय ज्ञान र क्षमता अभिवृद्धिमा मद्दत गर्दछ। वित्तीय साक्षरतालाई यसरी पनि हेर्न सकिन्छ।

- १) सामान्य वित्तीय साक्षरता- सामान्य वित्तीय साक्षरताले व्यक्तिलाई बचत, कर्जा, खाता खोल्ने प्रक्रिया र आधारभूत वित्तीय नियमबारे आवश्यक ज्ञान प्रदान गर्छ। यसले दैनिक जीवनमा आवश्यक पर्ने वित्तीय अवधारणा र अभ्यास बुझ्न मद्दत गर्छ। आम्दानी—खर्च व्यवस्थापनका लागि बजेट बनाउन र नियमित बचत गर्ने बानी विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। समग्रमा, आधारभूत वित्तीय निर्णयहरू प्रभावकारी रूपमा लिन सक्षम बनाउने क्षमता नै सामान्य वित्तीय साक्षरता हो।

- २) **डिजिटल वित्तीय साक्षरता** - डिजिटल भुक्तानी बढेसँगै डिजिटल वित्तीय साक्षरता अत्यावश्यक बन्दै गएको छ, जसले अनलाइन बैंकिङ, मोबाइल वालेट, QR पेमेन्टजस्ता सेवाको सुरक्षित र प्रभावकारी प्रयोग गर्न आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्छ। यसले डिजिटल वित्तीय सेवा, साइबर सुरक्षा, पैसा व्यवस्थापन, अनलाइन किनमेल र शेयर बजारसम्बन्धी आधारभूत बुझाइ विकास गराउँछ। समग्रमा, डिजिटल माध्यममार्फत सुरक्षित, सजिलो र समावेशी वित्तीय सहभागिता सुनिश्चित गर्ने क्षमता नै डिजिटल वित्तीय साक्षरता हो।
- ३) **व्यावसायिक वित्तीय साक्षरता**- यसले उद्यमीहरूलाई उचित ऋणको प्राप्ति, व्यापारिक निर्णयको लागि वित्तीय विश्लेषण र आर्थिक योजनाहरू बनाउने ज्ञान प्रदान गर्दछ। व्यावसायिक वित्तीय साक्षरताले व्यवसायलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि सान्दर्भिक वित्तीय अवधारणा, सिद्धान्तहरूको ज्ञान र बुझाइलाई जनाउँछ। व्यावसायिक वित्तीय साक्षरताले व्यवसायलाई वित्तीय विवरणहरू बुझ्न सहयोग पुऱ्याउछ। व्यावसायिक वित्तीय साक्षरताले व्यवसायलाई नगद प्रवाह व्यवस्थापन, बजेटको विकास र व्यवस्थापन, लगानी गर्ने निर्णय, व्यवसाय गर्दै जाँदा आइपर्ने हरेक जोखिम व्यवस्थापन गर्न, व्यापार लेनदेनको कर प्रभावहरू बुझ्दै र कर कानून र नियमहरूको अनुपालन गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको हुन्छ।
- ४) **सामुदायिक वित्तीय साक्षरता**- सामुदायिक वित्तीय साक्षरताले कुनै एक समुदायका वित्तीय अवधारणा, सीपहरू र ज्ञानलाई बुझाउँछ। यसमा समुदायहरूलाई बचत, ऋण, बीमा र अन्य वित्तीय सेवाहरूको प्रयोग गर्न सिकाउँछ। सामुदायिक वित्तीय साक्षरताले बजेट, बचत, लगानी, ऋण व्यवस्थापन, वित्तीय उत्पादन र सेवाहरू बुझ्ने जस्ता आधारभूत वित्तीय अवधारणाहरूमा शिक्षा प्रदान गर्छ। त्यस्तै, सामुदायिक वित्तीय साक्षरता बजेटिङ र पैसा व्यवस्थापन गर्न, बैंकिङ र वित्तीय सेवाहरू बुझ्न, क्रेडिट र ऋण व्यवस्थापन गर्न, लगानी र सेवा निवृत्ति योजना गर्न, उपभोक्ता अधिकार र वित्तीय ठगीबाट जोगिन सहयोग गर्ने गर्दछ।
- ५) **राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता**- यसमा राष्ट्रिय स्तरका वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमहरूको विकास र अवलोकन गराइन्छ। जसले राष्ट्रिय स्तरका वित्तीय स्थिति र विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरताले नीति र कानून बनाउन, वित्तीय साक्षरतालाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्मका विभिन्न तहमा विद्यालय पाठ्यक्रममा एकीकृत गर्दै लैजान, जनचेतना जगाउन, वित्तीय शिक्षा पहलहरू प्रदान गर्न, अनुसन्धान र मूल्याङ्कन गर्न वित्तीय सेवाहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्न, प्रभावकारी वित्तीय शिक्षा र परामर्श सेवाहरू प्रदान गर्न सहयोग

पुन्याउँछ। राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता पहलहरूले व्यक्ति र परिवारको वित्तीय कल्याणमा सुधार गर्ने, अर्थतन्त्रलाई सुदृढ पार्ने, सामाजिक समावेशीकरण र समानतालाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राख्दछ।

वित्तीय साक्षरताको महत्त्व

वित्तीय साक्षरता एक अत्यावश्यक जीवन कौशल हो जसले व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको वित्तको बारेमा सही समयमा उचित निर्णयहरू गर्न सक्षम बनाउँछ।

- १) **सही समयमा उचित वित्तीय निर्णय उचित निर्णय-** वित्तीय साक्षरताले व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको वित्तको बारेमा सही समयमा उचित निर्णयहरू गर्न सक्षम बनाउँछ, जसले गर्दा बिनाशकारी वित्तीय गल्तीहरूलाई रोक्न सकिन्छ। यो साक्षरता विभिन्न वित्तीय ज्ञान र सीपहरूको संज्ञानात्मक बुझाइ मार्फत प्राप्त हुन्छ।
- २) **वित्तीय आपतकाल र अनिश्चितताका लागि-** वित्तीय साक्षरताले व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ किनकि यसले मानिसहरूलाई वित्तीय आपतकालको लागि तयार गर्छ। बचत वा आपत्कालीन तयारी जस्ता विषयहरू राम्रोसँग बुझेर व्यक्तिहरू अनिश्चित समयको लागि योजनाहरू तय गर्न सक्छन्। यसले गर्दा उनीहरू वित्तीय चुनौतीहरूको लागि राम्रोसँग तयार हुन्छन् र फलस्वरूप दीर्घकालीन वित्तीय तनाव कम गर्न मद्दत पुग्छ।
- ३) **जीवनका महत्त्वपूर्ण लक्ष्यहरू प्राप्त-** वित्तीय साक्षरताले व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको लक्ष्यमा पुग्न सहयोग गर्छ। साक्षर व्यक्तिहरूले कसरी बजेट बनाउने भन्ने राम्रोसँग बुझेर महत्त्वपूर्ण वित्तीय लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नको लागि योजना निर्माण गर्न सक्छन्। यसले शिक्षाको लागि बचत, सेवा निवृत्ति र व्यवसाय चलाउने जस्ता विभिन्न जीवन लक्ष्यहरूलाई पूरा गर्न सहयोग गर्दछ, र यसरी उनीहरूलाई बनाएको योजना पूरा गर्न मद्दत गर्दछ।
- ४) **खर्च, बचत र लगानीको लागि बजेट सिर्जना-** वित्तीय साक्षरताको माध्यमबाट बजेट सिर्जना गर्न सकिन्छ, जसमा खर्च, लगानी, बचत जस्ता विषय समावेश हुन्छन्। एक राम्रो सन्तुलित बजेटले बचत र लाभदायक लगानीको लागि सहयोग गर्छ, साथै ऋण भुक्तानी गर्न मद्दत गर्दछ। यसले व्यक्तिहरूलाई वित्तीय ज्ञान र व्यवहारहरू प्रदान गरी पैसाको सही विनियोजन गर्न र उचित निर्णयहरू गर्न सक्षम बनाउँछ।

- ५) **स्मार्ट लगानी र सम्भावित आय वृद्धिलाई प्रोत्साहन-** स्मार्ट लगानीका लागि आवश्यक ज्ञानले ब्याज दर, मूल्य स्तर, विविधीकरण र जोखिम न्यूनीकरणजस्ता महत्त्वपूर्ण लगानी विषयहरू बुझ्न मद्दत गर्छ। यसले व्यक्तिलाई वित्तीय रूपमा स्मार्ट निर्णय गर्न सक्षम बनाउँछ। लगानीसम्बन्धी सही ज्ञानले भविष्यमा सम्भावित आय वृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। विविधीकरणको महत्त्व बुझेर लगानीलाई सुरक्षित र स्थिर बनाउन सकिन्छ। साथै, जोखिम न्यूनीकरणका उपाय सिकेर लगानीमा हुने सम्भावित क्षति कम गर्न मद्दत मिल्छ।
- ६) **प्रभावकारी रूपमा पैसा उधारो लिने र ऋण व्यवस्थापन-** प्रभावकारी रूपमा पैसा उधारो लिन र ऋण व्यवस्थापन गर्न आवश्यक ज्ञानले ब्याजदर, चक्रवृद्धि ब्याज, भुक्तानी अवधि र ऋण संरचना बुझ्न मद्दत गर्छ। वित्तीय साक्षरताले सही उधारो निर्णय लिन मार्गदर्शन प्रदान गर्छ र ऋणलाई व्यवस्थित रूपमा व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। उचित ऋण व्यवस्थापनले दीर्घकालीन वित्तीय तनाव कम गर्छ।
- ७) **कर ज्ञान प्राप्त गर्न र ठगीको जोखिम कम गर्न सहयोग-** विभिन्न करहरू र तिनको आयमा पर्ने प्रभावबारे ज्ञान आर्थिक सुरक्षाका लागि अत्यन्त आवश्यक हुन्छ। वित्तीय साक्षरता बढेपछि ठगीको जोखिम घट्छ र व्यक्ति सुरक्षित आर्थिक निर्णय गर्न सक्षम बन्छ। करले रोजगारी, लगानी, भाडा वा अन्य आम्दानीमा पर्ने प्रभाव बुझनाले सही योजना बनाउन मद्दत गर्छ। यस्तो ज्ञानले आर्थिक आत्मविश्वास बढाउँदै दीर्घकालीन वित्तीय स्थिरता सुनिश्चित गर्छ।

वित्तीय साक्षरतामा अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ

सन् १९८० को दशकमा विश्व आर्थिक उदारीकरणको उदयसँगै बैकिङ क्षेत्रको विकास, मुद्रा प्रचलनमा हास भई क्रेडिट कार्ड, डेविड कार्ड तथा डिजिटल करेन्सीको प्रयोगमा बिस्तार, वित्तीय तथा मौद्रिक जोखिममा वृद्धिलगायतका कारणबाट वित्तीय साक्षरताको आवश्यकता महसूस गरिएको थियो। वित्तीय साक्षरतालाई विभिन्न माध्यमबाट अवलम्बन गरिएको भए तापनि कानूनी रूपमा यसको प्रयोग सन् २००३ मा अमेरिकाबाट भएको पाइन्छ। अमेरिकाको फेयर एन्ड एक्वेट क्रेडिट ट्रान्ज्याक्सन ऐन, २००३ मा वित्तीय साक्षरताको परिभाषा गर्दै त्यससम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्न वित्तीय साक्षरता एजुकेशन कमिशन, २००३ गठन गरेपछि यसको महत्त्व र आवश्यकता अझ बढेर गएको पाइन्छ।

एक्काइसौं शताब्दीको शुरूआतसँगै वित्तीय क्षेत्रमा भएका सुधार कार्यक्रमसँगै वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्न सूचनाप्रविधिमा आधारित सुधार अभियानहरू सञ्चालन गरेको पाइन्छ। विश्व बैंकको

अनुसन्धान तथा विकास समूह र जर्ज वाशिङटन विश्वविद्यालयको संयुक्त सर्वेक्षण समूहबाट सन् २०२२ मा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी सर्वेक्षण गरी प्रतिवेदन जारी गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनअनुसार सबभन्दा कम प्रतिशत प्राप्त गर्ने पाँच देश यमन रिपब्लिकनले १३ प्रतिशत, अफगानिस्तान, अल्बानियाले १४ प्रतिशत, अंगोला र सोमालियाको १५ प्रतिशत रहेका छन् भने सबभन्दा बढी प्रतिशत प्राप्त गर्ने देशहरूमा नर्वे, डेनमार्क स्वीडेनले समान ७१ प्रतिशत, इजरायलले ६८ प्रतिशत, वेलायतले ६७ प्रतिशत प्राप्त गरेका छन्। नेपालले १८ प्रतिशत प्राप्त गरेको छ। वित्तीय साक्षरता सम्बन्धमा सन् २०२३ मा ओईसीडी मुलुकमा गरिएको वयस्क सर्वेक्षणबाट सर्वेक्षणमा सहभागी ओईसीडीका ६७ देशहरूको औसत वित्तीय साक्षरता प्रतिशत ६१ रहेको पाइन्छ भने वित्तीय ज्ञान अंक ६३ प्रतिशत, वित्तीय व्यवहार अंक ६१ प्रतिशत, वित्तीय मनोवृत्ति अंक ५६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ।

नेपालको सन्दर्भ

नेपालमा दशक अगाडिदेखि नै वित्तीय साक्षरता शिक्षाको विस्तारका लागि विभिन्न प्रयास हुँदै आएका छन्। नेपाल सरकारले वित्तीय साक्षरता र वित्तीय पहुँचलाई प्राथमिकता दिएको छ। सोसम्बन्धी आवश्यक नीति तयार गरेको छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्कले आवश्यक नीति, नियम निर्देशिकाको तर्जुमा साथै विभिन्न प्रवर्द्धनात्मक सामग्री निर्माण र विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। अन्य वित्तीय तथा गैरवित्तीय सङ्घसंस्थाले पनि आ—आपना क्षेत्रबाट वित्तीय सचेतना विस्तारका कार्य गर्दै आएका छन्। तिनै प्रयासको प्रतिफलस्वरूप हाल वित्तीय साक्षरता दर ५७.९ प्रतिशत पुगेको छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निरन्तर रूपमा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमहरू गराउँदै आइरहेका छन्। जसमा बचतको महत्त्व, कर्जाको सदुपयोगिता, ब्याजदर, बिमाको बारेमा जानकारी गराउनु साथै नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था खास गरी वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी र लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू गरी ४ प्रकारका वित्तीय संस्था र यी संस्थाहरूलाई क्रमशः क, ख, ग र घ वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको रूपमा समेत वर्गीकरण सम्बन्धी जानकारी गराउँनु, बैंकिङ्ग क्षेत्रमा प्रयोग भएका डिजिटल माध्यमहरू ईन्टरनेट बैंकिङ्ग, मोबाईल बैंकिङ्ग, एटिएम कार्ड, मोबाईल वॉलेट, एसएमएस बैंकिङ्ग आदी विषयमा साक्षरता गराउँदै आइरहेको पाइन्छ।

वित्तीय साक्षरतामा नेपालको तथ्याङ्क

नेपाल राष्ट्र बैंकले पहिलोपटक सन् २०२२ मा वित्तीय साक्षरताको अवस्था र वित्तीय समावेशिताको स्थिति सम्बन्धमा सर्वेक्षण गरी प्राप्त नतिजाको प्रतिवेदन प्रकाशन गरेको थियो। वित्तीय समावेशिताको अवस्था मापन गर्न भुक्तानी उपकरणको प्रयोग, बचत, लगानी वा अवकाश उपकरणको प्रयोग, बीमाको प्रयोग र कर्जाको प्रयोगलाई हेरिएको थियो। सर्वेक्षणबाट नेपालीहरूको समग्र राष्ट्रिय स्तरमा वित्तीय साक्षरता ५७.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। वित्तीय साक्षरताको तीन आयामका रूपमा रहेको वित्तीय ज्ञान ४७.३ प्रतिशत, वित्तीय व्यवहार ६३.५ प्रतिशत र वित्तीय मनोवृत्ति ६४.१ प्रतिशत रहेको पाइएको छ। प्रदेशगत रूपमा कोशीमा ५७ प्रतिशत, मधेशमा ५२ प्रतिशत, वागमतीमा ६४.५, गण्डकीमा ६२.४, लुम्बिनीमा ५५.६ कर्णालीमा ५९.७ सुदूरपश्चिममा ५७.९ रहेको देखिन्छ। प्रदेशगत रूपमा वित्तीय साक्षरतामा सबैभन्दा बढी अङ्क वागमती प्रदेशको ६४.५ प्रतिशत पाइएको छ भने मधेश प्रदेशले सबैभन्दा कम ५२ प्रतिशत रहेको छ। पुरुषको वित्तीय साक्षरता अङ्क ६१.८ प्रतिशत पाइएको छ भने महिलाको ५४.३ रहेको छ। उच्च आय वर्गको वित्तीय साक्षरता प्रतिशत ६८.४ रहेको भने न्यून आयवर्गको ५०.७ रहेको छ। पुरुषको वित्तीय ज्ञानमा अङ्क ५६.५ प्रतिशत रहेको छ भने महिलाको ३८.६ प्रतिशत रहेको छ। वित्तीय साक्षरता अङ्कमा भिन्नता हुनुको प्रमुख कारक तत्त्व प्रदेशहरू बीचमा वित्तीय ज्ञानमा रहेको भिन्नता देखिन्छ। वित्तीय व्यवहारको र वित्तीय मनोवृत्तिको अङ्क भने सबै प्रदेशमा लगभग समान रहेको छ। वित्तीय ज्ञानमा लैङ्गिक भिन्नता सबै प्रदेशमा पाइन्छ। ग्लोबल फाइनान्सियल लिटरेसी सर्वे सन् २०१५ को तथ्याङ्कको आधारमा नेपालमा वित्तीय साक्षरताको दर १८ प्रतिशत देखाइएको थियो। त्यसपछिका सात वर्ष हाराहारीको अवधिमा वित्तीय साक्षरतामा दरमा आएको हालको यो ५७.९ प्रतिशतको उपलब्धिलाई उत्साहजनक मान्न सकिन्छ, अर्थात् यो दिक्कलागदो अवस्था होइन तर छोटै समयमा देखिएको यो फड्कोको विषयमा राम्ररी समीक्षा गर्नु उपलब्धिपूर्ण हुन सक्छ।

नेपालमा वित्तीय साक्षरताका प्रमुख पहलहरू

- नेपालमा वित्तीय साक्षरता विस्तारका लागि करिब एक दशकदेखि निरन्तर पहलहरू भइरहेका छन्। सरकारले वित्तीय साक्षरता र वित्तीय पहुँचलाई महत्त्वपूर्ण क्षेत्रका रूपमा लिएर आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि सम्बन्धित नीति, नियम तथा निर्देशिका तयार गर्नुका साथै विभिन्न प्रचार—प्रसार सामग्री निर्माण र कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको

छ। यस्तै, अन्य वित्तीय तथा गैर—वित्तीय संस्थाहरूले पनि आफ्ना—आफ्ना क्षेत्रबाट वित्तीय चेतना अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यी सबै संयुक्त प्रयासका कारण अहिले देशको वित्तीय साक्षरता दर ५७.९ प्रतिशतमा पुगेको छ।

- नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय साक्षरता रणनीति, २०२२ मार्फत देशभर वित्तीय शिक्षा विस्तार गर्ने महत्त्वपूर्ण कदम चालेको छ। यस रणनीतिले विद्यालय पाठ्यक्रममा वित्तीय शिक्षा समावेश गर्ने, ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको पहुँच बढाउने र जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। साथै, वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी र लघुवित्त संस्थासँग सहकार्य गर्दै विभिन्न वित्तीय शिक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिँदै छन्।
- विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षासम्म वित्तीय साक्षरतालाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने प्रयास भइरहेको छ, जसले विद्यार्थीलाई बचत, बजेट, ऋण र डिजिटल वित्तीय सेवाबारे आधारभूत ज्ञान दिन मद्दत गर्छ। सामुदायिक स्तरमा सहकारी संस्थाहरूले सदस्यहरूलाई बचत, ऋण, बीमा र लगानीबारे प्रशिक्षण प्रदान गर्दै ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय शिक्षा विस्तारमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्।
- डिजिटल माध्यमको प्रयोग बढ्दै गएसँगै मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ, एटीएम, मोबाइल वालेट र QR पेमेन्टबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। साथै, साइबर सुरक्षा, डिजिटल ठगी र अनलाइन जोखिमबाट बच्न आवश्यक ज्ञान प्रदान गर्ने सचेतना कार्यक्रमहरूले वित्तीय सुरक्षालाई मजबुत बनाइरहेका छन्।
- सरकारले Financial Sector Development Strategy मार्फत वित्तीय पहुँच विस्तार, महिला सहभागिता वृद्धि र अनौपचारिक ऋण प्रणाली घटाउने लक्ष्यसहित नीतिगत पहल अघि बढाएको छ। ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको विस्तार पनि प्राथमिकतामा छ। विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंकलगायत अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले नेपालमा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमका लागि प्राविधिक तथा वित्तीय सहयोग प्रदान गर्दै आएका छन्।

नेपालको वित्तीय साक्षरतामा रहेका प्रमुख समस्याहरू

- नेपालमा वित्तीय साक्षरताको सबैभन्दा ठूलो चुनौती ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको सीमित पहुँच हो। धेरै मानिसहरू बैंक, बीमा, र डिजिटल सेवाबारे पर्याप्त जानकारी छैन। भौगोलिक कठिनाइका कारण वित्तीय संस्थाहरूको उपस्थिति कमजोर छ। यसले वित्तीय

शिक्षा कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा पुग्न कठिन बनाएको छ। परिणामस्वरूप, ग्रामीण जनसंख्या अझै अनौपचारिक ऋण प्रणालीमा निर्भर रहन बाध्य छन्।

- वित्तीय साक्षरताको कमीको अर्को कारण औपचारिक शिक्षामा वित्तीय ज्ञानको सीमित समावेश हो। धेरै विद्यालय तथा कलेजमा वित्तीय शिक्षा व्यवस्थित रूपमा पढाइँदैन। जनचेतना कार्यक्रमहरू पर्याप्त भए पनि ती सबै वर्गसम्म पुग्न सकेका छैनन्। विशेष गरी महिलाहरू, वृद्धहरू र कम आय भएका समूहहरू वित्तीय ज्ञानबाट वञ्चित छन्। यसले उनीहरूलाई आर्थिक निर्णयमा कमजोर बनाउँछ।
- डिजिटल बैंकिङ, मोबाइल वालेट, QR पेमेंटजस्ता सेवाहरू विस्तार भए पनि धेरै नागरिक सङ्ग तिनको सुरक्षित प्रयोगबारे पर्याप्त ज्ञान छैन। साइबर सुरक्षा, पासवर्ड सुरक्षा, र अनलाइन ठगीबारे चेतना न्यून छ। डिजिटल पहुँच बढे पनि डिजिटल साक्षरता समान रूपमा बढ्न सकेको छैन। यसले डिजिटल ठगीका घटनाहरू बढाउने जोखिम पैदा गर्छ। परिणामस्वरूप, धेरैले डिजिटल सेवाप्रति अविश्वास राख्छन्।
- वित्तीय साक्षरताको कमीका कारण धेरै मानिसहरू अझै साहु—महाजन वा अनौपचारिक ऋणदातामाथि निर्भर छन्। उनीहरूले ब्याजदर, ऋण संरचना, वा भुक्तानी अवधि बुझ्न नसक्दा आर्थिक शोषणमा पर्ने गरेका छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन आवश्यक कागजात र प्रक्रियाबारे जानकारी नहुँदा औपचारिक ऋणप्रति झुकाव कम भएको देखिन्छ।
- वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमहरू धेरै संस्थाले सञ्चालन गरे पनि तिनमा पर्याप्त समन्वय र निरन्तरता अभाव छ। नीति तथा कार्यक्रमहरू बने पनि कार्यान्वयनमा कमजोरी देखिन्छ। बजेट, जनशक्ति, र प्रविधिको अभावले कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन। मूल्याङ्कन तथा अनुगमन प्रणाली कमजोर भएकाले कार्यक्रमको प्रभाव मापन गर्न कठिन हुन्छ।

नेपालको वित्तीय साक्षरताका समस्या समाधानका उपायहरू

- ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा वित्तीय साक्षरता सुधार गर्न सर्वप्रथम वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार गर्न आवश्यक छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले मोबाइल बैंकिङ भ्यान, सामुदायिक क्रियोस्क, र स्थानीय प्रतिनिधिमार्फत सेवा पुऱ्याउन सक्छन्। स्थानीय भाषामा सामग्री तयार गरी गाउँ—गाउँमा वित्तीय शिक्षा अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ। सहकारी, स्थानीय तह र विद्यालयसँग सहकार्य गरी नियमित तालिम कार्यक्रम चलाउनु पर्दछ।

- औपचारिक शिक्षामा वित्तीय ज्ञान समावेश गर्न विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म अनिवार्य वित्तीय शिक्षा पाठ्यक्रम विकास गर्नुपर्छ। शिक्षकहरूलाई वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी तालिम प्रदान गर्नाले शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ। महिलाहरू, वृद्धहरू र कम आय भएका समूहका लागि छुट्टै लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ। रेडियो, टेलिभिजन, सामाजिक सञ्जाल र स्थानीय कार्यक्रममार्फत जनचेतना विस्तार गर्न सकिन्छ।
- डिजिटल वित्तीय साक्षरता बढाउन नागरिकलाई मोबाइल वालेट, QR पेमेन्ट, इन्टरनेट बैंकिङ जस्ता सेवाको सुरक्षित प्रयोगबारे प्रशिक्षण दिनुपर्छ। साइबर सुरक्षा, पासवर्ड व्यवस्थापन, र अनलाइन ठगीबाट बच्ने उपायबारे नियमित सचेतना कार्यक्रम आवश्यक हुन्छ। विद्यालय तथा सामुदायिक केन्द्रमा डिजिटल वित्तीय तालिम कक्षा सञ्चालन गर्न सकिन्छ। बैंक तथा सेवा प्रदायकहरूले सरल र बुझिने सामग्री तयार गरी प्रयोगकर्तालाई मार्गदर्शन गर्नुपर्छ।
- अनौपचारिक ऋण प्रणालीबाट नागरिकलाई हटाउन औपचारिक ऋण प्रक्रियालाई सरल, सहज र पहुँचयोग्य बनाउनुपर्छ। कागजात, प्रक्रिया र ब्याजदरबारे स्पष्ट जानकारी दिने अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ। साना किसान, उद्यमी र कम आय भएका समूहका लागि सहूलियतपूर्ण ऋण कार्यक्रम विस्तार गर्न सकिन्छ। वित्तीय संस्थाले ग्रामीण क्षेत्रमा काउन्सिलिङ सेवा उपलब्ध गराउनुपर्छ।
- वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमहरू प्रभावकारी बनाउन संस्थागत समन्वय, निरन्तरता र अनुगमन प्रणाली मजबुत बनाउनुपर्छ। सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, सहकारी, गैरसरकारी संस्था र निजी क्षेत्रबीच सहकार्य बढाउनुपर्छ। कार्यक्रम सञ्चालनका लागि पर्याप्त बजेट, जनशक्ति र प्रविधि उपलब्ध गराउन आवश्यक छ। मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी कार्यक्रमको प्रभाव मापन गर्नुपर्छ।

निष्कर्ष

वित्तीय साक्षरताले पैसासम्बन्धी ज्ञान र सीपहरूको बुझाइ प्रदान गर्छ, जसले व्यक्तिलाई उचित आर्थिक निर्णय गर्न सक्षम बनाउँछ। यसले बजेट बनाउने, खर्च नियन्त्रण गर्ने, बचत र लगानीका अवसर पहिचान गर्ने क्षमता विकास गराउँछ। सन्तुलित बजेटले ऋण भुक्तानसँगै भविष्यका लागि बचत र लगानीको ठाउँ बनाउँछ। लगानीका ब्याजदर, जोखिम, विविधीकरण र मूल्यस्तर बुझ्दा आय वृद्धि गर्ने सम्भावना बढ्छ। उधारो लिन/दिनका लागि ब्याजदर, चक्रवृद्धि ब्याज र ऋण

संरचनाको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। करका प्रकार र तिनको आयमा पर्ने प्रभाव बुझ्नु आर्थिक योजना बनाउन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। वित्तीय साक्षरता भएकाले व्यक्ति ठगीबाट जोगिन्छ, चुनौती सामना गर्न सक्षम हुन्छ र जीवनका दीर्घकालीन लक्ष्यहरू पूरा गर्न सजिलो हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल राष्ट्र बैंक, (२०२२) वित्तीय साक्षरता रणनीति, २०२२, काठमाडौं: नेपाल राष्ट्र बैंक।
चन्द, एम. बी., के.सी., एस., तथा कटुवाल, के (२०२५) नेपालमा वित्तीय साक्षरता र वित्तीय समावेशीकरणको समन्वय, नेपाल आर्थिक अध्ययन पत्रिका।

नेशनल बैंकिङ इन्स्टिच्युट (NBI), वित्तीय साक्षरता सामग्री तथा तालिम कार्यक्रम, काठमाडौं।
नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (Financial Sector Development Strategy)।

एशियाली विकास बैंक (ADB), नेपालमा वित्तीय समावेशीकरण र साक्षरता कार्यक्रम।

विश्व बैंक, (२०२१), नेपाल वित्तीय समावेशीकरण प्रतिवेदन।

सहकारी विभाग, नेपाल, सहकारीहरूको वित्तीय साक्षरतामा भूमिका, काठमाडौं।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, विद्यालय पाठ्यक्रममा वित्तीय शिक्षा समावेशीकरण सम्बन्धी ढाँचा।

संयुक्त राष्ट्र विकास कोष, (UNCDF) नेपालमा डिजिटल वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम र प्रभाव।

नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण, (NTA) डिजिटल सुरक्षा तथा साइबर सचेतना निर्देशिका।

विदेशी विनिमय सञ्चिति र सोभरेन क्रेडिट रेटिडले अर्थतन्त्रमा पार्ने प्रभाव

✍ तोमनाथ उप्रेती*

सारांश

सोभरेन क्रेडिट रेटिड र विदेशी विनिमय सञ्चिति कुनै राष्ट्रको वित्तीय विश्वसनीयता, ऋण भुक्तानी क्षमता र आर्थिक जोखिम प्रोफाइल मापन गर्ने प्रमुख सूचकहरू हुन्। उच्च क्रेडिट रेटिडले मुलुकलाई कम ब्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराउँछ, विदेशी लगानीकर्ताको विश्वास बढाउँछ र दीर्घकालीन आर्थिक स्थायित्वलाई मजबुत बनाउँछ। विदेशी विनिमय सञ्चितिले आयात धान्ने क्षमता, विनिमय दर स्थिरता र बाह्य आघात सहने शक्ति जनाउँछ। नेपालले फिच रेटिड्सबाट लगातार 'BB- (बीबी माइनस)' प्राप्त गरेको तथ्यले उसका समष्टिगत सूचकहरू तुलनात्मक रूपमा स्थिर रहेको सन्देश दिन्छ। विदेशी सञ्चिति बलियो हुनु, रेमिट्यान्स स्थिर हुनु र मौद्रिक व्यवस्थापन संयमित हुनु सकारात्मक पक्ष हुन्। तर राजनीतिक अस्थिरता, सार्वजनिक ऋण वृद्धिदर, कानूनी-संस्थागत कमजोरी र कमजोर पुँजी प्रवाह जस्ता चुनौतीहरू विद्यमान छन्। समग्रमा, नेपालले क्रेडिट रेटिड सुधार तथा विदेशी लगानी आकर्षणका लागि नीतिगत र संरचनात्मक सुधारलाई प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ।

मुख्य शब्दहरू

सोभरेन क्रेडिट रेटिड (Sovereign Credit Rating), विदेशी विनिमय सञ्चिति (Foreign Exchange Reserves), आर्थिक जोखिम प्रोफाइल (Economic Risk Profile), समष्टिगत स्थिरता (Macroeconomic Stability), वैदेशिक लगानी आकर्षण (Foreign Investment Inflows)

विषय प्रवेश

सोभरेन क्रेडिट रेटिड कुनै राष्ट्रको वित्तीय विश्वसनीयता, ऋण भुक्तानी क्षमतामाथि अन्तर्राष्ट्रिय बजारले बनाएको भरोसा र जोखिम मूल्याङ्कनको सूचक हो। यो संख्यात्मक वा श्रेणीगत संकेतक मात्र होइन; विदेशी लगानी, ब्याजदर, पुँजी प्रवाह र दीर्घकालीन आर्थिक स्थायित्वका आधारभूत तत्त्वहरूलाई प्रभावित गर्ने रणनीतिक मापन हो। क्रेडिट रेटिड उच्च भए मुलुकले सस्तो दरमा

* प्रमुख कोष नियन्त्रक, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय मोरङ

ऋण पाउन सक्छ, अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताको विश्वास बढ्छ, निजी क्षेत्रका परियोजनाका लागि विदेशी पुँजी सहज रूपमा भित्रिन्छ। विपरीत रूपमा रेटिड कमजोर भए बाह्य ऋण महँगो हुन्छ, पुँजी बहिर्गमन बढ्छ, तथा आर्थिक असुरक्षा गहिरिन्छ।

विदेशी विनिमय सञ्चिति (Foreign Exchange Reserves) राष्ट्रको बाह्य आघात सहने क्षमता, आयात निरन्तरता, विनिमय दरको स्थिरता र समष्टिगत वित्तीय स्थायित्वको मेरुदण्ड हो। पर्याप्त सञ्चिति हुँदा आयात-आधारित अर्थतन्त्रले आपूर्ति सङ्कट, मुद्रास्फीति र विनिमय दरको अस्थिरताबाट बच्न सक्छ। तर सञ्चिति कमजोर भए बजारमा तरलता तनाव, मुद्रा अवमूल्यन, मूल्यवृद्धि र लगानीकर्ताको मनोवैज्ञानिक अनिश्चितता तीव्र हुन्छ। सोभरेन क्रेडिट रेटिड र विदेशी विनिमय सञ्चिति दुवै समष्टिगत आर्थिक स्वास्थ्यका मूल संकेतक हुन् जो राष्ट्रको जोखिम प्रोफाइल, आर्थिक प्रतिष्ठा र विकास मार्गको विश्वसनीय आधार तय गर्छन्।

विदेशी विनिमय सञ्चिति (Foreign Exchange Reserves)

“विदेशी विनिमय” भन्नाले विदेशी मुद्रा, विदेशी मुद्रामा भुक्तानी हुने वा प्राप्त हुने सबै किसिमको निक्षेप, कर्जा, मौज्जात, विदेशी धितोपत्र, विदेशी मुद्रामा भुक्तानी हुने वा हुन सक्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा रहेका चेक, ड्राफ्ट, ट्राभल चेक, इलेक्ट्रोनिक फण्ड ट्रान्सपर, क्रेडिटकार्ड, प्रतीतपत्र, विनिमयपत्र, प्रतिज्ञापत्र सम्झनस पर्छ र सो शब्दले बैङ्कले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन वा प्रसारण गरी तोकिदिएको अन्य जुनसुकै मुद्रा सम्झनु पर्छ।^{११}

विदेशी मुद्रा सञ्चिति वा विदेशी विनिमय सञ्चितिलाई एकै रूपमा हेर्ने गरिए पनि विदेशी विनिमयमा विदेशी मुद्राको अलावा अन्य विदेशी विनिमयका उपकरण पनि समावेश हुन्छन्। यी उपकरणबाट आवश्यक परेमा विदेशी मुद्रा प्राप्त गर्न सकिन्छ। यो कुनै देशको केन्द्रीय बैंक तथा मौद्रिक अधिकारीसँग भएको बाह्य सम्पत्ति हो, जसलाई उनीहरूले सजिलै नियमन र नियन्त्रण गरी त्यसको विनिमय दर तोक्न सक्छन्।

विदेशी विनिमय (foreign exchange) भन्नाले विभिन्न देशहरूको मुद्राहरू (जस्तै अमेरिकी डलर, यूरो, युआन) बीच हुने आदान-प्रदान प्रक्रिया हो, जसले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, लगानी, पर्यटन र वित्तीय कारोबारलाई सम्भव बनाउँछ। विनिमय दर (exchange rate) त्यो मूल्य हो जसमा एक

^{११} विदेशी विनिमय नियमित गर्ने ऐन, २०१९

देशको मुद्रा अर्को मुलुकको मुद्रामा रूपान्तरण हुन्छ, र यो आपूर्ति-माग सिद्धान्त, ब्याज दर, मुद्रास्फीति, राजनीतिक स्थिरता र बजार विश्वासजस्ता आर्थिक तत्त्वहरूले निर्धारण हुन्छ।^{१२}

कुनै विकासोन्मुख देश, जस्तै नेपालका लागि, विदेशी विनिमयले धेरै महत्त्व राख्दछ। यसको स्रोतहरूमा आयात सामानका लागि विदेशी मुद्राको आवश्यकता, वैदेशिक ऋणको भुक्तानी र विदेशबाट आउने रेमिट्यान्स समावेश हुन्छन्। यी स्रोतहरूले देशको विनिमय दर स्थिर राख्न, तरलता सुनिश्चित गर्न र आर्थिक झट्का सहन गर्ने क्षमता बढाउन मद्दत गर्छ। जब कुनै देशको विदेशी विनिमय सञ्चिति (foreign exchange reserves) पर्याप्त हुन्छ, त्यो केन्द्रीय बैंकलाई बजारमा हस्तक्षेप गरेर आफ्नै मुद्रालाई समर्थन गर्न सक्षम बनाउँछ। यसले विनिमय दरमा चरम उतार-चढावबाट जोगाउन सहयोग पुऱ्याउँछ र दीर्घकालीन आर्थिक स्थिरतामा मद्दत गर्छ।

त्यसबाहेक, पारदर्शी र स्थिर विनिमय नीति विदेशी लगानीकर्ता र व्यापार साझेदारमा विश्वास बढाउँछ, जसले दीर्घकालीन लगानीका बाटाहरू खोल्न सक्छ। यसको नीतिगत सुधारले मुलुकलाई आर्थिक समृद्धितिर अग्रसर गराउन सक्ने सम्भावना छ। नेपालमा, विदेशी विनिमयको व्यवस्थापन नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ। यो निकाय विदेशी मुद्रा सञ्चिति सञ्चय, विनिमय दर नियमन र मौद्रिक नीति सन्तुलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

विदेशी मुद्रा राज्यको सम्पत्ति हो। यसको जथाभावी प्रयोग गरी दुरूपयोग गर्नु हुँदैन। आफैले कमाएको भए पनि विदेशी मुद्रा सरकारी निकायले तोकेबमोजिम मात्र खर्च गर्न पाइन्छ। यसको दुरूपयोग गरेमा कानूनबमोजिम कारवाही हुने गर्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति नलिई कसैले पनि विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न पाइँदैन। मुलुकभित्र विदेशी मुद्राको चलन गर्न अर्थात् कारोबार गर्न पनि पाइँदैन। भारतीय रुपैयाँ (भा.रु.)लगायत सम्पूर्ण विदेशी मुद्रा साटेर नेपाली मुद्रामा मात्र कारोबार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने विदेशी मुद्रा सटही गर्दा स्वीकृति प्राप्त कम्पनीबाट मात्र कारोबार गर्नु पर्दछ।

आजको विश्व बजार एकीकृत भइसकेको छ, जसमा विश्वव्यापीकरण र डिजिटल प्रविधिको प्रभावले एक देशमा उत्पादन भएका वस्तु तथा सेवाहरू संसारभर सहज रूपमा उपभोग गर्न सकिन्छ। मूल्य, गुणस्तर र पहुँचका आधारमा नागरिकहरू विदेशी वस्तु र सेवाको प्रयोगमा स्वतन्त्र छन्। शिक्षा, औषधोपचार, पर्यटन र खनिजजन्य वस्तुहरू जस्ता धेरै क्षेत्र विदेशी स्रोतमा निर्भर छन्। सबै देशमा

^{१२} www.nexitas.com

सबै वस्तु उत्पादन सम्भव नहुने भएकाले आयात अपरिहार्य बन्छ। यस्तो अवस्थामा विदेशी विनिमय सञ्चिति बढाउने र त्यसलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्नु प्रत्येक देशका लागि चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ।

नेपाल राष्ट्र बैङ्कले नेपाली नागरिकले विदेश जाँदा लैजान पाउने डलर सटही सुविधा तथा आयातका लागि पाइने विदेशी मुद्रासम्बन्धी नियमलाई केही खुकुलो बनाएको छ। विदेशी मुद्रा सञ्चिति उल्लेख्य बढेपछि गत साता सार्वजनिक गरिएको मौदिक नीतिमै त्यस्ता खुकुला प्रावधानहरू राखिने घोषणा गरिएको थियो। उक्त घोषणालाई कार्यान्वयन गर्न राष्ट्र बैङ्कले परिपत्र जारी गर्दै अब नेपालीले जति पटक विदेश जाँदा पनि हरेक पल्ट २ हजार ५ सय अमेरिकी डलर साटन पाउने व्यवस्था गरेको छ। पहिले एक वर्षमा दुई पटक मात्र यस्तो सुविधा पाइन्थ्यो। त्यस्तै विभिन्नखाले आयात र डलर खाता भएका नेपाली एवं विभिन्न निकायका कर्मचारीले खर्च गर्न पाउने डलरको सीमा पनि केही बढाइएको छ।

कतिसम्म विदेशी विनिमय सञ्चितिलाई सुविधाजनक मात्रै भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ। कुनै देशका लागि यतिनै विदेशी मुद्रा सञ्चिति हुनुपर्छ भन्ने कुनै पनि सर्वमान्य परिभाषा छैन तर पनि नीतिनिर्माताले विनिमय सञ्चिति नाप गर्ने विभिन्न बेन्चमार्क तयार गरेका छन्। स्थिर विनिमय दर हुने देशले परीवर्तनशील विनिमय दर हुने देशको तुलनामा सञ्चितिको स्तर बढी हुनुपर्छ भन्ने मान्यता छ। विभिन्न बेन्चमार्कमध्ये आयात धान्न पर्याप्त हुने र अल्पकालीन विदेशी ऋण तिर्न पर्याप्त हुने विदेशी सञ्चितिलाई प्रमुख आधार मानिएको छ। तसर्थ, विदेशी मुद्रा धेरै सञ्चित भएमा देशलाई फाइदा हुन्छ। यसले देशको अर्थतन्त्रलाई बलियो बनाउँछ। हामीले अन्य देशबाट वस्तु तथा सेवा आयात गर्दा विदेशी मुद्रा अर्थतन्त्रका लागि निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

अर्जेन्टिनाका पूर्वअर्थमन्त्री र पाब्लो गुइडोटी र फेडरल रिजर्वका पूर्वअध्यक्ष अलान ग्रिन्सपानको नियमअनुसार कुनै देशको विदेशी विनिमय सञ्चिति अल्पकालीन बाह्य ऋण भुक्तानी गर्न पर्याप्त हुनुपर्छ। अल्पकालीन बाह्य ऋण भन्नाले एक वर्ष र त्योभन्दा कम भुक्तानी भएको विदेशी ऋण भन्ने बुझिन्छ। परम्परागत मान्यताअनुसार (रुल अफ थम) तीन महिनाको आयात धान्न पुग्ने विदेशी विनिमय सञ्चिति भएमा त्यसलाई सुविधाजनक मानिन्छ। उदीयमान देशका लागि भने छ महिनाको आयात धान्न पुग्ने र अल्पकालीन ऋणको २०० प्रतिशतसम्म विदेशी मुद्रा सञ्चिति आवश्यक हुने मानिन्छ। विगत वर्षमा विभिन्न देशमा देखिएको आर्थिक सङ्कट र त्यसको कारणले भएको विदेशी मुद्रा पलायन हेर्दा यसैलाई नै आधार मान्न कठिन हुने देखिन्छ। विश्वमा विदेशी

मुद्रा सञ्चिति हेर्दा जुन देशले बढी निर्यात गरेको छ, अर्थात् व्यापार बचतमा रहेको छ ती देशमा नै सञ्चिति रहेको छ। विश्वमा सबैभन्दा बढी विदेशी विनिमय सञ्चिति हुने देश चीन रहेको छ। चीनको विदेशी विनिमय सञ्चिति ३ ट्रिलियन अमेरिकी डलर रहेको छ। चीन पछि विदेशी विनिमय सञ्चिति बढी हुने देशहरूमा क्रमशः जापान, स्वीजरल्यान्ड र साउदी अरेबिया रहेका छन्। हाम्रो छिमेकी मुलुक भारतको विदेशी विनिमय सञ्चिति झन्डै ७०० विलियन अमेरिकी डलर रहेको छ।

विनिमय सञ्चितिको कमीले कुनै देशको मौद्रिक नीति निर्माण र खासगरी विदेशी विनिमय नीति सञ्चालनमा असर पार्छ। यसमा केन्द्रीय बैंक बढी संवेदनशील हुन्छ। विदेशी विनिमय भन्नाले अरू देशको मुद्रा हो तर यसको महत्त्व स्वदेशी मुद्राभन्दा बढी देखिएको छ। यस अघि श्रीलंकामा देखिएको आर्थिक सङ्कट स्वदेशी मुद्राका कारणले नभई विदेशी विनिमयको सङ्कटको कारण देखा परेको हो। यसले आर्थिक रूपमा मात्र देशलाई नकारात्मक असर नपारी राजनीतिक रूपमा पनि असर पार्न पुग्यो। देशमा राजनीतिक परिवर्तन भयो। इतिहासमा पहिलोपल्ट विदेशी मुद्रामा लिएको ऋणको ब्याजसमेत तिर्न सकेन र देश टाट पल्टियो। यसबाहेक खाद्य सामग्रीको अभाव देखिएको छ। अन्य देशबाट खाद्यान्न, औषधिजस्ता अत्यावश्यक वस्तु आयात गर्नसमेत विदेशी मुद्राको अभाव छ।

त्यसैगरी विदेशी मुद्रा सञ्चितिको अवस्थाले स्वदेशी मुद्राको विनिमय दरमा असर पार्छ। अहिले विकासशील देशमा स्वदेशी मुद्राको विनिमय दर अवमूल्यन हुनुको एक प्रमुख कारण विदेशी विनिमय सञ्चितिमा कमी हुनु हो। अरू देशबाट वस्तु वा सेवाको आयात गर्नका लागि विदेशी मुद्रा आवश्यक पर्छ र आयात कम गर्न विदेशी वस्तु र सेवाको मूल्य बढी बढाउन स्वदेशी मुद्रा अवमूल्यन गर्नुपर्छ। मुद्रा अवमूल्यनले गर्दा स्वदेशी वस्तु र सेवा विदेशीका लागि सस्तो पर्छ। निर्यात बढ्न सक्छ। आफूसँग विदेशमा प्रशस्त विदेशी विनिमय सञ्चिति भएका देशले देशको आर्थिक अवस्थाका आधारमा स्वदेशी मुद्राका विनिमय दर अभिमूल्यन वा पुनर्मूल्यन गर्न सक्छ। जस्तो- विश्वमा सबैभन्दा बढी विदेशी विनिमय सञ्चिति भएको देश चीन हो र यसले निर्यात बढाउन युवानको विनिमय दर निर्धारण गर्छ। जसले गर्दा चिनियाँ वस्तु विश्वमा सबैभन्दा सस्तो पाइन्छ। विश्वका विकसित देशमा पनि चीनका वस्तुको ठूलो मात्रामा किनबेच हुन्छ। चिनियाँ बजार जताततै देख्न सकिन्छ। देशमा विदेशी विनिमयको कमी भएमा उद्योग सञ्चालनका लागि आवश्यक वस्तु र सेवा आयात गर्न सकिँदैन भने विदेशी लगानीकर्ताले पनि आफ्नो लगानी डुब्ने डरले लगानी फिर्ता लैजान सक्छन्। विदेशी विनिमय सञ्चिति पर्याप्त भएमा केन्द्रीय बैंकले विदेशी

लगानीकर्तालाई उनीहरूको लगानी नडुब्ने विश्वास दिन सक्छ। उनीहरूले लगानी फिर्ता लैजाँदैनन्। यसरी पर्याप्त मात्रामा सञ्चिति भएमा आर्थिक सङ्कट टार्न सकिन्छ।

देशमा बाढी, पहिरो, भूकम्प, महामारीजस्ता दैवी प्रकोपको समयमा अर्थव्यवस्था तहसनहस हुने भएकाले त्यस्तो समयमा बढी विदेशी विनिमय आवश्यक पर्छ। जस्तो- सन् २०१९ को अन्त्यमा देखा परेको कोरोना महामारीका कारण विदेशी विनिमयको स्रोत धेरै देशमा घट्न थाल्यो। खासगरी पर्यटन र विप्रेषण आयमा आधारित देशमा पर्यटक आगमनमा कमी आउनुका साथै विदेशमा रोजगारीका लागि जाने कामदार पनि जान नसकेकाले यी दुईबाट आउने विदेशी मुद्राको आप्रवाह बढ्न नसकेकाले यी देशमा विदेशी मुद्राको सङ्कट बढ्न सक्छ। त्यसैले विदेशी विनिमय सञ्चिति आवश्यक पर्छ। विदेशी ऋणको ब्याज तिर्न नसकेमा देशको प्रतिष्ठा घट्छ र अन्तर्राष्ट्रिय बजारबाट ऋण माग्न कठिन हुन्छ। विशेषगरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारबाट विदेशी मुद्रामा व्यापारिक ऋण लिएका देशमा यस्तो अवस्था देखापर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय वित्त समूहबाट सुविधायुक्त ऋण लिएका देशमा भने यस्तो अवस्था कमै भएको देखिएको छ।

पछिल्लो ५ वर्षमा विदेशी विनिमय सञ्चितिमा परिवर्तन विश्लेषण

Nepal Rastra Bank (NRB) का वार्षिक रिपोर्टहरू हेर्दा, विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा स्थिर र तीव्र वृद्धि देखिएको छ। २०२१/२२ वित्तीय वर्षमा, Nepal Rastra Bank (NRB) का अनुसार कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति लगभग अमेरिकी डलर ९.५४ अर्ब थियो। यस अवधिमा आयात आवरण लगभग ६.९ महिनाको रहेको थियो। तर हालका वर्षहरूमा स्थितिमा ठूलो सुधार आएको छ। Nepal Rastra Bank (NRB) को म्याक्रोइकनोमिक रिपोर्ट (२०२३/२४) अनुसार, विदेशी विनिमय सञ्चिति अमेरिकी डलर १५.२७ अर्ब पुगेको थियो। यसले देशको आयातलाई १३ महिनाभन्दा बढी समयसम्म धान्न सक्ने क्षमता दिएको थियो।

२०२४/२५ मा यो प्रवृत्ति अझ तीव्र भयो। Nepal Rastra Bank (NRB) को २०२४/२५ को तथ्याङ्कअनुसार, विदेशी विनिमय सञ्चिति अमेरिकी डलर १९.५० अर्ब पुगेको छ। यसै रिपोर्टमा भनिएको छ कि सञ्चिति रूपमै रु २,६७७.७ बिलियन पुगेको छ। सन् २०२५ मा पनि यो वृद्धि जारी रह्यो 'मध्य-सेप्टेम्बरमा Nepal Rastra Bank (NRB) ले विदेशी सञ्चितिलाई रु. २.८८ ट्रिलियन विन्दु पार गरेको र कुल आयातलाई १६ महिनासम्म पुन्याउन सक्ने स्थितिमा रहेको छ।^{१३}

^{१३} नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रतिवेदनहरू (www.nrb.gov.np)

‘सोभरेन क्रेडिट रेटिङ’मा नेपालको स्कोर

नेपालले पहिलोपटक सन् २०२४मा प्राप्त गरेको ‘सोभरेन क्रेडिट रेटिङ’ मा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था फिचले “बीबी माइनस” दिएको छ, जुन भारतपछि दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमा दोस्रो राम्रो रेटिङ हो। यसले नेपालमा लगानी जोखिमको त्रास हटाएको छ। विदेशी मुद्रा सञ्चिति बलियो, आर्थिक गतिविधिमा सुधार, र राजनीतिक स्थिरताको सम्भावना हेरेर यो रेटिङ दिइएको हो। बीबी माइनसलाई सट्टेबाजीको श्रेणीमा राखिए पनि, सुधार सम्भावना रहेको देखिएको छ। यसले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय ऋणपत्र जारी गरेर वैदेशिक लगानी भित्र्याउन सहयोग पुर्याउने अपेक्षा गरिएको छ। रेटिङ सुधार गर्न आवश्यक नीतिगत सुधार आवश्यक छ, जसले भविष्यमा उच्च रेटिङ प्राप्त गर्ने सम्भावना बढाउँछ।

नेपालले पहिलोपटक पाएको ‘बीबी माइनस’ सोभरेन क्रेडिट रेटिङ अपेक्षाकृत राम्रो मानिएको छ, जसले वैदेशिक लगानीमा अवरोध बनाउँदै आएको “जोखिम” को त्रास कम गरेको छ। रेटिङले नेपालको बलियो विदेशी मुद्रा सञ्चिति, उच्च रेमिट्यान्स र सबल वित्तीय क्षेत्र देखाएको भए पनि सरकारी वित्त, सार्वजनिक ऋण वृद्धि, राजनीतिक अस्थिरता, कानूनी कमजोरी, र कमजोर संस्थागत कार्यसम्पादन जस्ता चुनौतीहरू औँल्याएको छ। क्रेडिट रेटिङ गर्न २०७५/७६ मा सरकारले निर्णय गरेको भए पनि कोभिडका कारण प्रक्रिया ढिलो भएको थियो। सोभरेन क्रेडिट रेटिङले नेपालमा लगानी सम्भावना र साख निर्धारणका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ।

नेपालले सन् २०२५ का लागि फिच रेटिङ्स बाट आफ्नो दोस्रो सार्वभौम क्रेडिट रेटिङ ‘बीबी माइनस’ कायम राख्न सफल भएको छ। गत वर्षको मूल्याङ्कनमा पनि नेपालले यही रेटिङ प्राप्त गरेको थियो। पछिल्ला महिनाहरूमा देखिएको सामाजिक-राजनीतिक चुनौती, वर्षाजन्य प्राकृतिक विपत्ति र विश्वव्यापी आर्थिक सुस्तताका बीच पनि रेटिङ स्थिर रहनु नेपालको दीर्घकालीन दायित्व पूरा गर्ने क्षमताप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय विश्वास पुनः पुष्टि भएको रूपमा लिइएको छ। यसले नेपालको समष्टिगत आर्थिक आधार स्थिर र तुलनात्मक रूपमा बलियो रहेको संकेत गरेको छ।^{१४}

चुनाव-केन्द्रित खर्च बढ्ने सम्भावना र राजनीतिक अनिश्चितता हुँदाहुँदै पनि सरकारले कायम राखेको वित्तीय अनुशासन, राजस्व व्यवस्थापनमा सुधार, खर्चको उचित प्राथमिकता, समयमै

^{१४} www.arthiknews.com

निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रतिबद्धता तथा रणनीतिक परियोजनाहरूलाई अवरोधबिना निरन्तरता दिने नीतिले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा नेपालप्रतिको भरोसा अझ मजबुत बनाएको देखिन्छ। प्राप्त रेटिङले मुलुकभित्र आर्थिक संरचना स्थिर हुँदै गएको स्पष्ट सन्देश दिएको छ।

यो रेटिङ भविष्यमा नेपालमा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरूसँग सहकार्य थप मजबुत बनाउन तथा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय बजारमा सार्वभौम ऋण (Sovereign Bonds) जारी गर्दा आवश्यक पर्ने स्थिर क्रेडिट प्रोफाइल कायम राख्न सहयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ। ऊर्जा, पूर्वाधार, पर्यटन, कृषि र डिजिटल अर्थतन्त्रजस्ता दीर्घकालीन लगानीका क्षेत्रहरूमा पनि यसले सकारात्मक प्रभाव पार्नेछ। साथै, सरकारले आगामी दिनमा आर्थिक स्थायित्व, पारदर्शिता, सुशासन, उत्पादनमुखी लगानी, रोजगारी सिर्जना र सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणका लक्ष्यप्रति दृढ प्रतिबद्धता दोहोर्‍याएको छ।

यस्तो चुनौतीपूर्ण अवस्थाको सामना गर्न अन्तर्राष्ट्रिय साख निर्धारण संस्थाहरूको मूल्याङ्कनले पनि राष्ट्रको आर्थिक क्षमतामा ठूलो प्रभाव पार्छ। नेपालले फिच रेटिङ्सबाट प्राप्त 'BB- (बीबी माइनस)' सोभरेन क्रेडिट रेटिङले यति बेला हाम्रो विदेशी मुद्रा सञ्चिति सन्तोषजनक रहेको, मौद्रिक व्यवस्थापन तुलनात्मक स्थिर रहेको र राजनीतिक वातावरण सुधारोन्मुख रहेको सन्देश दिन्छ। तर यसले नेपालमा लगानीको जोखिम तुलनात्मक रूपले कम भएको आभास अन्तर्राष्ट्रिय बजारलाई दिन्छ। यस प्रकारको रेटिङले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय ऋणपत्र (sovereign bonds) जारी गरेर वैदेशिक लगानी भित्र्याउने आधार तयार गर्छ, तर यसको स्थायित्व र वृद्धिका लागि सरकारद्वारा नीति, कानूनी तथा संस्थागत सुधार गर्नुपर्छ। विदेशी विनिमय सञ्चिति, त्यसको विवेकपूर्ण परिचालन, र रणनीतिक नियमनले मात्र यस्ता सङ्कटमा राष्ट्रको साख र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सक्छ।

उपसंहार

नेपालले पर्याप्त वैदेशिक लगानी जुटाउन सकेको छैन, जसले मध्यम आय भएका विकासशील राष्ट्रको रूपमा दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्न र कोभिडपछिको अर्थतन्त्र पुनरुत्थानमा चुनौती ल्याएको छ। सरकारले ठूलो मात्रामा वैदेशिक लगानी आवश्यक बताउँदा पनि आन्तरिक र बाह्य लगानी अपेक्षाकृत छैन। कर्जा लगानीको विश्वसनीयता मापन गर्न कन्ट्री रेटिङ महत्त्वपूर्ण छ, जसमा देशको अर्थतन्त्र, स्थायित्व र कर्जा असुली जोखिम मूल्याङ्कन गरिन्छ। रेटिङ नहुँदा नेपालका लागि कर्जा र लगानीको वातावरण बुझ्न अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूलाई समस्या हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- International Monetary Fund. (2023). *IMF annual report: External sector and foreign exchange reserve adequacy*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org>
- Nepal Rastra Bank . (2024). *Macroeconomic and financial situation report*. Nepal Rastra Bank . [https://www.Nepal Rastra Bank \(NRB\) .org.np](https://www.Nepal Rastra Bank (NRB) .org.np)
- World Bank. (2023). *Global economic prospects: Risk outlook and sovereign debt vulnerabilities*. The World Bank Group. <https://www.worldbank.org>
- Asian Development Bank. (2024). *Nepal: Macroeconomic update and external stability assessment*. Asian Development Bank. <https://www.adb.org>
- Guidotti, P., & Greenspan, A. (1999). *Guidotti–Greenspan rule on reserve adequacy: A policy perspective*. Federal Reserve System Archives.
- Fitch Ratings. (2024). *Nepal: Sovereign credit rating report (BB–)*. Fitch Ratings Inc. <https://www.fitchratings.com>
- <https://businesspana.com/more/update/9074>
- Ministry of Finance, Government of Nepal. (2024). *Economic survey 2080/81*. Ministry of Finance. <https://www.mof.gov.np>
- Bank for International Settlements. (2022). *Foreign exchange market functioning and currency dynamics*. BIS Working Paper. <https://www.bis.org>
- UNCTAD. (2024). *Financing for development report: External debt sustainability of developing countries*. United Nations Conference on Trade and Development. <https://www.unctad.org>
- Reserve Bank of India. (2024). *Handbook of statistics on the Indian economy: Foreign exchange reserves section*. RBI Publications. <https://www.rbi.org.in>
- www.nexitas.com
- विदेशी विनिमय नियमित गर्ने ऐन, २०१९
- <https://aarthiknews.com/news/112178/nepal-got--bb---rating-again-from-fitch>

नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्र: अवस्था, समस्या र सुधारका सुझावहरू

✍ तीर्थ बस्नेत*

सारांश:

कुनै पनि देशको अर्थतन्त्र त्यस देशको विकास र समृद्धि हेर्ने ऐनाको रूपमा रहेको हुन्छ। त्यसैले अर्थतन्त्रलाई एक निश्चित दिशा दिन जरुरी हुन्छ, जुन सकारात्मक गतितिर अगाडि बढ्न सकोस। नेपालको अर्थतन्त्र विगत केही दशकदेखि समस्याग्रस्त छ। आर्थिक वृद्धिदर अपेक्षित वृद्धि हुन नसकेको अवस्था छ। मूल्य वृद्धिले आम जनताको जीवनयापनमा असहजता सिर्जना गरेको छ। गरिवी र बेरोजगारी ब्याप्त छ। प्रतिफल कम तर सार्वजनिक ऋण बढ्दो क्रममा छ। उद्योगको वृद्धिदर ज्यादै न्यून रहेकोले रोजगारी सिर्जना न्यून छ। उपभोगमुखी अर्थतन्त्र रहिआएको छ भने निजी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्नु जरुरी देखिन्छ। सुशासनको प्रवर्द्धन र चालु खर्च न्युनीकरण गर्दै पुँजीगत खर्चको बढोत्तरी र प्रतिफलमुखी बनाउन आवश्यक छ। पर्यटन, डिजिटल अर्थतन्त्र, कृषिको आधुनिकीकरण, सुशासन अभिवृद्धि, निजी लगानीलाई आकर्षित गर्दै आगामी दिनमा हाम्रो अर्थतन्त्रलाई गति दिन सकिने सम्भावना पनि हामीसँग विद्यमान छ।

शब्द कुन्जी: नेपालको अर्थतन्त्र: वर्तमान अवस्था, अर्थतन्त्रका निहित समस्या, सुझावहरू

भूमिका

नेपालको अर्थतन्त्र विगत केही दशकदेखि संरचनात्मक कमजोरी, सीमित औद्योगिकीकरण, आयातमा उच्च निर्भरता, रेमिट्यान्समा अत्यधिक आश्रय तथा सुस्त उत्पादकत्वजस्ता विशेषताले चिनिँदै आएको छ। राजनीतिक संक्रमण, संविधान कार्यान्वयनपछिको सङ्घीय संरचना, बारम्बार सरकार परिवर्तन, प्राकृतिक विपत्ति, कोभिड-१९ महामारी, रूस-युक्रेन युद्धपछि उत्पन्न विश्वव्यापी मुद्रास्फीति र आपूर्ति शृङ्खलाको अवरोधले हालका वर्षहरूमा अर्थतन्त्रमा थप दबाव सिर्जना गरेको छ।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (NSO) र नेपाल राष्ट्र बैंक (NRB) का तथ्याङ्कअनुसार पछिल्ला ५ वर्षमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर अपेक्षाअनुसार हुन सकेको छैन। पुँजीबजार, मुद्राबजार, विमा, सहाकारी तथा गैह्रबैंकिङ क्षेत्र पनि सहज अवस्थामा रहेको छैन भने लगानी गर्ने वातावरणको अभाव, निजीक्षेत्रको मनोबलमा गिरावट, वित्तीय क्षेत्रमा अत्यधिक तरलताका कारण व्याजदर कटौती

* लेखा अधिकृत, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

हुँदै जाँदा पनि कर्जा मागमा बढोत्तरी हुन नसकेको अवस्था छ, जो अर्थतन्त्रको Soundness को लागि उपयुक्त मानिँदैन। यति हुँदाहुँदै पनि पर्यटक आगमनमा भएको वृद्धि, मूल्य वृद्धि नियन्त्रण भित्रै रहेको, बिदेशी मुद्रा सञ्चितामा भएको बढोत्तरी, विप्रेषण आयमा भएको वृद्धि लगायत मुद्राबजारमा कम ब्याजदरमा कर्जाको उपलब्धता जस्ता कारणले गर्दा अर्थतन्त्रले सकारात्मक गतिलिने विषयमा भने विश्वास गर्न सकिने आधारहरू छन्।

यस लेखमा नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्रको अवस्था, प्रमुख समस्या र सुधारका व्यावहारिक सुझावहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

२. नेपालको वर्तमान आर्थिक अवस्था

२.१ कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) र आर्थिक वृद्धिदर

नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) हाल करिब ६१ खर्ब ७ सय अर्ब नेपाली रुपैयाँ आसपास पुगेको अनुमान गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा नेपालको वास्तविक आर्थिक वृद्धिदर ४.६ प्रतिशतमा सीमित रह्यो। सन् २०२५ मा सुधार देखिँदै ६ प्रतिशत वृद्धिदर रहने प्रक्षेपण गरिएको छ।

पछिल्ला १० वर्षको औसत आर्थिक वृद्धिदर करिब ४.२ प्रतिशत मात्र रहेको छ, जबकि नेपालजस्तै विकासोन्मुख मुलुकका लागि न्यूनतम ७ प्रतिशतभन्दा माथिको वृद्धिदर आवश्यक मानिन्छ।

प्रति व्यक्ति आय (Per capita Income) आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा करिब १५१७ अमेरिकी डलर पुगेको छ। यद्यपि, जीवनयापन लागत बढेकाले वास्तविक क्रयशक्ति भने अपेक्षाअनुसार वृद्धि भएको देखिँदैन।

२.२ क्षेत्रगत योगदानको अवस्था

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा नेपालको GDP मा क्षेत्रगत योगदान कृषि, वन तथा मत्स्य क्षेत्र करिब २५.१६ प्रतिशत, उद्योग क्षेत्र करिब १२.८३ प्रतिशत र सेवा क्षेत्र करिब ६२.०१ प्रतिशत रहेको छ। सेवा क्षेत्रको हिस्सा अत्यधिक हुनु आफैँमा समस्या होइन, तर उद्योग र कृषि जस्ता उत्पादनशील क्षेत्र कमजोर हुँदा रोजगारी सिर्जना र निर्यात प्रवर्द्धनमा अवरोध उत्पन्न भएको छ। GDP मा कृषिको योगदान घट्नु भनेको उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्नु हो। तर अहिले नेपालमा GDP मा सेवा क्षेत्रको हिस्सा बढ्दो मात्रामा रहेको र उद्योग क्षेत्रको स्थिर र कृषि

क्षेत्रको पनि २५ प्रतिशत भन्दा बढी रहनुले नै अत्यावश्यक वस्तुको आयात बढ्न गई ब्यापार घाटा चुलिदै गएको हो।

२.३ मुद्रास्फीति र जीवनयापन लागत

नेपालमा पछिल्ला तीन वर्षको औसत मुद्रास्फीति दर ५.७ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ। खाद्य तथा पेय पदार्थ समूहको मुद्रास्फीति कतिपय महिनामा ९-१० प्रतिशत नाघेको देखिन्छ।

खासगरी चामल, तरकारी, तेल, ग्यास, इन्धन र भाडा खर्च बढ्दा निम्न तथा मध्यम आय भएका परिवारको जीवनयापनमा गम्भीर असर परेको छ।

हालै बजारमा वस्तु र सेवाको मागमा आएको भारी गिरावटसँगै औषत मुद्रास्फीति १.११ प्रतिशत रहेको अवस्था छ भनिन्छ। यो अवस्था वस्तु र सेवाको अत्यधिक उत्पादनले गर्दा भने होइन। यस्तो अवस्थाले उद्योग क्षेत्रको प्रतिफल र लगानीको लागि उत्साहमा कमी ल्याउने भएकोले अर्थतन्त्र मन्दी तर्फ जानसक्ने कुराको पनि आँकलन गरिन्छ (Onlinekhabar.com: Rajan Kumar Jha.)।

२.४ बेरोजगारी, गरिबी र श्रम बजार

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणका अनुसार नेपालको औपचारिक बेरोजगारी दर करिब ११.४ प्रतिशत रहेको अनुमान छ। युवा बेरोजगारी दर भने २०-२२ प्रतिशतसम्म पुगेको विभिन्न श्रम सर्वेक्षणले देखाएका छन्। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को आंकडा अनुसार प्रदेशगत रूपमा हेर्ने हो भने सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सबैभन्दा बढी दरमा बेरोजगारी रहेको अवस्था छ।

गरिबी दर २०६८ मा २५.२ प्रतिशत रहेकामा नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथो (२०७९/८०) मा २०.३ प्रतिशत कायम हुन आएको अनुमान छ, जसमा रेमिट्यान्सको ठूलो भूमिका रहेको छ। तथ्याङ्क र बास्तविकतालाई Clarify गर्नको लागि सरकारले सञ्चालनमा ल्याएको Poor Household Management Information System (PHMIS) को प्रभावकारी उपयोग हुन जरुरी छ।

हरेक वर्ष करिब ५ लाख बढी युवा श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने भए पनि स्वदेशमै पर्याप्त रोजगारी सिर्जना हुन नसक्दा ठूलो हिस्सा वैदेशिक रोजगारीतर्फ जान बाध्य छ। १६औं योजनाका अनुसार विगत तीन दशकदेखि आन्तरिक श्रम बजारको प्रशोचन क्षमता न्युन हुदा अतिरिक्त श्रमशक्ति देखापर्‍यो र त्यसका लागि वैदेशिक गन्तव्य बाध्यात्मक हुन पुग्यो र बेरोजगारीको अवस्था झन विकराल बन्दै गएको छ।

२.५ वैदेशिक रोजगारी र रेमिट्यान्स

नेपालको अर्थतन्त्रमा विप्रेषण(रेमिट्यान्स) को भूमिका अत्यन्त निर्णायक छ। चालु आर्थिक वर्षको पौषसम्ममा विप्रेषण आप्रवाह १० खर्ब ६३ अर्ब पुगेको अवस्था छ। वैदेशिक रोजगारीमा जान नयाँ श्रम स्वीकृति लिने कामदारहरूको संख्या २०८१ सम्ममा ६४ लाख नाघेको अवस्था छ। रेमिट्यान्सले विदेशी मुद्रा सञ्चिति बढाउन, उपभोग बढाउन र गरिबी घटाउन सहयोग गरे पनि यसले श्रमशक्ति पलायन, उत्पादनशील क्षेत्रमा श्रम अभाव र उपभोगमुखी अर्थतन्त्रलाई प्रोत्साहन गरेको आलोचना पनि छ।

२.६ विदेशी व्यापार र भुक्तानी सन्तुलन

नेपालको आयात, निर्यातभन्दा अत्यधिक बढी छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा आयात करिब १८०४.१२ अर्ब रुपैयाँ ,निर्यात करिब २७७.०३ अर्ब रुपैयाँ रहेको देखिन्छ। यसरी व्यापार घाटा करिब १५२७.०९ अर्ब रुपैयाँ माथि पुगेको थियो, जुन GDP को करिब २५ प्रतिशत जति हुन आउँछ।

आयातको ठूलो हिस्सा पेट्रोलियम पदार्थ, सवारी साधन, फलाम, मेसिनरी, मोबाइल फोन र खाद्यान्नले ओगट्छ। निर्यात भने कार्पेट, तयारी पोशाक, अलैंची, चिया, कफी, जडीबुटी र केही विद्युत् सेवामा सीमित छ।

२.७ सरकारी वित्त, बजेट र सार्वजनिक ऋण

नेपाल सरकारको कुल बजेट आकार हाल करिब १८ खर्ब रुपैयाँको हाराहारीमा पुगेको छ। तर पुँजीगत खर्चको कार्यान्वयन दर औसतमा ६० प्रतिशतभन्दा कम रहँदै आएको छ।

सार्वजनिक ऋण GDP को करिब ४४ प्रतिशत पुगेको छ। नोभेम्बर २०२५ सम्म कुल ऋणमध्ये आन्तरिक ऋणको अनुपात करिब ४६.७५ प्रतिशत र बाह्य ऋणको अनुपात करिब ५३.२५ प्रतिशत आसपास छ। यद्यपि, यो स्तर अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार उच्च जोखिममा नपरे पनि ऋणको उपयोगिता र प्रतिफलप्रति गम्भीर प्रश्न उठ्ने गरेको छ।

३. नेपालको अर्थतन्त्रका प्रमुख समस्या

३.१ सङ्घीय संरचना र अर्थतन्त्र

नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि तीन तहका सरकार (संघ, प्रदेश र स्थानीय) ले कुल सार्वजनिक खर्चको ठूलो हिस्सा ओगट्न थालेका छन्। हाल करिब १८ खर्ब संघमा, स्थानीय तहमा ४ खर्ब र प्रदेशमा २ खर्ब खर्च परिचालन हुने गरेको छ। सङ्घीयताले सेवा प्रवाह नजिक पुऱ्याए पनि दोहोरो खर्च, क्षमता अभाव र समन्वयको कमीका कारण अपेक्षित आर्थिक प्रतिफल हासिल हुन सकेको छैन। प्रदेश र स्थानीय सरकारका सञ्चितकोष धनात्मक भएतापनि सङ्घीय सरकारको सञ्चितकोष २ खर्ब ३६ करोडले ऋणात्मक हुन पुगेको कुरा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट जारी भएको आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को एकीकृत वित्तीय विवरणमा उल्लेख छ।

३.२ अत्यधिक रेमिट्यान्स निर्भरता

नेपालको अर्थतन्त्र रेमिट्यान्समा अत्यधिक निर्भर हुनु दीर्घकालीन आर्थिक स्थायित्वका लागि गम्भीर चुनौती हो। हाल नेपालले प्राप्त गर्ने कुल रेमिट्यान्स GDP को करिब २५.३२ प्रतिशत बराबर छ, जुन विश्वमै उच्च दरमध्ये पर्दछ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा नेपालले करिब १४.४५ खर्ब रुपैयाँ रेमिट्यान्स प्राप्त गरेको थियो।

रेमिट्यान्सले विदेशी मुद्रा सञ्चिति मजबुत बनाउने, आयात भुक्तानीमा सहयोग गर्ने र गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याए पनि रेमिट्यान्सको ठूलो हिस्सा घरजग्गा, उपभोग्य वस्तु र विलासी खर्चमा प्रयोग हुने गरेको छ भने उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी न्यून छ।

खाडी मुलुकहरू (साउदी अरेबिया, कतार, युएई) र मलेसियामा श्रम नीति परिवर्तन, तेलको मूल्यमा गिरावट वा आर्थिक मन्दी आएमा नेपाली श्रमिकले रोजगारी गुमाउने जोखिम उच्च हुन्छ। यसले रेमिट्यान्स प्रवाह घटाई विदेशी मुद्रा सञ्चिति, आयात क्षमता र समग्र अर्थतन्त्रमा प्रत्यक्ष नकारात्मक असर पार्न सक्छ।

३.३ कमजोर औद्योगिकीकरण र निजी लगानी

नेपालमा उद्योग क्षेत्रको योगदान GDP को १५ प्रतिशतभन्दा तल सीमित हुनु संरचनात्मक कमजोरीको प्रमुख सूचक हो। औद्योगिक उत्पादनको वृद्धिदर पछिल्ला वर्षहरूमा २-३ प्रतिशतमा सीमित देखिन्छ।

लगानीको वातावरण कमजोर हुनु, नीतिगत अस्थिरता, बारम्बार कानूनमा परिवर्तन, ऊर्जा आपूर्तिको विगतको समस्या, श्रम कानूनको जटिलता र जग्गा प्राप्तिको कठिनाइले निजी लगानीलाई निरुत्साहित गरेको छ। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (FDI) वार्षिक रूपमा GDP को १ प्रतिशतभन्दा कम मात्र रहेको छ, जुन छिमेकी मुलुकहरूसँग तुलना गर्दा अत्यन्त न्यून हो।

औद्योगिक क्षेत्र कमजोर हुँदा स्वदेशमै रोजगारी सिर्जना हुन सकेको छैन र युवा श्रमशक्ति वैदेशिक रोजगारीतर्फ पलायन हुन बाध्य भएको छ।

३.४ कृषि क्षेत्रको संरचनात्मक कमजोरी

नेपालको करिब ६० प्रतिशत जनसंख्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कृषिमा निर्भर छ तर यस क्षेत्रको GDP मा योगदान करिब २५.१६ प्रतिशत मात्र छ। यसले कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व अत्यन्त न्यून रहेको स्पष्ट देखाउँछ।

परम्परागत खेती प्रणाली, सिँचाइ सुविधाको अभाव (कुल खेतीयोग्य जमिनमध्ये करिब २० प्रतिशत मात्र सिँचित), आधुनिक बीउ—बिजन र प्रविधिको सीमित प्रयोग, कृषि कर्जामा पहुँचको कमी तथा बजार व्यवस्थापन कमजोर हुनु कृषि क्षेत्रका प्रमुख समस्या हुन्।

जसका कारण नेपालजस्तो कृषि प्रधान देशले वार्षिक ३-४ खर्ब रुपैयाँभन्दा बढीको कृषि वस्तु तथा खाद्यान्न आयात गर्नुपरेको अवस्था छ।

३.५ आयातमुखी उपभोग संस्कार

नेपालको उपभोग संस्कार अत्यधिक आयातमुखी बनेको छ। खाद्यान्नदेखि सवारी साधन, मोबाइल फोन, कपडा, इन्धन र औषधिसम्म आयातमा निर्भरता बढ्दो छ। आयात निर्यातभन्दा करिब १० गुणा बढी रहेको अवस्था छ।

आयातमुखी उपभोगले घरेलु उद्योगलाई प्रतिस्पर्धाबाट बाहिर धकेलेको छ, विदेशी मुद्रा बाहिरिने क्रम बढाएको छ र व्यापार घाटा GDP को करिब ३०-३५ प्रतिशत सम्म पुगेको छ। दीर्घकालमा यस्तो प्रवृत्तिले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई कमजोर बनाउँछ।

नेपालमा आयात निर्यात अनुपातलाई हेर्दा ९१:९ रहेकोले पनि यसको भयावह अवस्था देख्न सकिन्छ।

३.६ सुशासन र कार्यान्वयनको कमजोरी

नेपालमा नीतिगत दस्तावेज र योजना प्रशस्त भए पनि कार्यान्वयन कमजोर हुनु प्रमुख समस्या हो। पुँजीगत बजेटको औसत खर्च दर वर्सेनि ६० प्रतिशतभन्दा कम रहनु यसको उदाहरण हो। पुँजीगत बजेटको उपलब्धिमा भन्दा हामीहरू खर्च बढाउनेमा पनि बढी ध्यान केन्द्रित गरिरहेका छौं कि ?

भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाको जटिलता, राजनीतिक हस्तक्षेप र संस्थागत क्षमताको अभावले विकास आयोजनाको लागत बढाउने र समयमै सम्पन्न नहुने समस्या निम्त्याएको छ। यसले सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता घटाएको छ।

३.७ वित्तीय क्षेत्रका जोखिम

नेपालको बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा पछिल्ला वर्षहरूमा जोखिम बढ्दो क्रममा छन्। अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खराब कर्जा (Non-Performing Loan – NPL) अनुपात ५ प्रतिशतभन्दा माथि पुगेको छ, जुन नियामक दृष्टिले चिन्ताजनक मानिन्छ।

रियल स्टेट, सेयर बजार र उपभोग कर्जामा अत्यधिक कर्जा प्रवाह, आयआर्जन क्षमता कमजोर भएका क्षेत्रमा ऋण विस्तार र आर्थिक सुस्तताले कर्जा असुलीमा समस्या सिर्जना गरेको छ। यदि समयमै सुधार नगरे वित्तीय प्रणालीगत जोखिम बढ्ने सम्भावना रहन्छ।

४. सुधारका सुझावहरू

४.१ उत्पादनमुखी आर्थिक रूपान्तरण

नेपालको वर्तमान आर्थिक संरचना अत्यधिक रूपमा उपभोगमुखी रहेको छ, जसको मुख्य कारण रेमिट्यान्स आयको ठूलो हिस्सा उपभोगमा खर्चिनु हो। नेपाल राष्ट्र बैंकका अध्ययनअनुसार रेमिट्यान्सको करिब ७० प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा दैनिक उपभोग, घरजग्गा र विलासी वस्तुमा खर्च हुने गरेको छ भने उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी सीमित छ।

रेमिट्यान्सलाई उद्योग, कृषि, पर्यटन र साना तथा मझौला उद्यम (SMEs) मा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्न विशेष रेमिट्यान्समा आधारित लगानी कोष, सहूलियतपूर्ण कर्जा र कर छुटको व्यवस्था गर्नुपर्छ। यदि रेमिट्यान्सको केवल १० प्रतिशत मात्र उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न सकियो भने वार्षिक अबैँ रुपैयाँको आन्तरिक पुँजी निर्माण सम्भव हुन्छ। Remit Hydro जस्तै लगानीका अन्य क्षेत्रहरू पनि उजागर गरी रेमिट्यान्सको उपयोगको वातावरण बनाउन जरुरी देखिन्छ।

४.२ औद्योगिक नीति र लगानीमा सुधार

नेपालमा औद्योगिक विकासको गति सुस्त हुनुको प्रमुख कारण नीतिगत अस्थिरता र लगानीको वातावरण कमजोर हुनु हो। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (FDI) नेपालमा GDP को १ प्रतिशतभन्दा कम मात्र रहेको छ, जबकि भियतनाममा यो अनुपात सन् २०२३ को तथ्याङ्क अनुसार ४.५ प्रतिशतसम्म पुगेको छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) लाई पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याई कर छुट, एकद्वार सेवा (One-Stop Service), दीर्घकालीन ऊर्जा आपूर्ति सम्झौता र श्रम कानूनको सरलीकरण आवश्यक छ। हाल नेपालमा जडित विद्युत् क्षमता करिब ३६०० मेगावाट भन्दा बढी पुगेकाले उद्योगका लागि ऊर्जा अभाव अब प्रमुख बाधा रहनु हुँदैन। साथै विद्युत् क्षेत्रमा लगानी बढोत्तरी र आकर्षित गरी उत्पादन बढाउने तर्फ यथाशिघ्र पहलकदमी लिनु जरुरी छ।

४.३ कृषि आधुनिकीकरण र मूल्य शृङ्खला विकास

कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण बिना समावेशी आर्थिक विकास सम्भव छैन। हाल नेपालको कुल खेतीयोग्य जमिनमध्ये करिब २० प्रतिशत मात्र सिँचित छ। यान्त्रिकीकरण दर न्यून हुनु, गुणस्तरीय बीउ-बिजन र मलको अभावले उत्पादकत्व कम छ।

सिँचाइ विस्तार, कृषि यान्त्रिकीकरणमा अनुदान, कृषि बीमा, चिस्यान भण्डारण (Cold Storage) र सहकारी तथा निजी क्षेत्रमार्फत बजार पहुँच विस्तार गर्नुपर्छ। मूल्य शृङ्खला विकास गर्न सकेमा किसानको आय ३०-४० प्रतिशतसम्म बढ्न सक्ने विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्।

४.४ निर्यात प्रवर्द्धन र व्यापार विविधीकरण

नेपालको निर्यात संरचना अत्यन्त सीमित र परम्परागत छ। कुल निर्यात GDP को करिब ७-८ प्रतिशत मात्र हुनु चिन्ताजनक अवस्था हो। The Global Economy.com,2024: Nepal's GDP to export Ratio is 7.62%.

जलविद्युत् निर्यात, सूचना प्रविधि सेवा, पर्यटन, जडीबुटी, कफी, चिया, अलैंची र प्रशोधित कृषि वस्तुमा आधारित निर्यात रणनीति आवश्यक छ। हाल आईटी सेवा निर्यातबाट वार्षिक ६०-७० अर्ब रुपैयाँ आम्दानी हुने अनुमान गरिएको छ, जसलाई नीतिगत सहयोगले अझ विस्तार गर्न सकिन्छ।

४.५ सार्वजनिक खर्च र सुशासन सुधार

नेपालमा सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता कमजोर छ। पुँजीगत बजेटको Absorption Capacity औसत ६० प्रतिशतभन्दा कम रहनु यसैको प्रमाण हो।

नतिजामुखी बजेट प्रणाली, सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता, डिजिटल अनुगमन प्रणाली र भ्रष्टाचार नियन्त्रण अपरिहार्य छ। यदि पुँजीगत खर्च समयमै र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकियो भने आर्थिक वृद्धिदरमा थप योगदान पुग्न सक्छ।

नेपालको सङ्घीय संरचना भित्र Right Sizing गरी दोहोरो खर्च तथा अत्यधिक प्रशासनिक खर्चलाई न्यूनीकरण गरेको खण्डमा सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता अभिवृद्धि भई सेवाको गुणस्तर सुधार गर्नमा समेत टेवा पुग्न जानेछ।

४.६ मानव पुँजी विकास

नेपालको जनसंख्याको करिब ६२ प्रतिशत जनसंख्या १५ वर्ष भन्दा बढी र ५९ वर्षभन्दा कम उमेर समूहको रहेको छ, जुन ठूलो जनसांख्यिकीय लाभ (Demographic Dividend) हो। तर सीप अभावका कारण यो अवसर पूर्ण उपयोग हुन सकेको छैन।

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, सीप विकास तालिम, अनुसन्धान तथा नवप्रवर्तनमा सरकारी तथा निजी लगानी बढाउनुपर्छ। हाल शिक्षा क्षेत्रमा कुल बजेटको करिब १०-११ प्रतिशत मात्र खर्च हुने गरेको छ, जसलाई गुणस्तरसँग जोडेर वृद्धि गर्न आवश्यक छ।

४.७ डिजिटल अर्थतन्त्र र नवप्रवर्तन

डिजिटल अर्थतन्त्र नेपालको भविष्यको प्रमुख आधार बन्न सक्छ। हाल डिजिटल भुक्तानी प्रयोगकर्ताको संख्या २ करोडभन्दा बढी पुगेको छ र मोबाइल बैंकिङ तथा QR भुक्तानी तीव्र रूपमा विस्तार हुँदैछ।

ई-गभर्नेन्स, डिजिटल कर प्रणाली, स्टार्टअप नीति, भेन्चर क्यापिटल र आईटी निर्यातलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ। डिजिटल प्रविधिको प्रभावकारी प्रयोगले सेवा प्रवाह सुधार गर्नुका साथै लागत घटाई सुशासन प्रवर्द्धन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।

४.८ पर्यटन क्षेत्रको अवस्था

पर्यटन नेपालको प्रमुख विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने क्षेत्र भित्र पर्दछ। वि.सं. २०८० मा १० लाख १४ हजार पर्यटक आगमन भएकोमा वि.सं. २०८१ मा ११ लाख ४७ हजार नाघेको छ। पर्यटन क्षेत्रले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा करिब १० लाख रोजगारी सिर्जना गरेको अनुमान छ। तर पूर्वाधार, सेवा गुणस्तर र प्रचारप्रसार कमजोर हुँदा सम्भावना पूर्ण उपयोग हुन सकेको छैन। जनवरी १, २०२६ देखि नेपाल सरकारले विदेशी पर्यटकको लागि प्रयोगमा ल्याएको FNMS (Foreign Nationals Management Information System) को पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु जरुरी छ। जसको कारण पर्यटन क्षेत्रमा सकारात्मक सन्देश जानेछ। यसका साथै पर्यटकीय सेवामा अभिवृद्धि गरी गुणस्तरीय पर्यटक भित्र्याउने उपायको अवलम्बन गर्दै उनीहरूको बसाई र औसत खर्च बढाउन सकेमा यस क्षेत्रबाट विदेशी मुद्रा आर्जनको राम्रो संभावना रहेको अवस्था छ। जसबाट अर्थतन्त्र उकास्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

४.९ ऊर्जा र जलविद्युत् सम्भावना

नेपालको सेतो हिराको रूपमा रहेको जलविद्युतको सैद्धान्तिक सम्भावना करिब ८३ हजार मेगावाट रहेकोमा हाल जडित क्षमता करिब ३,६०० मेगावाट आसपास मात्र पुगेको छ। जलविद्युत उत्पादन र यसको निर्यातबाट दीर्घकालमा वार्षिक अबौं रुपैयाँ आम्दानी गर्ने सम्भावना छ। भारत र बंगलादेशसँगको ऊर्जा व्यापार सम्झौताले नयाँ अवसर सिर्जना गरेको छ। यसका अलावा थप बजारको खोजी र उत्पादनमा जोड दिन सकेको खण्डमा यस क्षेत्रले नेपालको अर्थतन्त्रलाई अगाडि बढाउने प्रशस्त संभावनाहरू रहेको अवस्था छ।

४.१० जलवायु परिवर्तन र अर्थतन्त्र

जलवायु परिवर्तनले कृषि उत्पादन, जलस्रोत र पर्यटनमा नकारात्मक असर पार्दै आएको छ। बाढी, पहिरो र अनियमित वर्षाका कारण हरेक वर्ष GDP को करिब १.५--२ प्रतिशत बराबरको क्षति हुने अनुमान छ। हरित अर्थतन्त्र र जलवायु अनुकूल विकास रणनीति अब अपरिहार्य बनेको छ। १६औं योजनाको परिकल्पना अनुसारको हरित अर्थतन्त्र तथा जलवायु वित्तको अवलम्बन आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो। जसबाट क्षति न्युनीकरणमा समेत टेवा पुग्न गई अर्थतन्त्रलाई समेत गतिदिन सहज हुन जाने देखिन्छ।

६. निष्कर्ष

नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्र तथ्याङ्कले देखाएझैं गम्भीर संरचनात्मक समस्याबाट गुज्रिरहेको छ। रेमिट्यान्समा निर्भरता, आयातमुखी उपभोग, कमजोर औद्योगिकीकरण र सुशासनको कमीले दीर्घकालीन आर्थिक स्थायित्वमा चुनौती थपेको छ। यद्यपि, युवा जनशक्ति, जलविद्युत्, पर्यटन, कृषि र डिजिटल अर्थतन्त्रमा आधारित स्पष्ट रणनीति अवलम्बन गर्न सकेमा नेपालले आगामी दशकमा आर्थिक रूपान्तरण हासिल गर्न सक्छ।

यसका लागि नीतिगत स्थिरता, कार्यान्वयन क्षमता सुधार, निजी क्षेत्रको विश्वास पुनःस्थापना र तथ्याङ्कमा आधारित नीति निर्माण अनिवार्य छ। सही दिशा र दृढ इच्छाशक्ति भएमा नेपालको अर्थतन्त्रलाई दिगो, आत्मनिर्भर र समावेशी मार्गमा लैजान सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

एकीकृत वित्तीय विवरण, आर्थिक वर्ष २०८१/८२, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय।

मौद्रिक नीति, नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं।

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथो, (२०७९।८०), केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय, काठमाडौं।

आर्थिक सर्वेक्षण (२०८०/८१ र २०८१/८२), नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय।

साह्रौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं।

The Global Watch.com, 2024

निष्क्रिय लगानीको आय (Passive Income) र रोजगारीको आय (Labor Income) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र नेपालको सन्दर्भ

✍ बालकृष्ण अधिकारी*

सार संक्षेप

विकाशील र विकसित देशहरूले निष्क्रिय लगानीको आयको सम्बन्धमा अवलम्बन गरेको करसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा नेपालले अबको केही वर्षभित्र नै सोहीअनुरूप कर प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ। अबको केही दशकभित्र नै देशलाई आवश्यक पर्ने स्रोतको चापलाई समेत मध्यनजर गर्दै सबै आयलाई आगामी एक दशकभित्र करको दायरामा ल्याउनका लागि अहिलेदेखि नै ब्याज आमदानी, पुँजीगत लाभ, लाभांश, भाडा आमदानी जस्ता आयहरूलाई भविष्यमा अन्तिम हुने करकट्टीको रूपमा नदिई रोजगारीको आय सरह नै Tax Bracket भित्र समावेश गर्ने गरी आधार तयार गर्नुपर्दछ। निश्चित सीमा तोक्यो सीमा भन्दा माथिको क्रियाशील नभएको पुँजीको आयको आमदानीलाई एकीकृत आय विवरण पेश गर्न अनिवार्य हुनेगरी कानूनी आधार तयार गर्ने र यसरी विवरण पेश गर्दा लाभांश र भाडाको आमदानीको हकमा आय मिलान सुविधा (Income Credit) लिन पाउने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ भने ब्याज आमदानी र पुँजी बजारमा हुने स्टक, बोनड लगायतको बिक्रीबाट प्राप्त हुने पुँजीगत लाभको हकमा कर मिलान (Tax Credit) लिन पाउने गरी व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ। यसरी विवरण बुझाउने बासिन्दा व्यक्तिलाई रोजगारीको आय सरहको दररेटअनुसारको विवरण बुझाउन प्रोत्साहनका लागि आय मिलान सुविधा (Income Credit) को सट्टा घरजग्गा ऋणको व्याज कट्टी, सवारी साधन कर्जाको ब्याज खर्च, सम्पूर्ण बीमाखर्च कट्टी लगायतका सुविधाहरू प्राप्त गर्न मिल्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

१. विषय प्रवेश

विश्वव्यापी रूपमा लगानीको दृष्टिकोणबाट रोजगारीको आय (Labour Income) लाई भन्दा निष्क्रिय लगानीको आय (Passive Income) लाई केही फरक व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता रही आएको छ। रोजगारीको आयमा लगाइने करको दर धेरैजसो देशहरूमा प्रगतिशील हुने गरेको भएतापनि

* कर सल्लाहकार, जिटिजेड नेपाल

निष्क्रिय लगानीको आयमा लगाइने करमा भने विविधता पाइन्छ। कुनै पनि देशको लगानीको स्रोतको आवश्यकता, कर मिलान सुविधा (Tax Credit), आय मिलान सुविधा (Income Credit), स्रोतमा नै अन्तिम करकट्टी (Final Withholding Tax) हुने व्यवस्था आदिका कारणले एकरूपता रहेको पाँइदैन। रोजगारीको आयलाई भन्दा क्रियाशील नभएको पुँजीको आयलाई करारोपण गर्दा केही फरक व्यवहार गरेको पाइन्छ। यसले गर्दा रोजगारीको र निष्क्रिय लगानीको आयमा वृद्धि हुँदै जाँदा करको भार रोजगारीको आयमा बढि पर्ने गर्दछ। पछिल्लो समय विकसित देशहरूमा व्यक्तिगत तहमा हुने क्रियाशील नभएको पुँजीको आय र रोजगारीको आयमा गरिने फरक व्यवहारको सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन तथा बहस हुन थालेको छ।

रोजगारीको आयलाई भन्दा क्रियाशील नभएको पुँजीको आयलाई करको दरमा सहूलियत दिदाँ कर प्रणालीको समता (Equity) तथा सक्षमता (Efficiency) मा असर पर्न जान्छ। यसले Horizontal Equity घटाई समान आमदानी गर्ने व्यक्तिहरूलाई फरक फरक करको व्यवहार हुन्छ। क्रियाशील नभएको पुँजीको आय गर्ने सामान्यतया Highest 10 percentile को समूहका व्यक्तिहरू हुने हुँदा करको दरमा हुने भिन्नताले Vertical समतामा समेत असर पर्ने हुन्छ।

नेपालले सन् २०२६ मा अल्पविकसित देशबाट स्तरोन्नति हुने र जतिसक्दो छिटो मध्यम आय भएको मुलुकमा पुग्ने गरी राष्ट्रिय विकासको गन्तव्य निर्धारण समेत गरेको सन्दर्भमा आवश्यक पर्ने स्रोतको चापलाई व्यवस्थापन गर्न समेत दिगो तथा फराकिलो राजस्वको आधार निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले, कर प्रणालीमा समतलयी (Horizontal) समता तथा सक्षमता समेत कायम हुने भएकोले अबको एक दशक भित्र रोजगारीको आय सरह व्यवहार हुने गरी न्यायोचित करारोपण गर्न अहिले देखि नै घरभाडा आमदानी, ब्याज आमदानी, पुँजीगत लाभ तथा लाभांश जस्ता स्रोतहरूलाई अन्य विकसित तथा विकासशील मुलुकहरूले गरे अनुसारको व्यवहार गर्नका लागि आधार तयार पार्नुपर्ने हुन्छ।

अन्तिम करकट्टी हुने स्रोतहरू मध्ये निष्क्रिय लगानीको आयलाई समग्र कर गणनामा समावेश गरी रोजगारीको आय सरह व्यवहार नगरिदा प्रगतिशील करको सिद्धान्तानुरूपको समन्यायिक व्यवहार नहुनाका साथै अर्कोतर्फ सक्रिय जनशक्ति न्यून करको दरका कारण कम प्रयासमा नै आय प्राप्त हुने निष्क्रिय लगानीका स्रोतहरू जस्तै पुँजी बजार, घर भाडा, ब्याज आदिमा लगानी गरी निष्क्रिय रूपमा बस्ने प्रवृत्ति समेत बढ्ने हुँदा यसबाट समग्र आर्थिक क्रियाकलापमा समेत असर पर्न जान्छ। साथै, सक्रिय रूपमा काम गर्ने जनशक्ति निरूत्साहित हुने र समाजमा आय असमानता

समेत बढ्न जान्छ। तसर्थ, अन्तिम रूपमा कर कट्टी हुने केही स्रोतहरूको निष्क्रिय आम्दानीलाई आम्दानी मिलान सुविधा (Income Credit) तथा कर मिलान सुविधा (Tax Credit) जस्ता सुविधाहरू हाललाई प्रदान गरी आगामी ५ देखि १० वर्ष भित्र रोजगारीको आय सरह करारोपण गर्ने गरी कर प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

२. नेपालमा क्रियाशील नभएको पुँजीको आय र रोजगारीको आयसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको आयकर ऐन, २०५८ ले अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणाली अनुकूल हुने गरी संस्थागत आयकरलाई समदरमा र व्यक्तिगत आय करलाई प्रगतिशील रूपमा लगाउने व्यवस्था गरेको छ। यसका लागि रोजगारीको आय सहित बासिन्दा व्यक्तिले गर्ने नेपालमा स्रोत भएको पारिश्रमिक, ब्याज, लाभांश, भाडा, अवकाश भुक्तानी, सेवा शुल्क लगायतका भुक्तानीका बखत स्रोतमा नै अग्रिम करकट्टी हुने व्यवस्था गरेको छ। उक्त स्रोतहरू मध्ये कतिपय स्रोतहरूमा हुने करकट्टी अन्तिम हुने गरी करका दरहरू तय गरिएका छन्।

स्रोतमा करकट्टी गर्ने प्रणाली करदाता र कर प्रशासन दुवैको लागि सहज र आकर्षक हुने गर्दछ। विश्वभर नै अवलम्बन गरेको यस व्यवस्थाले राज्यकोषमा नियमित र स्थिर रूपले राजस्वको आप्रवाह गरिरहने हुँदा नेपालले पनि विभिन्न स्रोतहरूमा भुक्तानीका बखत नै अग्रिम करकट्टी गर्ने व्यवस्थालाई अवलम्बन गरेको छ। स्रोतमा नै कट्टी हुने कर रकम मध्ये अन्तिम करकट्टी हुने रकमलाई भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्तिले सो आय वर्षको कुल कर दायित्व निर्धारण गर्दा आयमा समावेश गर्नु पर्दैन र उक्त आय गर्दा लाग्ने खर्चहरू समेत आयमा दावी गर्न नपाउने हुन्छ भने अन्तिम करकट्टी नहुने रकम भने अग्रिम करकट्टीको रूपमा मात्र हुने हुँदा भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्तिले सम्बन्धित आयवर्षको कर दायित्व यकिन गर्दाका बखत उक्त आयलाई आयमा समावेश गरी आय आर्जन गर्दा लागेको खर्च कट्टी समेत लिन पाउने हुन्छ। भुक्तानीका बखत भएको अग्रिम करकट्टी रकमलाई कर मिलान गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ।

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८ ले रोजगारीबाट भएको आयको गणनाको व्यवस्था गरी सोही ऐनको दफा ४ अन्तर्गत अनुसूची १ को दफा १ आयमा लाग्ने करका दरहरू तोकेको छ। करका दरहरू आय बढ्दै जाँदा आय करको दर पनि बढ्दै जाने गरी निर्धारण गरिएको छ। सोही, ऐनको दफा ९२ ले निष्क्रिय लगानीबाट प्राप्त हुने लाभांश, ब्याज आम्दानी, भाडाको आम्दानी लगायतका आयलाई अन्तिम रूपमा कर कट्टी हुने भनि स्पष्ट बनाएको छ।

रोजगारीको आयबाट प्राप्त हुने आयकरको वर्तमान दरको संरचना

कर योग्य खुद आय	करको दर
रु. ५ लाख सम्म	१ प्रतिशत (पारिश्रमिकमा मात्र)
त्यस पछिको रु. २ लाख	१० प्रतिशत
त्यस पछिको रु. ३ लाख	२० प्रतिशत
त्यस पछिको रु. १० लाख	३० प्रतिशत
त्यस पछिको रु. ३० लाख	३६ प्रतिशत
त्यस भन्दा माथिको सबैमा	३९ प्रतिशत

रोजगारीको आयबाट प्राप्त हुने आयलाई आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम आयकरको न्यूनतम सीमान्त दर १० प्रतिशत तोकेको छ भने उच्चतम सिमान्त दर ३९ प्रतिशत कायम गरेको छ।

अन्तिम करकट्टी हुने निष्क्रिय लगानीको आयका स्रोतहरू

स्रोतमा कर कट्टी अन्तिम हुने स्रोतहरू	करको दर
निसर्ग भएको गैरव्यवासायिक करयोग्य सम्पत्ती (जग्गा तथा घरजग्गा) को स्वामित्व पाँच वर्ष वा पाँच वर्ष भन्दा बढि भएकोमा पाँच प्रतिशत र पाँच वर्ष भन्दा कम भएकोमा सात दशमलम पाँच प्रतिशत	५% र ७.५%
नेपाल धितोपत्र बोर्डमा सूचीकरण भएको निकायमा तीन सय पैसठ्ठी दिनभन्दा बढि अवधि स्वामित्वमा रहेको हितको निःसर्गबाट प्राप्त लाभको हकमा पाँच प्रतिशत र तीन सय पैसठ्ठी दिन वा सो भन्दा कम अवधि स्वामित्वमा रहेको हितको निःसर्गबाट प्राप्त लाभको हकमा सात दशमलम पाँच प्रतिशत	५% र ७.५%
लाभांश	५
लगानी बीमाको लाभ	५
प्राकृतिक व्यक्तिको व्यवसायसँग सम्बन्धित नभएको घर जग्गा बहालमा लगाए वापतको भाडा र घरमा मौजुदा रहेका सजावटका समानको एकमुष्ट भाडा	१०

स्रोतमा कर कट्टी अन्तिम हुने स्रोतहरू	करको दर
नेपालमा स्रोत भएको र व्यवसाय सञ्चालनसँग सम्बन्धित नभएको खण्डमा बासिन्दा बैंक, वित्तीय संस्था वा ऋणपत्र जारी गर्ने अन्य कुनै निकाय वा प्रचलित कानून बमोजिम सूचीकृत भएका कम्पनीले कुनै प्राकृतिक व्यक्तिलाई निक्षेप, ऋणपत्र, डिवेन्चर तथा सरकारी वण्डको बापत भुक्तान गर्ने ब्याज	६
स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषबाट लाभको भुक्तानी	५
बैठक भत्ता, पटके रूपमा गरिएको अध्यापन गराए बापतको भुक्तानी	१५
नेपाल सरकार वा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको भुक्तानी बाट रु. ५ लाख वा ५० प्रतिशत मध्ये जुन बढी हुन्छ सो घटाई बाँकी रहने भुक्तानीमा	५
नेपाल सरकारले भुक्तानी गर्ने भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्तिको योगदान नरहने (Non-contributory) अन्य अवकास भुक्तानी (जस्तै बिदा बापतको रकम, उपदान)	५
अन्य व्यक्तिले भुक्तानी गर्ने भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्तिको योगदान नरहने (Non-contributory) अन्य अवकास भुक्तानी (जस्तै बिदा बापतको रकम, उपदान)	१५
बासिन्दा रोजगार कम्पनीले गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई भुक्तानी गरेको कमिशनमा	५
वायुयानको लिज (पट्टा) बापतको रकम भुक्तानी	१०
सामुहिक लगानी कोष (म्यूच्युअल फण्ड) बाट वितरण गरिने प्रतिफल: प्राकृतिक व्यक्तिलाई अन्य व्यक्तिलाई	५
आकस्मिक लाभ	२५
गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई भुक्तानी हुने वायुयान मर्मत तथा अन्य ठेक्का वा करारमा	५
गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई हुने अन्य भुक्तानी	विभागले लिखित सूचना दिए बमोजिम

३. विकसित देशहरूले अपनाएको व्यवस्था

विकसित देशहरूले रोजगारीको आय र निष्क्रिय लगानीको आयलाई कसरी करारोपण गरेका छन् भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा Comprehensive र Scheduler Tax system दुवैलाई पूर्ण रूपमा लागू गरेको देखिएन। Dual Tax System, Semi Dual Tax System लाई आत्मसात गरेको पाइयो। ३८ वटा OECD देशहरू मध्ये १७ वटा देशले Dual Income Tax System लाई अँगालेको छन् भने ७ वटा देशले Semi Dual Tax System लाई लागू गरेका छन्। त्यस्तै ८ वटा देशहरूले Comprehensive Income Tax System लागू गरेका छन् भने बाँकी ६ वटा देशहरूले Comprehensive र Semi Dual Tax System दुवैका केही विशेषताहरू अँगालेको पाइयो। जसलाई देहायानुसारको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

	Comprehensive income Tax System	Dual income tax system	Semi-dual income tax system	Other
Definition	Taxes all realised income (e.g., from labour, capital) together under the same rate schedule.	Taxes labour and capital income separately. Labour income is usually taxed at progressive rates and capital income is typically axed at lower flat rates.	Taxes some forms of capital income with labour income and other forms of capital income separately.	Combines elements of comprehensive and dual income taxation.
Adopted Countries	Australia, Canada, Chile, Luxembourg, New Zealand, Switzerland, United Kingdom, United States ³	Costa Rica, Denmark, Finland, Greece, Hungary, Iceland, Israel, Italy, Latvia, Lithuania, Netherlands, Norway, Poland, Slovenia, Spain, Sweden ⁵ , Türkiye	Belgium, Colombia, Czech Republic, Estonia, Ireland, Mexico, Slovak Republic	Austria, France, Germany, Japan, Korea, Portugal

Source: OECD Taxation Working Papers No. 65

विकसित देशहरू मध्ये ब्याज, लाभांश, भाडा आम्दानी तथा पुँजीगत लाभको आयमा अवलम्बन गरेका केही देशहरूको व्यवस्था देहायानुसार रहेको पाइएको छ।

देशहरू	व्याज	लाभांश	भाडा आमदानी	पूँजीगत लाभ
अमेरिका	Interest income from savings accounts, certificates of deposit (CDs), bonds, and other interest-bearing investments is generally taxable. The income is reported on the individual's federal income tax return and taxed as ordinary income tax rates.	Dividend income received from stocks and certain other investments is generally taxable. The tax treatment may vary based on factors such as the type of dividend (qualified or non-qualified) and the individual's tax bracket.	Rental income from real estate is considered taxable. Landlords are required to report rental income on their tax returns, and expenses related to rental activities may be deducted to determine the taxable income.	Capital gains from the sale of assets, including stocks, real estate, and other investments, are generally subject to capital gains tax. The tax rates may vary based on the holding period (short-term or long-term) and the individual's income level.
जापान	Interest income earned by residents, such as interest from bank deposits or other interest-bearing instruments, is generally considered taxable. The income is included in the individual's total income and taxed at progressive income tax rates.	Dividend income received by residents is generally taxable. The tax treatment of dividend income may vary depending on factors such as whether the dividends are received from Japanese or foreign companies.	Rental income from real estate is considered taxable for residents. It is added to the individual's total income and subject to progressive income tax rates.	Capital gains from the sale of assets, including stocks, real estate, and other investments, are generally subject to capital gains tax for residents in Japan. The tax rates and treatment may vary depending on factors such as the type of asset and the holding period.
स्वीडेन	Interest income earned by residents, such as interest from savings accounts or other interest-bearing instruments, is generally considered taxable. The income is included in the individual's total income and taxed at progressive income tax rates.	Dividend income received by residents is generally taxable. However, Sweden has a shareholder taxation system, where certain dividends may be eligible for a partial or full tax credit to avoid double taxation.	Rental income from real estate is considered taxable for residents. It is added to the individual's total income and subject to progressive income tax rates.	Capital gains from the sale of assets, including stocks, real estate, and other investments, are generally subject to capital gains tax for residents in Sweden. The tax rates and treatment may vary based on the type of asset and the holding period.

देशहरू	व्याज	लाभांश	भाडा आम्दानी	पूँजीगत लाभ
बेलायत	Interest income earned by residents is typically included in their total income and taxed at the applicable income tax rates. The income tax rates depend on the individual's overall income level.	Dividend income received by residents is generally subject to taxation. However, the tax rates on dividends are different from those on other forms of income. For the tax year 2021/22, the dividend tax rates are 7.5% (basic rate), 32.5% (higher rate), and 38.1% (additional rate).	Rental income from real estate is considered taxable for residents. It is included in the total income and taxed at progressive income tax rates.	Capital gains from the sale of assets, including stocks, real estate, and other investments, are generally subject to capital gains tax for residents in the UK. The tax rates may vary based on the type of asset and the holding period.

Source: OECD (2023); PwC Tax Summaries (2025)

४. विकासशील देशहरूले अपनाएको व्यवस्था

विकासशील देशहरूले निष्क्रिय आयको सम्बन्धमा अपनाएका व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा देहायानुसारको व्यवस्था गरेको पाइयो।

देशहरू	व्याज	लाभांश	भाडा आम्दानी	पूँजीगत लाभ
भारत	Interest income earned by residents, such as interest from savings accounts, fixed deposits, or other interest-bearing instruments, is generally considered taxable. The income is added to the individual's total income and taxed at applicable income tax slab rates.	dividend income received by residents is generally taxable in the hands of the recipient. However, there might be certain exemptions or lower tax rates on dividend income.	Rental income from real estate is considered taxable for residents. It is included in the total income and taxed at applicable income tax slab rates.	<p>Short-Term Capital Gains (STCG):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Taxed at the applicable individual income tax slab rates. <p>Long-Term Capital Gains (LTCG):</p> <p>As of my last update, LTCG on the sale of listed equity shares and equity-oriented mutual funds was subject to a special tax regime. There was an exemption limit, and gains exceeding this limit were taxed at a concessional rate.</p>

देशहरू	ब्याज	लाभांश	भाडा आम्दानी	पुँजीगत लाभ
श्रीलंका	Interest income earned by residents is usually considered taxable income and is subject to income tax. The income is added to the individual's total income and taxed at progressive rates.	Dividends received by residents are typically included in their taxable income and subject to income tax at the applicable rates.	Rental income from real estate is generally considered taxable for residents. It is added to the total income and taxed at progressive rates.	Capital gains from the sale of assets, including stocks and real estate, are typically subject to capital gains tax for residents in Sri Lanka. The tax rates and conditions may vary.
पाकिस्तान	Interest income earned by residents from bank deposits, bonds, or other interest-bearing instruments is generally considered taxable. The income is added to the individual's total income and taxed at progressive rates.	Dividends received by residents may be subject to income tax. However, in Pakistan, dividend income is often subject to a final withholding tax at a specific rate, and the dividends may not be further taxed in the hands of the recipient.	Rental income from real estate is typically considered taxable for residents. It is included in the total income and taxed at progressive rates.	Capital gains from the sale of assets, including stocks and real estate, are generally subject to capital gains tax for residents in Pakistan. The tax rates and conditions may vary, and there may be exemptions for certain holding periods.
चीन	Interest income derived by non-resident individuals from China may be subject to withholding tax at a rate of 20%.	Dividends paid to non-resident individuals are generally subject to a withholding tax rate of 10%	Dividends paid to non-resident individuals are generally subject to a withholding tax rate of 10%	capital gains are typically included in the individual's taxable income, and the individual is responsible for reporting and paying taxes on the gain

Source: OECD (2023); PwC Tax Summaries (2025)

५. नेपालको कर प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू

विकासशील र विकसित देशहरूले निष्क्रिय लगानीको आयको सम्बन्धमा अवलम्बन गरेको कर सम्बन्धी व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा नेपालले अब केही वर्षभित्र सोहीअनुरूप नेपालको कर प्रणालीमा समेत सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ। अबको केही दशक भित्र नै देशलाई आवश्यक पर्ने स्रोतको चापलाई समेत मध्यनजर गर्दै सबै आयलाई आगामी दश वर्ष भित्र करको दायरामा ल्याउनका लागि अहिले देखि नै ब्याज आम्दानी, पुँजीगत लाभ, लाभांश, भाडा आम्दानी जस्ता आयहरूलाई भविष्यमा अन्तिम हुने करकट्टीको रूपमा नदिई रोजगारीको आय सरह नै Tax Bracket भित्र समावेश गर्ने गरी आधार तयार गर्नुपर्दछ।

यसरी आधार तयार हुँदा देशमा उच्च आम्दानी भएका व्यक्तिहरूको पहिचान सहज हुने, उनीहरूको अफसोर (Offshore) लगानीको अनुगमन गर्न सकिने र नेपालको बासिन्दा व्यक्ति भएको कुनै विदेशी नागरिकले अन्यत्र गरेका कार्यलाई गरेको दायरामा ल्याउने वातावरण बन्दछ। त्यस्तै, आफ्नै पहलमा विदेश प्राज्ञिक लगायतका सेवा प्रदान गरे वापतको आम्दानी गर्ने बासिन्दा व्यक्तिलाई गरेको दायरामा ल्याउन सकिन्छ भने आधार तयार भएको केही वर्ष भित्र सबै प्रकारका व्यक्तिगत आम्दानीहरूलाई गरेको दायरा भित्र ल्याउन सकिन्छ।

यसर्थ, अबको केही वर्षमा नै नेपालले क्रियाशील नभएको पुँजीको आय (Passive Income) लाई व्यक्तिगत आयको Tax Bracket मा समाहित गर्नका लागि केही सुविधाहरू प्रदान गरी आय विवरण बुझाउन अनिवार्य गर्ने गरी नीतिगत सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ। निश्चित सीमा तोक्यो सिमा भन्दा माथिको क्रियाशील नभएको पुँजीको आयको आम्दानीलाई एकीकृत आय विवरण पेश गर्न अनिवार्य हुनेगरी कानूनी आधार तयार गर्ने र यसरी विवरण पेश गर्दा लाभांश र भाडाको आम्दानीको हकमा आय मिलान सुविधा (Income Credit) लिन पाउने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ। ब्याज आम्दानी र पुँजी बजारमा हुने स्टक, बोनड लगायतको विक्रीबाट प्राप्त हुने पुँजीगत लाभको हकमा Tax Credit लिन पाउने गरी व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ। यसरी विवरण बुझाउने बासिन्दा व्यक्तिलाई रोजगारीको आय सरहको दररेट अनुसारको विवरण बुझाउन प्रोत्साहनका लागि Income Credit को सट्टा घरजग्गा ऋणको व्याज कट्टी, सवारी साधन कर्जाको ब्याज खर्च, सम्पूर्ण बीमाखर्च कट्टी लगायतका सुविधाहरू प्राप्त गर्न मिल्ने गरी कानूनी व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

आयकर ऐन, २०५८ (संशोधन सहित)

KPMG. (n.d.). What to tax? Perspectives on tax are changing. Tax is changing perspectives. Retrieved from <https://kpmg.com/responsibletax>

McNichol, E. (2021), State Taxes on Capital Gains How Are Capital Gains Taxed? Center on Budget and Policy Priorities, <https://www.cbpp.org/research/state-budget-and-tax/state-taxes-on-capital-gains> (accessed on 24 May 2022).

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2023). The taxation of labour vs. capital income: A focus on high earners (OECD Taxation Working Papers No. 65). OECD Publishing, Paris.

OECD (2023); PwC Tax Summaries (2025); IRS (USA); NTA (Japan); Swedish Tax Agency; HMRC (UK).

OECD. (2023). The taxation of labour vs. capital income (Policy brief). OECD Publishing.

Vann, R. J. (1998). International aspects of income tax. In V. Thuronyi (Ed.), Tax law design and drafting (Vol. 2, chap. 18). International Monetary Fund

दीर्घ-श्वास नै दीर्घ जीवन

✍ लक्ष्मण आचार्य*

सारांश

"दीर्घ-श्वास नै दीर्घ जीवन" भन्ने सन्देश शारीरिक, मानसिक र आत्मिक दृष्टिकोणबाट पूर्णतः वैज्ञानिक, योगिक र आध्यात्मिक सत्य हो। नियमित योग अभ्यास, श्वासप्रश्वासको सचेत नियन्त्रण (प्राणायाम), जागरूकता पूर्वक श्वास र ध्यानको संयोजनले मन, मस्तिष्क र शरीरमा सकारात्मक सन्तुलन ल्याई स्वास्थ्य, ऊर्जा र शुद्ध चेतनाको विकास गर्दछ। दीर्घ श्वास-प्रश्वासको अभ्यास शरीरमा प्राणशक्ति प्रवाहित गरी कोषिकाहरूमा अक्सिजनको मात्रालाई सन्तुलित गर्छ र जीवन ऊर्जा बलियो बनाउँछ, जसको परिणामस्वरूप दीर्घायु, स्फूर्तिदायक र रोगमुक्त जीवन सम्भव हुन्छ।

दीर्घ-श्वास के हो ?

दीर्घ-श्वास भनेको स्वासप्रश्वासको अवधि लम्ब्याउने अभ्यास हो जसले शरीरमा अक्सिजनको आपूर्ति बढाउँछ, मानसिक शान्ति ल्याउँछ र विभिन्न रोगहरूबाट बचाउ गर्छ। दीर्घ श्वास भन्नाले लामो, गहिरो र सचेतपूर्वक लिइने श्वासप्रश्वास प्रक्रिया हो। यसले शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ।

सुखमात्मविशुद्धिरित्येतद्विपरीतं ततः ।

दीर्घसुखानुशायी चेच्छवासो दीर्घः समुद्धरः ॥ ४५ ॥ - पतञ्जलि योगसूत्र अध्याय २

अर्थात्, श्वास लामो र गहिरो हुँदा (दीर्घश्वास) शरीर र मनमा सुख र आत्मा शुद्धि हुन्छ। तर यसका विपरीत (अव्यवस्थित श्वासले) विपरीत परिणाम हुन्छ।

मानिसले आमाको गर्भदेखि आमाकै श्वास-प्रश्वासको माध्यमबाट, श्वास-प्रश्वास लिने गर्दछ र गर्भबाट बाहिरिने वित्तिकैको पहिलो क्रन्दनसँग आफैले वायु-प्रश्वास लिन थाल्दछ। त्यस पहिलो क्रन्दनदेखि जीवनको अन्तिम क्षणसम्म अटुट रूपमा श्वास-प्रश्वास लिई नै रहन्छ। जब श्वास-प्रश्वासको क्रम रोकिन्छ अनि जीवनको लिला समाप्त हुन्छ।

* कम्प्यूटर अधिकृत, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

शरीरको सबभन्दा सानो इकाईलाई सूक्ष्म कोषिका भनिएको छ। मानिसले लिएको श्वासरूपी प्राण अक्सिजनको माध्यमबाट नै ती सूक्ष्म कोषिकाहरू गतिशील हुन्छन्। यथेष्ट रूपमा श्वास लिन सकिएन भने, ती सूक्ष्म कोषिकाहरूमा आवश्यकतानुसार प्राण पुऱ्याउन सकिदैन। यथेष्ट रूपमा प्राण पुऱ्याउन सकिएन भने प्राण पुन नसकेका स्थानका कोषिकाहरूको क्षय हुन जान्छ। ती क्षय भएका कोषिकाहरू रहेका स्थानका शरीरका अंग रोगग्रस्त हुन गई मानिसलाई पिडा हुन थाल्दछ।

चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं भवेत्

योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् ॥ २ ॥ -हठयोगप्रदिपिका

अर्थात्, जब श्वास (प्राणवायु) चलिरहन्छ, तब मन पनि अस्थिर रहन्छ। श्वास स्थिर भयो भने मन पनि स्थिर हुन्छ। त्यसैले योगीले स्थिरता प्राप्त गर्न वायु (श्वास) लाई नियन्त्रण गर्नुपर्छ।

आकाशीय वायु मण्डलबाट जब मानिसले श्वास लिन्छ तब उसले प्राणवायु (Oxygen) का साथै अनेक रासायनिक द्रव्य पनि ग्रहण गर्दछ। प्राणवायु शरीरभित्र पुगेपछि त्यो प्राणऊर्जाको रूपमा परिणत भई प्राणशक्तिलाई प्रज्वलित गर्दछ। हिडडुल, बोलचाल, देख, सुन, इन्द्रिय, मन र बुद्धि सशक्त गर्ने कार्य प्राणशक्तिले गर्दछ। शरीर मन तथा इन्द्रिय आदि अचेतन र निश्चल हुन्छन्, त्यसमा प्राणरूपी ऊर्जाले प्राणशक्तिलाई प्रज्वलित गरेपछि मात्र ती सबै सचेतन र चलायमान हुन्छन्। मानिसले जति मन्द गतिले गहिरो र दीर्घ श्वास लिन्छ, त्यति नै बढी प्राणऊर्जा प्राप्त गर्न सफल हुन्छ।

मानिसले जति बढी प्राणवायु प्राप्त गर्न सफल हुन्छ, उसको शरीरमा, त्यति नै बढी प्राणशक्ति प्रज्वलित हुन्छ। जसरी फलाम तताउने मान्छेले खलांतीमा हावा भरी आगो प्रज्वलित गर्छ, त्यसरी नै मानिसले आफ्नो श्वास-यन्त्र (फोक्सो) फुलाएर, गहिरो लामो श्वास तानी वायु मण्डलबाट प्राणवायु सेवन गर्दछ। सो सेवन गरिएको प्राणवायु, प्राणऊर्जामा परिणत हुन्छ। प्राणऊर्जा दिस हुनासाथ प्राणशक्ति प्रज्वलित हुन्छ।

यस विषयमा, शारीरिक-शास्त्रीयानुसार मानव शरीरमा रक्तको प्रवाह हृदयद्वारा हुन्छ। श्वास-यन्त्रबाट रक्त प्रशोधन गरी प्राणवायु मिश्रित भएपछि रक्त शोधन हुन्छ र हृदयको रक्त धमनीद्वारा शरीरभरि सो प्रशोधित रक्त प्रवाह हुन्छ। रक्त शोधन गर्नाका लागि श्वास-यन्त्रलाई ईन्धन चाहिन्छ, त्यो ईन्धन नै प्राणवायु (Oxygen) हो। यदि ठीक र प्रयास मात्रामा श्वास-यन्त्रलाई प्राण उपलब्ध भयो भने मात्र अशुद्ध रक्तलाई शुद्ध गरी रक्तमा भएको विकार (Carbon) आदिलाई प्रश्वासको

माध्यमबाट शरीरबाट बाहिर फ्याक्छ र शुद्ध रक्तलाई शरीरभित्र प्रवाहित गर्छ। तर यदि यथेष्ट प्राणवायु प्राप्त हुन सकेन भने रक्त विकारयुक्त नै रहन जान्छ। शरीरमा विकार, विकृति देखा पर्न थाल्दछ। त्यसैले प्राणवायुलाई रक्त शुद्धिको साधन भनिन्छ। शुद्ध रक्तले सारा शरीरमा स्फुर्ति र गति प्रदान गर्छ। प्राणवायुले रक्तको माध्यमबाट प्रयाप्त प्राणऊर्जा उत्पादन गर्छ। प्रयाप्त प्राणऊर्जाले, प्राणशक्तिलाई प्रज्वलित बनाउँछ।

सामान्यतया व्यक्तिहरू लामो तथा गहिरो श्वास-प्रश्वास गर्न अभ्यस्त हुँदैनन् र छोटो तथा तीव्र श्वास-प्रश्वास गर्दछन् जसले गर्दा, पूरा श्वास-यन्त्रको लगभग एक चौथाइ भागले मात्र कार्य गर्दछ भने शेष तीन चौथाइ भाग निष्कृत्य रहेको हुन्छ। मौरीको चाका जस्तो श्वास- यन्त्रभित्र लगभग ७ करोड ३० लाख स्पन्ज जस्तो कोष्ठक-छिद्र हुन्छन्। साधारण हल्का श्वास-प्रश्वास गर्दा लगभग २ करोड छिद्रहरूमा मात्र प्राणवायुको सञ्चार हुन्छ भने शेष ५ करोड ३० लाख छिद्रहरूमा प्राणवायु सञ्चार नहुँदा ती छिद्रहरू निष्कृत्य हुन्छन्। परिणामतः प्राणवायु सञ्चार नभएका ती छिद्रहरूमा विकार जन्म थाल्दछ, जसबाट क्षय, ब्रोन्काईटिस, दम, खोकी आदि भयङ्कर रोगहरूबाट व्यक्ति आक्रान्त हुन्छ।

छिटो छिटो तीव्र गतिको श्वास-प्रश्वासले - आवेग, उत्तेजना, वासना उभार, नकारात्मक सोच आदि विकृति उत्पन्न गराउनुका साथै रक्त शुद्धिमा समेत प्रभाव पार्दछ जसले गर्दा हृदय कमजोर हुन्छ र अल्पायु समेत गराउँछ,। मन्द गतिको गहिरो र दीर्घ तथा लामो श्वास-प्रश्वासले मानसिक एकाग्रता, सकारात्मक सोच, स्वस्थ र दीर्घायु जीवन प्राप्ति हुन्छ। उदाहरणको लागि-

बाँदर, सुँगुर आदि जीवले एक मिनेटमा ३०-३२ पटक छिटो छिटो तथा तीव्र गतिमा श्वास-प्रश्वास गर्ने हुनाले, यी जीव १०-१२ वर्षसम्म मात्र बाँच्ने अल्पायुका हुन्छन्। तर कछुवाले सरदर एक मिनेटमा ४-५ पटक मात्र मन्द गतिमा लामो तथा दीर्घ श्वास-प्रश्वास गर्ने हुनाले ४०० वर्षसम्म बाँच्दछन्।

मानिसले सामान्य अवस्थामा एक मिनेटमा सरदर १६ पटक श्वास-प्रश्वास गर्दछ तर क्रोध, भय आदि उत्तेजनामा ४०-६० पटक प्रति मिनेट श्वास-प्रश्वास गर्दछ भने वासनाको आवेग वा सम्भोगको समयमा ६०-७० पटक प्रति मिनेट श्वास-प्रश्वास गर्दछ। योग-प्राणायामको माध्यमबाट सामान्य गतिमा श्वास-प्रश्वास गर्दा, सामान्यतया प्रति मिनेट १०-१२ पटकसम्म श्वास-प्रश्वास कायम गर्न सकिन्छ। त्यस्तै योग- प्राणायामको लामो समयको अभ्यास, संयमित रहन-सहन र सात्विक भोजन पश्चात मन्द गतिमा दीर्घ श्वास-प्रश्वास गर्दा प्रति मिनेट ६-८ पटकसम्म कायम गर्न सकिन्छ।

यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ।

मरणं तस्य निष्क्रान्तिः ततो वायुं निरोधयेत् ॥ - हठयोगप्रदिपिका

अर्थात्, जबसम्म शरीरमा वायु (प्राण) स्थिर छ, तबसम्म त्यो जीवित (जीवन) मानिन्छ। वायु शरीरबाट बाहिर निस्किएपछि मरण हुन्छ। त्यसैले वायु (प्राण) लाई नियन्त्रण गरेर (निरोध गरेर) जीवनलाई दीर्घकालीन बनाउनुपर्छ।

अझ अविरल रूपमा लामो समयसम्म योग-प्राणायामको पूर्ण अभ्यास पश्चात मन्द गतिको लामो तथा दीर्घ श्वास-प्रश्वास गर्दा प्रति मिनेट ४-५ पटकसम्म कायम गर्न सकिने भएकोले, योग-प्राणायाम अभ्यासरत् योगीहरू १३०-१४० वर्षसम्म बाँचेका हामीले देखे, सुनेका छौं। त्यस्तै विकट उच्च पहाडी कन्दरा तथा हिमालका गुफाहरूमा योग-प्राणायाममा ध्यानमग्न ऋषि, महर्षिहरू ४००-५०० वर्षसम्म पनि बाँचेर दीर्घजीवी भएको कुरा हामीले पढने, सुन्ने गरेका छौं।

हाम्रो हालको सरदर आयु ६७ वर्ष रहेको छ। हामीले ६५ वर्षको आयु भोग गर्दा सरदर प्रति मिनेट १६ पटक श्वास-प्रश्वास गर्दछौं। तर वासना वा क्रोध, आवेग आदिलाई निरन्तर धारणा गरेको अवस्थामा सो सरदर प्रति मिनेट १६ पटक भन्दा बढी श्वास-प्रश्वास गरिएको अवस्था हुन्छ। प्रति मिनेट १६ पटकभन्दा बढी श्वास-प्रश्वास गरिएको अवस्थामा ६७ वर्षको आयुभन्दा पनि कम आयु बाँच्ने अवस्था हुन्छ। हामीले श्वास-प्रश्वासलाई सामान्य नियन्त्रण मात्र गर्न सक्यौं भने पनि हामी सरदर आयुभन्दा बढी बाँच्न सक्ने र स्वस्थ रहन सक्ने कुरा यी तलका पंक्तिहरूको अध्ययनबाट देखिन्छ -

हामीले सामान्य अवस्थामा प्रति मिनेट १६ पटक श्वास-प्रश्वास गर्दछौं भने, एक घण्टामा ९ सय ६० पटक, २४ घण्टामा २३ हजार ४० पटक, एक वर्षमा ८४ लाख ९ हजार ६ सय पटक र ६५ वर्ष उमेरसम्ममा ५६ करोड ३४ लाख ४३ हजार २ सय पटक श्वास-प्रश्वास गर्दछौं।

तर, सामान्य योग-प्राणायामको अभ्यास गरिएपश्चात मानिसले श्वास-प्रश्वासलाई १६ पटकबाट घटाई प्रति मिनेट १२ पटकसम्म कायम गर्न सक्छ। यस हिसाबले एक घण्टामा ७ सय २० पटक, २४ घण्टामा १७ हजार २ सय ८० पटक, एक वर्षमा ६३ लाख ७ हजार २ सय पटक र ६७ वर्षको उमेरमा ४२ करोड २५ लाख ८२ हजार ४ सय पटकमा श्वास-प्रश्वास कायम गर्न सक्छ।

माथि उल्लेखित अंकअनुसार, श्वास-प्रश्वासको गणना गर्दा- सामान्य अवस्थाको भन्दा योग-प्राणायाम गरिएपश्चातको ६५ वर्षको उमेरमा, १३ करोड ६६ लाख ५६ हजार पटकसम्मको घटी श्वास-प्रश्वास गर्ने हुँदा, करिव २२ वर्षको आयु बचत हुने अवस्था देखिन जान्छ। अर्थात् ६७ वर्षमा २२ वर्ष थप गर्दा ८९ वर्षको उमेरसम्म आयु लम्ब्याउन सकिने अवस्था देखिन्छ।

आवेग, उत्तेजना, वासना, नकारात्मक सोच आदि विकृतिहरूले, तीव्र गतिको छिटो छिटो श्वास-प्रश्वासको माध्यमबाट मानिसलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ। तीव्र गतिको छिटो श्वास-प्रश्वासलाई नियन्त्रण नगरी मानिसले यी आवेग, उत्तेजना, वासना, नकारात्मक सोच आदि विकृतिहरूबाट छुटकारा पाउन नसक्ने कुरा प्रष्ट छ।

प्राणो देहस्थितो यावदपानं तु निरून्धयेत्।

एकश्वासमयी मात्रा ऊर्ध्वाधो गगने गतिः ॥ १०० ॥ -योगचूडामणि उपनिषद्

प्राणायाममा कुम्भकको स्थितिमा जबसम्म वायु भित्र रोकिन्छ, तबसम्म अपान वायुलाई पनि रोकेर राखोस्। यसरी हृदयाकाशमा एउटै उही सासको मात्रा माथि तल गमनशील भइरहन्छ।

श्वास-प्रश्वास नियन्त्रणको उपायमध्ये योग-प्राणायाम एक प्रभावशाली उपाय हो। सामान्य योग-प्राणायाम अभ्यास शुरू गरेपछि श्वास-प्रश्वास नियन्त्रणको शुरूआत हुने हुँदा, योग-प्राणायाम शुरू गरेको १ महिनापछि देखि नै साधक साधिकाको स्वास्थ्यमा निकै परिवर्तन भएको महशुस हुन थाल्दछ। सामान्यतया प्रत्येक दिन विहानको समयमा ६ महिनासम्म नियमित रूपमा सामान्य योग-प्राणायाम गर्ने गरेमा, साधक साधिकाले श्वास-प्रश्वासलाई प्रति मिनेट १२ पटकसम्म कायम गर्न सक्ने हुन्छ। त्यस्तै, विकार रहित (सात्विक) भोजन र विषयरहित (संयमित) विहारसहित लगातार ३ वर्षसम्म नियमित, निष्ठापूर्वक र अखण्डित रूपमा योग-प्राणायाम गरेमा प्रति मिनेट ८-१० पटकसम्म श्वास-प्रश्वास कायम गर्न सक्ने हुन्छ। यसरी मानिसले आफ्नै प्रयासबाट आफूलाई, योग-प्राणायामको माध्यमबाट आवेग, उत्तेजना, वासना, चञ्चलता, नकारात्मक सोच आदि विकृतिहरू तथा विभिन्न शारीरिक विकारहरूबाट मुक्त गराई दीर्घजीवी कायम गराउन सक्ने अवस्था छ।

तसर्थ, योग-प्राणायामको अभ्यासको परिणामबाट आरोग्यता, निर्भयता, सुख, शान्ति, सहिष्णुता, प्रेम, करूणा, धैर्य, विवेक, ओज, तेज, मृत्युंजय आदि शक्ति प्राप्त गर्न सकिने भएकोले, आजैदेखि योग-प्राणायामको अभ्यास गरौं र योग-प्राणायामको अभ्यासलाई अविरोध निरन्तरता दिऔं। सरल, सुन्दर, स्वस्थ र दीर्घ जीवन-यापन गरौं।

प्राणको व्यापकता

प्राण अर्थात् प्राणवायु (Oxygen/जीवनशक्ति) को तत्वबाट पृथ्वी, अग्नि, वायु, जल र आकाश आदि पञ्चतत्वको सिर्जना हुन गएको छ भने, यही पञ्चतत्वबाट नै ब्रह्माण्डको सृष्टि भएको छ। त्यसर्थ, प्राणवायु पूरा ब्रह्माण्डमयी छ। पञ्चतत्वमा प्राणवायुको संयोजन यस प्रकार छ-

पृथ्वी - Oxygen Nitrogen Carbon dioxide Hydrogen बाट बनेको छ।

अग्नि - Oxygen + Carbon dioxide बाट उत्पन्न भएको छ।

वायु - Oxygen+Nitrogen, Carbon dioxide बाट पादुर्भाव भएको छ।

जल - Oxygen + Hydrogen बाट तयार भएको छ।

आकाश - Oxygen सहित समस्त वायवीय तत्वहरूबाट श्रृजना भएको छ।

प्राणवायु कै संयोजनबाट, शरीरका रक्त, मांस, हाडआदि अवयव बनेको छ। जस्तै,

तरल रस - Oxygen+Nitrogen+Carbon dioxide बाट बनेको छ।

रक्तकण - Oxygen+Nitrogen+Carbon dioxide बाट नै तयार भएको छ।

मांस - Oxygen+Nitrogen + Carbon dioxide+Amino acid (Nitrogen+Hydrogen) बाट बनेको छ।

बोसो - Oxygen+ Carbon dioxide+Hydrogenबाट तयार भएको छ।

हाड, मज्जा, शुक्र, विर्यादि - Oxygen + Nitrogen + Ca, CO₃, CHP बाट बनेको छ।

त्यस्तै, हाम्रो शरीरको विभिन्न रसायनहरू र अन्तःस्राव (Hormones) को निर्माणमा पनि प्राण नै मुख्य तत्व रहेको छ। मानवीय सहित जैवीय श्रृष्टि जीवनको मुख्य आधारतत्व प्राण नै हो।

प्राणायामको अभ्यासबाट, प्राणयुक्त रक्त (Oxygenated Blood), आन्तरिक सूक्ष्म-व्यायाम (Internal Micro Exercise) र सकारात्मक जीवन शैली (Positive Life Style) प्राप्त गर्न सकिन्छ। त्यसैले प्राणायामको अभ्यासको माध्यमबाट, शरीरको प्रत्येक कोषिकामा, पूरा मात्रामा प्राण पुर्याउन सकेको खण्डमा, शरीरको अन्तःश्राव र रासायनिक सन्तुलन कायम गरी सम्पूर्ण आरोग्य प्राप्त गर्न सकिन्छ।

प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः ॥ २.७१ ॥ - हठयोगप्रदीपिका, द्वितीयोऽध्यायः

अर्थात्, प्राणायाम तीन प्रकारका बताइएका छन् ' पूरक (श्वास भर्ने), रेचक (श्वास छोड्ने) र कुम्भक (श्वास रोक्ने) । कुम्भक पनि दुई प्रकारका हुन्छन् ' सहित (पूरक-रेचकसहित) र केवल (केवल कुम्भक मात्र) ।

भस्त्रिका र अनुलोम विलोम आदि प्राणायाम गरेर, शरीरको रक्तकण तथा कोषिकाहरूमा प्राण पुर्याउन सकिन्छ भने, कपालभांति आदि प्राणायामबाट शरीरको आन्तरिक अवयवहरूलाई वैज्ञानिक रीतिले गति प्रदान र शक्तिको सञ्चार गरी शारीरिक विकार नष्ट गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, भ्रामरी र उद्गीथ आदि प्राणायामद्वारा मानसिक स्तरमा श्रद्धा, समर्पण, आस्था, विश्वास र सकारात्मक चिन्तनलाई जागृत गरेर एक स्वस्थ र चिन्ता मुक्त जीवन प्रारम्भ गर्न सकिन्छ ।

यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवोन मुञ्चति ।

मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायु निरून्धयेत् ॥ १० ॥ -योगचूडामणि उपनिषद्

अर्थात्, जबसम्म प्राणवायु (श्वास) शरीरमा रहन्छ, तबसम्म आत्मा (जीव) शरीर छाड्दैन । वास्तविक मृत्यु भनेको प्राणवायुको निष्क्रमण (शरीरबाट बाहिर निस्कनु) हो । त्यसैले वायु (प्राण) लाई नियन्त्रण गर्नु अत्यावश्यक छ ।

प्राणायामको अभ्यासद्वारा शरीरमा प्रविष्ट हुने प्राण र प्राणायामद्वारा प्रदत्त सम्पूर्ण आन्तरिक व्यायाम र विश्रान्तिले हाम्रा शरीरका विषमताहरूलाई आत्मोपचार Healing गरेको हुन्छ । प्राणायाम, आत्म-औषधि (Self-medicine) र आत्म-चिकित्सा हो । प्राणायाम अभ्यासबाट प्राण (Oxygen) नामक तत्वलाई केही निश्चित विधिद्वारा सुनिश्चित समयमा सुनिश्चित मात्रा र सही वैचारिक दिशाका साथ जब हाम्रो शरीरमा प्रविष्ट गराईन्छ, तब शरीरमा सकारात्मक परिवर्तन घटित हुन थाल्दछ । तत्पश्चात शरीरमा, प्राणले सम्पूर्ण औषधीको जस्तो कार्य गर्न थाल्दछ । प्राणायामद्वारा प्राण परिचालन गर्नु नै योग विद्याको मूल मन्त्र हो । त्यस्तै, आरोग्यको पनि यही नै मूल मन्त्र हो । साथै, एक स्वस्थ, समृद्ध र संवेदनशील व्यक्तिको आधार पनि यही नै हो ।

- **नाकबाट मात्र श्वास-प्रश्वास** - श्वास-प्रश्वास सधैं नाकबाट मात्र गर्नु पर्दछ । नाकबाट मात्र श्वास-प्रश्वास गर्दा नासिका रोम तथा छिद्रहरूबाट वायु प्रसोधन (Filter) भएर शरीरभित्र सुद्ध वायु प्रवेश हुन्छ ।

- लयपूर्वक श्वास-प्रश्वास- एकै लयमा लयपूर्वक श्वास-प्रश्वास गर्दै, योग- प्राणायामको अभ्यास गर्दा छिट्टै स्वास्थ्य लाभ गर्न सकिन्छ।
- सामान्यतया निहुरिदा श्वास-बाहिर गर्ने र ठाडो हुँदा श्वास-भिन्न लिने गर्नुपर्दछ। हात-खुट्टा माथि उठाउँदा वा तन्काउँदा श्वास-भिन्न लिने र हात-खुट्टा तल झार्दा वा खुम्च्याउँदा श्वास-बाहिर फ्याँक्नु पर्दछ।
- जति श्वास भिन्न तानिन्छ, त्यति नै अथवा त्योभन्दा बढी श्वास बाहिर फ्याँक्नु पर्दछ।

दीर्घ श्वासलाई दीर्घ जीवनका लागि जीवनशैलीमा समावेश गर्ने उपायहरू:

१. नियमित प्रातःकालीन श्वास अभ्यास (प्राणायाम)

श्वास-प्रश्वास नियन्त्रणका लागि गरिने योग-प्राणायामका विभिन्न विधिहरू छन्। योग-प्राणायामका विभिन्न अभ्यासहरू गर्दा शरीरको बाहिरी, भित्री र मानसिक सबै अंगहरूको व्यायाम हुने हुनाले, शारीरिक तथा मानसिक विकार तथा विकृतिहरू हटाई मानिसलाई चुस्त, दुरूस्त, निरोगी र दीर्घजीवी हुन मद्दत गर्दछ।

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ - ॥ २/४९ ॥ - पातंजलयोगदर्शन

अर्थात्, जब श्वासप्रश्वास (सास फेर्ने क्रिया) लाई संयमित र व्यवस्थित रूपमा रोकिन्छ, त्यही अवस्था प्राणायाम हो।

रेचकःपुरकश्चैवकुम्भकःप्रणवात्मकः।

प्रायामो भवदेवं मात्राद्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥ - योगचूणामणि उपनिषद्

अर्थात्, प्राणायामका तीन क्रियाहरू पूरक, कुम्भक र रेचक साक्षात् प्रणवका रूपहरू हुन्। यस्तो चिन्तन गर्दै बाह्य मात्रायुक्त प्राणायाम गर्नुपर्छ।

क. नाडीशोधन प्रणायम

बायाँ नासिकाबाट लामो र गहिरो श्वास लिई दायाँ नासिकाबाट विषाक्त वायु फाल्नु अनुलोम हो। दायाँ नासिकाबाट लामो गहिरो श्वास लिई बायाँ नासिकाबाट विषाक्त वायु फाल्नु विलोम हो। अनुलोम—विलोम प्राणायाम गर्दा बायाँ नासिकाबाट श्वास तानी दायाँ नासिकाबाट फ्याँक्दै शुरू गरी पालैपालो दुवै नासिकाबाट श्वासलाई पूरक र रेचक गरिन्छ। श्वास लिँदा अखण्ड दिव्य शक्ति, ऊर्जा, शान्ति र आनन्दजस्ता सकारात्मक भाव प्राप्त हुन्छ।

प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्दामया ।

सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिन्दुद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥ ९८ ॥

-योगचुणामणि उपनिषद्

अर्थात्, प्राणायाम गर्दा सर्वप्रथम इडा नाडी अर्थात् बायाँ स्वरबाट साँस तान्नु पर्छ, अनि पिँगला नाडी अर्थात् दायाँ स्वरबाट फाल्नुपर्छ फेरि यसको विपरीत क्रिया गर्नुपर्छ । यसरी प्राणायाम गर्दा चन्द्र र सूर्य दुवैको पूर्व वर्णित तरीकाले ध्यान अभ्यास गरे पछि मात्र दुई महिनामा नाडी शोधन हुन जान्छ ।

प्राणोवा ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । - छान्दोग्य

अर्थात्, प्राण नै सबैभन्दा पहिले उत्पन्न भएको र सबैभन्दा श्रेष्ठ (मुख्य) हो ।

प्राणो विराट प्राणो देष्टी प्राणं सर्व उपासते ।

प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमाः प्राण माहुः प्रजापतिम् ॥ - अथर्ववेद ११औं काण्ड, सूक्त ४

अर्थात्, "प्राण नै विराट (सम्पूर्ण ब्रह्माण्डभरि व्याप्त) छ, प्राण नै सृष्टिकर्ता र नियन्ता हो । सबैले प्राणको उपासना गर्छन् । प्राण नै सूर्य र चन्द्रमा हो । प्राणलाई नै प्रजापति (सृष्टिकर्ता) भनिन्छ । "

उत्पत्ति मायाति स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा । अध्यात्म चैव प्राणस्य विज्ञाया मृत्युश्रुते ॥

- भृगु-तंत्र नामक वैदिक/तांत्रिक ग्रन्थ

अर्थात्, प्राणको उत्पत्ति, शरीरमा प्रवेश, उसको स्थित हुने स्थान, कार्यक्षमता (विस्तार), र अध्यात्म 'यी पाँच पक्षलाई जो जान्दछ, उसले मृत्यु पार गर्छ । "

जो व्यक्तिले प्राणको मूल उत्पत्ति, शरीरमा कसरी प्रवेश गर्छ, कहाँ बस्छ, के के कार्य गर्छ, र यसको आध्यात्मिक सत्य के हो भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्छ ' उसले मृत्युलाई जित्र सक्छ ।

यदिदं किं च विश्वं सर्वं प्राण एव यत् प्राणति संनादति ।

महद्द्वयं वज्रं उद्यतं य इदं वेदन्ति संनादति हि ॥ - मुण्डकोपनिषद् १.१.२

अर्थात्, यो सम्पूर्ण सृष्टि 'जे—जे छ' त्यसभित्रको मुख्य आधार प्राण नै हो जसले प्राणित (जीवन्त) गर्छ, स्पन्दित बनाउँछ र त्यो प्राण एक ठूलो, अटल शक्ति हो 'ब्रह्म स्वरूप' जसलाई जो जो जानेर आनन्द र जैविक अनुगमन गर्छन्, उनी-मात्रै त्यस दिव्य-तत्त्वको साथ एकाकार हुन्छन् ।

सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।

प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानौ च वायवः ॥ २२ ॥ - योगचूडामण्युपनिषत्

अर्थात्, प्राण वहन गर्ने नाडीहरू सधैं सक्रिय रहन्छन् र तिनीहरू सोम (चन्द्र), सूर्य, र अग्निदेवताको अधिष्ठानमा हुन्छन्। यी पाँच प्रकारका वायुहरू - प्राण, अपान, समान, व्यान र उदान - शरीरमा सधैं प्रवाहित हुन्छन्।

ख. भस्त्रिका प्राणायाम (Fast Deep Breath)

सिद्धासन, पद्मासन वा कुनै पनि एउटा ध्यानको आसनमा आफूलाई सुविधा हुने तरिकाले बसेर दुवै नाकको ओडारबाट भिन्न डायफ्रम (भिन्न) सम्म पूरा शक्ति लगाएर श्वासलाई जोडसँग तान्ने र तदनुसार विशेष धक्काका साथ बाहिर निकाल्ने प्रक्रियालाई भस्त्रिका प्राणायाम भनिन्छ।

यस प्राणायाम श्वासप्रश्वासको क्रिया आरानेको धौकनी/खलौनी (आगो फुक्ने छालाको थैली) को जस्तै छिटोछिटो हुने हुनाले यसलाई भस्त्रिका भनेको हो।

भस्त्रिका प्राणायाम भनेको शरीरमा **ज्वलनशील ऊर्जा** बढाउने अत्यन्त प्रभावकारी अभ्यास हो। यसले शरीर, मन र श्वासलाई सक्रिय पारेर दीर्घायु, तन्दुरुस्ती र मानसिक स्पष्टता प्रदान गर्छ। नियमित अभ्यासले शारीरिक रोग र मानसिक थकानबाट मुक्ति मिल्छ।

सामान्य अवस्थामा फोक्सोको एक-चौथाइ भाग अर्थात् २ करोड कोष मात्र सक्रिय हुने बताइन्छ। यस प्राणायामले फोक्सोमा रहेका ७ करोड ३० लाख Sponge जस्ता स-साना कोठाहरूलाई सक्रिय गराई सम्पूर्ण शरीरभरि शुद्ध अक्सिजनको प्रवाह गराउँछ।

ग. समवित्त प्रणायाम (Box Breathing)

समवृत्त प्राणायाम भनेको श्वास लिने, रोक्ने, छोड्ने र फेरि रोक्ने — यी सबै चरणहरू **समान समय** (duration) मा गरिन्छ। यो प्राणायाम “box breathing” हो तर यसको मूल आधार वैदिक/योगिक हो।

समवित्त प्रणायाम (Box Breathing) (नेपालीमा: **बाकस श्वास** या **चौकोर श्वास प्रविधि**) भन्ने शब्द श्वासप्रश्वास नियन्त्रणको एक विशिष्ट प्रविधिलाई जनाउँछ, जसमा चार समान चरणहरूमा श्वासको अभ्यास गरिन्छ। यो अभ्यासले मानसिक सन्तुलन, ध्यान केन्द्रित गर्ने क्षमता, र तनाव नियन्त्रण गर्न मद्दत गर्दछ।

Box Breathing लाई US Navy SEAL कमाण्डर Mark Divine ले लोकप्रिय बनाए। उनले यो अभ्यास Navy SEALs हरूलाई युद्धको उच्च तनावको सामना गर्न प्रशिक्षणको हिस्सा बनाएका थिए।

समवृत्त प्राणायाम योगसूत्र र हठयोग ग्रन्थहरूमा "समप्राणायाम" वा "समवृत्तिका प्राणायाम" भनेर वर्णन गरिएको छ। हठयोगप्रदीपिका (२.११—२.१२) मा स्वासप्रश्वासलाई सन्तुलित गर्न सिकाइन्छ।

Box Breathing मा श्वासप्रश्वासलाई चार चरणमा विभाजन गरिन्छ र प्रत्येक चरण समान समयको हुन्छ (जस्तै: ४ सेकेन्ड):

श्वास लिने (Inhale) — नाकबाट ४ सेकेन्डसम्म गहिरो श्वास लिनुहोस्।

श्वास रोक्ने (Hold) — ४ सेकेन्डसम्म श्वास रोकिने।

श्वास फाल्ने (Exhale) — मुख वा नाकबाट ४ सेकेन्डसम्म श्वास छोड्ने।

रोकिरहने (Hold again) — श्वास नलिने नछोड्ने, ४ सेकेन्डसम्म रोकिरहने।

यही चक्रलाई "Box" (चौकोर/चतुर्भुज) भनिन्छ, किनकि यो चार समान खण्डहरूमा बाँडिन्छ।

शुरूआत: ४ सेकेन्डको चक्रबाट शुरू गर्नुहोस् (४:४:४:४) बिस्तारै बढाउँदै: ५:५:५:५,

६:६:६:६ आदि गर्न सकिन्छ। ५—१० मिनेट दिनको २ पटक पर्याप्त हुन्छ।

समवृत्त प्राणायामले मानसिक शान्ति ल्याइ तनाव, चिन्ता, र भयलाई कम गर्छ। शारीरिक लाभ प्राप्त गरी हृदयगति, रक्तचाप, र नाडीलाई सन्तुलनमा ल्याउँछ। ध्यान केन्द्रित भइ मानसिक स्पष्टता र एकाग्रता बढाउँछ।

२. जागरूकता पूर्वक सास लिनु

जागरूकता पूर्वक सास लिनु" (Mindful Breathing वा सचेत श्वास) भन्नाले 'सास लिने र फाल्ने प्रक्रियामा पूर्ण ध्यान र होश राखी सास फेर्नु हो।

यो शारीरिक प्रक्रिया भए तापनि, अधिकांश मानिसहरू यो बिना होस (अवचेतन रूपमा) गर्छन्। तर जब तपाईं सास फेर्दा पूरै होसमा हुनुहुन्छ, त्यो "जागरूक श्वास" हो।

"सास त फेर्नु छ नै - तर त्यो सास लिँदा र फाल्दा, तपाईंको मन, ध्यान र चेतना त्यही सासमाथि केन्द्रित हुन्छ भने त्यसलाई जागरूक सास भनिन्छ।"

- दिनभरि काम गर्दा, मोबाइल चलाउँदा, हिँड्दा पनि समय-समयमा ध्यानपूर्वक गहिरो सास लिनु।
- हर १-२ घण्टामा एक पटक ३ फेरि गहिरो र लामो सास लिने बानी बसाल्नु।

३. ध्यान

ध्यान र दीर्घ-श्वास जीवनका दुई मूल आधार हुन्, जसको संयुक्त अभ्यासले दीर्घ जीवनको सुनिश्चितता गर्दछ। दीर्घ-श्वासले शरीरमा प्राणशक्ति (life energy) प्रवाहित गरी स्नायु प्रणालीलाई स्थिर बनाउँछ, जसले मनलाई शान्त पार्न सहयोग गर्छ। यसै शान्त मनको अवस्थाबाट ध्यान प्रारम्भ हुन्छ। जब व्यक्ति गहिरो श्वास लिन्छ र त्यसमा जागरूक हुन्छ, तब मन वर्तमान क्षणमा केन्द्रित हुन्छ, तनाव घट्छ, र शारीरिक प्रक्रियाहरूमा सन्तुलन आउँछ। यही सन्तुलन दीर्घायुको आधार हो।

त्यस्तै, ध्यानले चेतनालाई केन्द्रित गर्दै मानसिक अशान्ति, चिन्ता र भयलाई हटाउँछ, जसले आत्मिक सन्तुलन दिन्छ। यसैले ध्यान र दीर्घ-श्वासको संयोजन नै दीर्घ जीवनको मूल मन्त्र हो।

४. योगको अभ्यास

योगको अभ्यास र दीर्घ-श्वास दुवै जीवन लम्ब्याउने महत्त्वपूर्ण साधन हुन्। योगका आसनहरूले शरीरलाई लचिलो, सन्तुलित र सशक्त बनाउँछन् भने दीर्घ-श्वास (गहिरो र लयबद्ध श्वासप्रश्वास) ले शरीरभित्रको प्राणशक्ति जागृत गर्छ। जब आसनसँगै श्वासको गति सजग रूपमा नियन्त्रित गरिन्छ, शरीरको स्नायु प्रणाली शान्त हुन्छ, हर्मोनहरू सन्तुलनमा आउँछन्, र भित्री अंगहरूको कार्यक्षमता बढ्छ। यही शारीरिक र मानसिक सन्तुलन दीर्घजीवनको जग हो।

दीर्घ-श्वासले शरीरको शुद्धीकरण प्रक्रिया वा विष निस्कासन प्रक्रिया प्रक्रिया तीव्र बनाउँछ र कोशिकाहरूमा अक्सिजनको मात्रा वृद्धि गरी उमेरजन्य क्षतिलाई ढिलो बनाउँछ। त्यसैले, योगको नियमित अभ्यास र दीर्घ-श्वासको संयोजनले मानिसलाई केवल रोगमुक्त बनाउँदैन, ऊर्जावान, चञ्चल र दीर्घायु पनि बनाउँछ। यही कारणले योग र दीर्घ-श्वासलाई "दीर्घ जीवनको प्राकृतिक सूत्र" भनिन्छ। सूर्य नमस्कार, शवासन, भुजङ्गासन जस्ता योगासनले फोक्सोको क्षमता बढाइ दिन्छ।

निष्कर्ष:

दीर्घ-श्वास, प्राणायाम, ध्यान र योग जीवनको मूल शक्ति प्राण (Oxygen/जीवनशक्ति) लाई सन्तुलित रूपमा शरीरमा सञ्चार गर्नका लागि सबैभन्दा प्रभावकारी साधन हुन्। श्वासप्रश्वासको

गहिरो र सजग अभ्यासले मानिसलाई केवल मानसिक र शारीरिक रूपमा स्वस्थ बनाउँदैन, त्यो दीर्घजीवनको सुनिश्चित मार्ग पनि बनाउँछ। वैज्ञानिक रूपमा पनि प्रमाणित भएको हुँदा मन्द, लयबद्ध र गहिरो श्वासले स्नायु प्रणाली, हृदय, फोक्सो तथा कोषिकाहरूलाई सशक्त बनाउँदै उमेरजन्य क्षतिलाई ढिलो गर्छ। यस्तै प्राणायामले रक्त शुद्धता, कोशिकीय ऊर्जा उत्पादन, र विषहरण प्रक्रियामा सकारात्मक योगदान दिँदा दीर्घायु सुनिश्चित हुन्छ।

नेपालको कर प्रणालीमा विद्युतीय सेवा कर: हालको अवस्था, चुनौती र उपयुक्त रणनीति

✍ कमल बहादुर थापा*

परिचय

कुनैपनि व्यक्ति, फर्म र कम्पनीले कानून बमोजिम अनिवार्य रूपमा राज्यलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा बुझाउनु पर्ने रकम नै कर हो। नेपालमा कर सम्बन्धी नीति, नियम तथा कानूनको संग्रह साथै कर निर्धारण देखी संकलन तथा व्यवस्थापन सम्म गरिने कार्य तथा गतिविधिको समग्रतालाई कर प्रणाली भनिन्छ। यस अन्तर्गत विविध करका प्रकृति तथा कर निर्धारणका कानून लगायत संस्था संगठन कर उठाउने विधि/पद्धति लगायतका विषय पर्दछन्। यसका विविध स्वरूप मध्येको एक विद्युतीय सेवा कर नविन अवधारणा हो। विश्वव्यापी अर्थतन्त्रमा डिजिटल प्रविधिको बढ्दो प्रभुत्वले व्यापारिक संरचनालाई आमूल परिवर्तन गरेको छ। यस परिवर्तनले एकातिर व्यापार र सेवा प्रवाहमा क्रान्ति ल्याएको छ भने अर्कोतिर सरकारहरूको लागि परम्परागत कर प्रणालीबाट राजस्व संकलनमा ठूलो चुनौती खडा गरिदिएको छ। नेपालमा पनि बढ्दो क्रस-बोर्डर डिजिटल कारोबार र ई-कमर्सको सन्दर्भमा करको दायरा बढाउन तथा न्यायोचित कर संकलन सुनिश्चित गर्न डिजिटल सेवा कर (Digital Service Tax - DST) एक महत्त्वपूर्ण रणनीतिक औजारको रूपमा देखिएको छ।

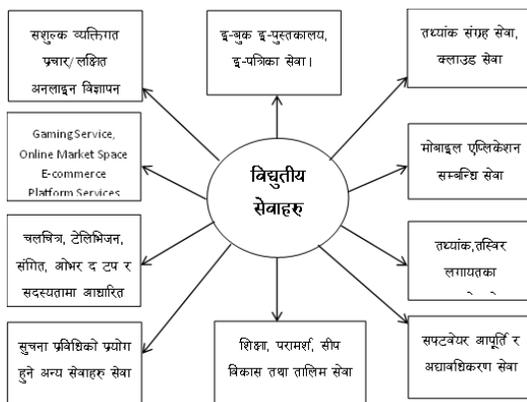
परम्परागत कर प्रणालीले भौतिक उपस्थिति भएका व्यवसायहरूलाई मात्र करको दायरामा समेट्थ्यो। तर, डिजिटल सेवा प्रदायकहरू (जस्तै: Google, You Tube, Instagram, Viber, Facebook, Amazon, Netflix, Tiktok) लगायतका माध्यमबाट व्यापार तथा अन्य कार्यबाट भौतिक उपस्थिति नभई पनि उनीहरूले विभिन्न देशहरूबाट ठूलो आम्दानी गर्ने भएकाले उनीहरूलाई करको दायरामा ल्याउन यो करको अवधारणा विकसित भएको हो। यस मार्फत Online Shopping, Online Teaching लगायत अन्य माध्यमबाट भौतिक रूपमा कार्यालय खडा नगरि पनि थुप्रै आम्दानी गर्ने भएकाले यस्ता प्रकृतिका क्रियाकलापलाई करको दायरामा ल्याउन सकेमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुधारका निमित्त टेवा पुग्ने देखिन्छ।

* नायव सुब्बा, आन्तरिक राजस्व कार्यालय टंगाल, kbthapa054@gmail.com

विद्युतीय सेवा कर

विद्युतीय सेवा कर भन्नाले विद्युतीय सामाग्रीको प्रयोग मार्फत दैनिक जीवनलाई सरल, सहज, गुणस्तरिय, बनाउन प्रयोग गरिने विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त गरिने सेवाहरू (अनलाइन स्ट्रिमिङ, क्लाउड सेवाहरू, मोबाइल एप्लिकेशन, ई-बुक्स, ई-कमर्स, ई-समचार र इन्टरनेट सम्बद्ध सेवाहरू) उपभोग गरे बापत तिर्नु तथा बुझाउनु पर्ने गरेको समग्रतालाई बुझिन्छ। यो सामान्यतया आधुनिक अर्थतन्त्रमा डिजिटल माध्यमबाट प्रदान गरिने सेवाहरूमा लगाइने कर हो। नेपालको कर प्रणालिमा सुधारका लागि यस्ता विविध सामाजिक सञ्जाल प्लेटफर्मको प्रयोग नियमबद्ध बनाउन सकेमा कर संकलनमा बढोत्तरी हुने देखिन्छ। सूचना प्रविधिको प्रयोग बढोत्तरी सगैँ सबै विद्युतीय सेवालाई करको दायरामा ल्याउनु आधुनिक अर्थतन्त्र सुदृढीकरण निमार्णको महत्त्वपूर्ण आधार बन्न पुग्दछ। यस कर प्रणालिलाई सबल तथा व्यवस्थित बनाउनका लागि विद्युतीय सेवा कर (डिजिटल सर्भिस ट्याक्स) सम्बन्धी कार्याविधि, २०८२ कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ।

यसमा विद्युतीय सेवा करको दर सम्बन्धमा गैरबासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा रहेका प्रयोगकर्तालाई उपलब्ध गराएको विद्युतीय सेवाको मूल्य तथा नेपालमा रहेका प्रयोगकर्ताबाट संकलन गरिएको तथ्याङ्क विक्रीको कारोबारमा मूल्य (नेपालमा लागेको अप्रत्यक्ष कर बाहेकको रकम) मा २% का दरले कर लाग्नेछ। नेपालमा रहेका प्रयोगकर्तालाई उपलब्ध गराएका विद्युतीय सेवा तथा नेपालमा रहेका प्रयोगकर्ताबाट संकलन गरिएको तथ्याङ्क विक्रीको कुल योग वार्षिक तीस लाख रूपैयासम्मको कारोबारमा कर लाग्ने छैन। तर सो भन्दा बढि रकमको कारोबार भएमा सम्पूर्ण कारोबार रकममा कर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ।

यसमा कर संकलन विधि स्व-घोषणा (Self-declaration) प्रणालीमा आधारित छ। गैर-आवासीय सेवा प्रदायक आफैले आफ्नो नेपालबाट भएको आम्दानीमा कर गणना गरी तिर्नुपर्ने हुन्छ। राजस्वको लक्ष्य भनेको नेपालबाट ठूलो आम्दानी गरिरहेका तर यहाँ कर नतिरिरहेका बहुराष्ट्रिय डिजिटल कम्पनीहरूलाई करको दायरामा ल्याएर आन्तरिक राजस्व बढाउनु रहेको छ।

विद्युतीय सेवा करको हालको अवस्था

नेपाल सरकारले डिजिटल सेवा कर (DST) लाई आर्थिक ऐन, २०७९ मार्फत लागू गरेको हो। यो करको उद्देश्य नेपालमा भौतिक उपस्थिति नभएका तर डिजिटल माध्यमबाट यहाँका उपभोक्ता र व्यवसायबाट ठूलो आम्दानी गरिरहेका गैर-आवासीय डिजिटल सेवा प्रदायकहरूलाई करको दायरामा ल्याउनु हो। हाल आन्तरिक राजस्व विभागले विद्युतीय सेवा कर लागू गर्ने व्यवसायको कर विवरण अनलाइन पेश गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

१. कानूनी तथा नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनको अवस्था

१. विद्युतीय सेवा कर सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२

- गैर-आवासीय व्यक्ति (कम्पनी) ले नेपालमा प्रदान गरेको डिजिटल सेवाको कुल कारोबार मूल्य मा २ प्रतिशत को दरले डिजिटल सेवा कर लागू गर्ने व्यवस्था छ।
- यो एक प्रकारको अप्रत्यक्ष कर हो, यद्यपि यसको संकलन विधि आयकरसँग सम्बन्धित छ।
- कर प्रशासन गर्ने निकायको रूपमा ठुला करदाता कार्यालयको व्यवस्था।
- दर्ता प्रक्रिया, कारोबारको लेखांकन र विवरण दाखिला लगायत अन्य व्यवस्था।

२. मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ नियमावली, २०५३ र निर्देशिका, २०६९

३. आय कर ऐन, २०५८ नियमावली, २०५९ र निर्देशिका, २०६६

४. गैर बासिन्दा व्यक्तिले प्रदान गर्ने विद्युतीय सेवामा मूल्य अभिवृद्धि कर सम्बन्धी कार्यविधि, २०७९ (तेश्रो संशोधन २०८२)

५. गैर बासिन्दा व्यक्तिले प्रदान गर्ने अफलाईन हवाई यातायात सेवामा मूल्य अभिवृद्धि कर सम्बन्धी कार्यविधि, २०८१

६. सालवसालि रूपमा आउने आर्थिक ऐनहरू।

७. विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३

८. सामाजिक सञ्जालको प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्ने निर्देशिका, २०८०

९. आवधिक योजना, वार्षिक वजेटमा भएका नितिगत व्यवस्थाहरू।

१०. विद्युतीय कारोबार तथा सेवा सम्बन्धी अन्य व्यवस्थाहरू। लगायतका विद्युतीय सेवा कर नियमन तथा व्यवस्थापन गर्ने थुप्रै कानून कार्यन्वयन भएको अवस्था छ।

२. अन्य कार्यगत अवस्था

- सूचना प्रविधिको प्रयोग बढोत्तरी सगैँ Facebook Page, Instagram, Viber, Tiktok, Website मार्फत विज्ञापन गर्ने तथा व्यवसाय सञ्चालन गरी कतिपय मानिसहरूले जीविकोपार्जन गर्ने गरेको पाइन्छ।
- विभिन्न कानूनी दवाव तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रभावबाट Social Media Platform हरू दर्ता भएको अवस्था छ।
- हालसम्म देहायका लगायत अन्य करिब २० भन्दाबढि कम्पनीहरू नेपालको कर प्रणालीमा दर्ता रहेको पाइन्छ।

कम्पनीको नाम	सेवाको प्रकार
Google	विज्ञापन (Ads), क्लाउड सेवा, युट्युब, सर्च इन्जिन
Meta Platforms	Facebook, Instagram, WhatsApp विज्ञापन
Microsoft	सफ्टवेयर, क्लाउड सेवा
TikTok	सामाजिक सञ्जाल र विज्ञापन
Amazon	अमेजन वेब सर्भिस (AWS) सहितका सेवाहरू
Netflix	ओभर द टप (OTT) स्ट्रिमिङ सेवा
Apple	डिजिटल सेवा, एप स्टोर लगायतका सेवाहरू
LinkedIn	व्यावसायिक सामाजिक सञ्जाल र विज्ञापन
Adobe	सफ्टवेयर र डिजिटल सिर्जनात्मक सेवाहरू

- Google लगायत Platform ले नेपालका उपभोक्तालाई उपलब्ध गराइएको डिजिटल सेवाको कुल कारोबार मूल्य (Transaction Value) मा २ प्रतिशत को दरले कर तिर्दछन्।
- गुगल (Google LLC) ले आफ्नो सिङ्गापुरस्थित क्षेत्रीय कार्यालय (Google Asia Pacific Pvt Ltd) को नाममा नेपालको कर प्रणालीमा दर्ता गरेको छ।
- अनिवार्य दर्ता सीमा: नेपालमा वार्षिक रू. २० लाख (पछि रू. ३० लाख) भन्दा बढीको कारोबार गर्ने गैर-आवासीय डिजिटल सेवा प्रदायकहरूले DST तिर्न अनिवार्य दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।
- साना किराना पसलदेखि ठूला कर्पोरेट घरनासम्मले कुनै न कुनै रूपमा डिजिटल प्रविधि अपनाएका छन्। साथै सरकारी सेवालाई समेत सरल, सहज तथा पारदर्शी बनाउनका लागि विद्युतीय सेवाको प्रयोग अधिक रहेको छ।
- ठूला ई-कमर्स कम्पनीहरू र आईटी सेवा प्रदायक कम्पनीहरू कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय (OCR), आन्तरिक राजस्व विभाग (IRD) मा VAT र PAN मा दर्ता भई CBMS, Computer Billing मा समेत आवद्ध भएका छन्।
- क्लाउड र सफ्टवेयरको प्रयोग गर्ने ठूला तथा मध्यम स्तरका कम्पनीहरूले लेखा व्यवस्थापन (Accounting Software), क्लाउड सर्भिस, (Enterprise Resource Planning) र Customer Relationship Management) जस्ता सफ्टवेयरहरू प्रयोग गर्न थालेका छन्।

यस्ता विभिन्न सामाजिक सञ्जालहरू/ विद्युतीय कारोबार गर्ने प्लेटफर्महरू करको दायरा आएको अवस्था छ। यसले मुलुकको राजस्व संकलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ।

यत्तीका सवल अवस्था हुँदा हुँदैपनि,

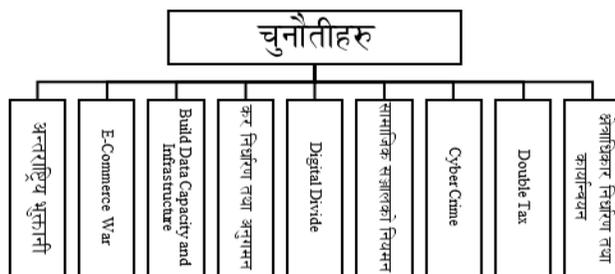
- सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न नसकेको अवस्था छ,
- Online shopping, Online service गर्ने व्यवसायीलाई पूर्ण रूपमा करको दायरामा ल्याउन नसक्नु,
- Digital Platform हरू दर्ता प्रक्रियामा ल्याउन भन्दै सामाजिक सञ्जालमा गरिएको प्रतिबन्धले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा दाग लागेको साथै विभिन्न आन्दोलन तथा विरोध भएको,
- नेपालको हाल विद्युतीय साक्षरता दर करिब ३१% मात्र रहेको,

- E-commerce, E- Service को Digital Evaluation and Monitoring गर्ने छुट्टै संयन्त्र नरहेको।
- दराज (Daraz) जस्ता ठूला ई-कमर्स प्लेटफर्महरू र फेसबुक, इन्स्टाग्राम, टिकटक जस्ता सामाजिक सञ्जालमा आधारित व्यवसायले परम्परागत बजारलाई विस्थापित गर्दै लगेका छन्। यी प्लेटफर्महरूमा लाखौंको कारोबार भए पनि धेरैजसो साना बिक्रेताहरू औपचारिक VAT/PAN दर्ताको दायराभन्दा बाहिर छन्।

अतः कम्प्यूटरकृत विभिन्न सफ्टवेयरहरूको खरिदमा पनि विदेशी प्रदायकलाई भुक्तानी हुने हुँदा डिजिटल सेवा कर (DST) र विदेशी सेवाको आयमा स्रोतमा कर कट्टा को विषय महत्त्वपूर्ण बनेको अवस्था रहेको छ।

विद्युतीय सेवा करका चुनौतीहरू

सूचना प्रविधिको विकास सगैँ सेवा प्रवाह तथा व्यापार व्यवसाय सञ्चालनमा सरलिकृत गर्न विद्युतीय माध्यम उपयुक्त देखिएको छ। यसको प्रयोग सगैँ मुलुक साथै व्याक्तिगत जीवनमा समेत साइबर अपराध, ठगि लगायतका थुप्रै चुनौतीहरू देखिएको पाइन्छ। यसरी विद्युतीय अपराधको नियन्त्रण गर्दै विद्युतीय सेवा करको दायरा बढाउन देहायका मुख्य चुनौती रहेको पाइन्छ:-

समग्रमा विद्युतीय सेवा करका चुनौतीहरू:

१. कर सम्बन्धी नियम तथा प्रक्रियाहरूमा बारम्बार हुने परिवर्तन र यसको कार्यान्वयनमा देखिएको असमानता अन्त्य गर्नु,
२. सामाजिक सञ्जाल नियमन तथा व्यवस्थापन अनुगमन गर्ने छुट्टै निकाय खडा गरी कार्यमा गतिशिलता ल्याउनु,

३. विद्युतीय सेवा कर निर्धारणमा अटोमेसन प्रणाली लागु गरि Self -Tax Calculate माफत कर संकलन गर्नु,
४. मू.अ.कर, अन्तशुल्क, आयकर तथा विलासीता शुल्क लगायतका करमा निश्चित क्षेत्र निर्धारण गरि करको दोहोरोपना अन्त्य गर्नु,
५. कर संकलन गर्ने निकाय तथा दर्तामा संलग्न निकायहरू बिच समन्वय कायम गरी वित्तीय सङ्घीयता अनुरूप तीनै तहमा कर संकलन तथा बाँडफाँट गर्नु,
६. विद्युतीय सेवाको स्पष्ट, विस्तृत र विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार्य परिभाषा तथा क्षेत्राधिकार निर्धारण गर्नु,
७. अनलाइन सेवा प्रदायक(अन्तर्राष्ट्रिय निकाय) सगँ आवश्यक समन्वय गरि Digital Platform लाई दर्ता गराई करको दायरामा ल्याउनु,
८. गैर-आवासीयका लागि दर्ता र फाइलिंगको जस्ता कार्यमा अनलाइन सहभागिता गराउनु,
९. विदेशी मुद्रामा हुने ठूला डिजिटल कारोबारहरूको सही राजस्व र उपभोक्ताको स्थान पत्ता लगाउनु र प्रमाणीकरण गर्नु
१०. डिजिटल कारोबारहरूलाई अनुगमन गर्ने र लेखापरीक्षण गर्ने पर्याप्त प्राविधिक ज्ञान, दक्ष जनशक्ति र स्रोतसाधनको व्यवस्थापन गर्नु,
११. मूल्य अभिवृद्धि कर (VAT) मा दर्ता नभएका तर लाखौंको कारोबार गर्ने S-commerce व्यवसायीहरू करको दायरामा ल्याउनु,
१२. नेपाली व्यवसायहरूले विदेशी डिजिटल विज्ञापन (Google/Facebook Ads) को लागि गर्ने भुक्तानी अनौपचारिक माध्यमलाई सरलिकरण गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्नु,
१३. सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग नियन्त्रण गरि Cyber Security कायम गर्नु,
१४. व्यवसायमा डिजिटल वालेटहरू (eSewa, Khalti) भुक्तानीमा कारोबारहरू उपभोक्ता (C2C) र साना व्यवसायी (B2C) बीच हुने कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउनु,
१५. Online shopping को कारोबारमा आय-व्याय पहिचान गरि यथार्थ कर विवरण पेश गरि स्वेच्छिक कर सहभागिता गराउनु।

नेपालको कर प्रणालीलाई व्यापक तथा परिस्कृत बनाउनकालागी विद्युतीय सेवा कर मुख्य खम्बाको रूपमा रहन्छ। यसको कार्यान्वयनका लागि विविध चुनौतीहरू (कानून निर्माण/ कार्यान्वयन देखि साइबर सुरक्षा लगायत) सामना गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस्ता प्रस्तुत विविध चुनौतीलाई सामना गर्नका निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय मुलुक तथा दातृ निकाय सूचना प्रविधीका Platform हरू सगैँ आपसी समन्वय तथा सहकार्य तथा विद्युतीय सचेतना तथा साक्षरता अभिवृद्धि मार्फत कानूनको पूर्ण कार्यान्वयन गरि चुनौतीलाई अवसरमा रूपान्तरण गरी यसलाई करको दायरामा ल्याई राजस्व संकलनमा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ।

विद्युतीय सेवा करको दायरा बढाउने उपयुक्त रणनीति

विश्वव्यापिकरणको अवधारणा आए सगैँ सूचना प्रविधिको विकासले शासन तथा सेवा प्रवाहलाई सरल तथा सहज बनाउन विद्युतीय माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्न थालियो। यसले सामाजिक सञ्जालको प्रयोगबाट गरिने कारोबारलाई विद्युतीय सेवा कर लगाइ नेपालको कर प्रणालीको दायरा बढाउन थप टेवा पुऱ्याउने देखिन्छ।

नेपालमा विद्युतीय सेवा कर (Digital Service Tax - DST) को दायरा बढाउनु र यसलाई प्रभावकारी बनाउनु आजको आवश्यकता हो। यसै अनुरूप डिजिटल सेवा कर (DST) को उद्देश्यलाई फराकिलो बनाउन र सामाजिक सञ्जालमा आधारित कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउन समग्रमा निम्न रणनीति र कार्यनीति अपनाउन सकिन्छ:-

१. कानूनी तथा नीतिगत रणनीति (Legal and Policy Strategy)

विद्युतीय सेवा करलाई स्पष्ट, स्थिर र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल बनाउने।

रणनीति	कार्यनीति
अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय	<ul style="list-style-type: none">कर सम्बन्धी विवाद समाधान गर्न दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता (Double Taxation Avoidance Agreement - DTAA) मा डिजिटल सेवा सम्बन्धी प्रावधान थप्न पहल गर्ने।OECD/G20 को विश्वव्यापी कर सुधार (Pillar 1 र 2) को सन्दर्भमा नेपालको DST लाई कसरी समायोजन गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा अध्ययन गर्ने।
विद्युतीय सेवा कर को दायरा र परिभाषा स्पष्ट पार्ने	<ul style="list-style-type: none">विद्युतीय सेवा' को परिभाषालाई समयसापेक्ष र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार्य मापदण्ड अनुसार स्पष्ट गरी कानून संशोधन गर्ने।सेवाप्राप्तिको स्थान (Location of Consumption) निर्धारण गर्ने बलियो मापदण्ड (जस्तै: IP Address, Billing Address, SIM Card) कानूनी रूपमा स्थापित गर्ने।
कर प्रणालीको सरलीकरण	<ul style="list-style-type: none">गैर-आवासीय सेवा प्रदायकहरू का लागि सरलीकृत दर्ता प्रक्रिया र कर भुक्तानीको लागि 'Fast-Track' अनलाइन पोर्टल को विकास गर्ने।निश्चित सीमाभन्दा कम कारोबार गर्ने साना विदेशी डिजिटल व्यवसायका लागि सरल कर अनुमान विधि लागू गर्ने।कारोबारको प्रकृति अनुसार बहु निकायमा हुने दर्ता प्रणाली अन्त्य गरि मुख्य एक निकायमा मात्र दर्ता गर्ने।

२. अनुगमन र कार्यान्वयन रणनीति (Monitoring and Enforcement Strategy)

कर छली रोक्न र सबै लक्षित कम्पनीहरूलाई करको दायरामा ल्याउन प्रविधिको प्रयोग गर्ने।

रणनीति	कार्यनीति
स्वैच्छिक अनुपालन प्रोत्साहन	<ul style="list-style-type: none">करको दायरामा आउने विदेशी कम्पनीहरूलाई शुरूवाती वर्षहरूमा जरिवाना र ब्याजमा छुट दिने जस्ता प्रोत्साहन प्याकेजहरू ल्याउने।डिजिटल कर सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रम र वेबिनारहरू अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा आयोजना गर्ने।
प्रविधिमा आधारित अनुगमन	<ul style="list-style-type: none">आन्तरिक राजस्व विभाग (IRD) मा डिजिटल कारोबारको डेटा विश्लेषण गर्न सक्ने विशेष डेटा माइनिङ र एनालिटिक्स युनिट स्थापना गर्ने।

रणनीति	कार्यनीति
	<ul style="list-style-type: none"> नेपालबाट हुने विदेशी मुद्रा भुक्तानी (Foreign Currency Outflow) को डेटा (बैंक र भुक्तानी सेवा प्रदायकबाट) DST अनुगमनका लागि नियमित रूपमा साझेदारी र विश्लेषण गर्ने।
भुक्तानी रोक्का गर्ने संयन्त्र	<ul style="list-style-type: none"> दर्ता नगरी सेवा प्रदान गर्ने ठूला डिजिटल कम्पनीहरूको सेवा शुल्क भुक्तानी लाई निश्चित समयवधि पछि रोक्का गर्ने (Blocking Mechanism) चेतावनी सहितको कानूनी र प्राविधिक संयन्त्र विकास गर्ने।

३. क्षमता विकास र जनचेतना रणनीति (Capacity Building and Awareness Strategy)

कर प्रशासक र उपभोक्ता दुवैको ज्ञान र चेतना अभिवृद्धि गर्ने।

रणनीति	कार्यनीति
स्थानीय डिजिटल सेवालाई प्रोत्साहन	<ul style="list-style-type: none"> स्वदेशी डिजिटल सेवा प्रदायकहरू लाई करमा उचित सहूलियत वा प्रोत्साहन दिएर राष्ट्रिय डिजिटल अर्थतन्त्र लाई बलियो बनाउने, जसले गर्दा विदेशबाट हुने पुँजी पलायन कम हुन्छ।
मानव संसाधन विकास	<ul style="list-style-type: none"> IRD अन्तरगतका कर्मचारीहरूलाई डिजिटल अर्थतन्त्र, ब्लकचेन प्रविधि, क्लाउड कम्प्युटिङ र अन्तर्राष्ट्रिय डिजिटल कर कानूनको बारेमा विशेष तालिम प्रदान गर्ने। डिजिटल कर कानून विशेषज्ञ र डेटा वैज्ञानिक हरूलाई विभागमा भर्ना गर्ने।
करदाता शिक्षा	<ul style="list-style-type: none"> नेपाली उपभोक्ताहरूलाई DST को महत्त्व, यसले पार्ने प्रभाव र अनौपचारिक माध्यमबाट भुक्तानी गर्दाको जोखिम बारे व्यापक रूपमा सचेत गराउने। नेपाली कम्पनीहरू जसले विदेशी डिजिटल सेवा प्रयोग गर्छन्, उनीहरूलाई TDS सम्बन्धी दायित्वबारे स्पष्ट निर्देशन दिने।

४. अन्य रणनीति (Other Strategy)

- विदेशी सामाजिक सञ्जाल कम्पनीहरूले नेपाली बजारबाट प्राप्त गर्ने विज्ञापन आय मा डिजिटल सेवा कर (DST) को दरलाई अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुरूप पुनरावलोकन गर्ने,
- नेपाल राष्ट्र बैंक वा भुक्तानी गेटवे मार्फत भुक्तानी गर्दा DST वा WHT कट्टा गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने,
- E-Commerce/ S-Commerce Platform बाट कारोबार गर्ने घरेलु व्यवसायीहरूका लागि डिजिटल वॉलेट/बैंक खाता लाई आन्तरिक राजस्व विभाग को प्रणालीसँग Linkage गर्ने,

- साना S-commerce व्यवसायीहरू (कारोबार सीमा तोकिएको हुन्छ) को लागि Turnover आधारित अत्यन्तै सरल र न्यून करको दर व्यवस्था गर्ने,
- नेपाल राष्ट्र बैंक, दूरसञ्चार प्राधिकरण र IRD बीच कारोबार सम्बन्धी डाटा र सूचना Real-time Linkage गर्न एकीकृत Digital Platform विकास गर्ने।

निष्कर्ष

विश्वभर शासन तथा सेवा प्रवाहमा सूचना प्रविधिको व्यापक प्रयोग भइ रहेको अवस्थामा यसको प्रयोग सीमारहित रहेको पाइन्छ। नेपालको व्यावसायिक क्षेत्रले डिजिटल उपकरण को प्रयोग तीव्र गतिमा बढेको पाइन्छ, केहि Platform दर्ता भइसकेका केहि दर्ता हुने क्रममा रहेका छन्। Online teaching, Online Shopping, gaming लगायतका कार्यलाई गरेको दायरा बढाउनका लागि अबको रणनीति घरेलु ई-कमर्स बिक्रेताहरूलाई सरलीकृत कर योजना मार्फत प्रोत्साहन दिने र विदेशी डिजिटल सेवा प्रदायकहरूको विज्ञापन बापतको आय स्रोतमा नै कर कट्टा गर्ने प्रणालीलाई अनिवार्य रूपमा लागू गर्नेतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ। आवश्यक कानून तथा नीतिको निर्माण गरि पूर्ण रूपमा कटिबद्ध भई Digital Service Tax Policy कार्यन्वयन मार्फत गरेको दायरा बढाउन सकिन्छ। यसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास साथै आवश्यक समन्वय, शर्त तथा सम्झौतामार्फत विद्युतीय सेवा गरेको दायरा बढाइ नेपालको राजस्व संकलनमा वढोत्तरी ल्याउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

विद्युतीय सेवा कर सम्बन्धी कार्यविधि, २०८२

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२

गैर बासिन्दा व्यक्तिले प्रदान गर्ने विद्युतीय सेवामा मूल्य अभिवृद्धि कर सम्बन्धी कार्यविधि, २०७९ (तेश्रो संशोधन २०८२)

आर्थिक ऐन, २०८२

सामाजिक सञ्जालको प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्ने निर्देशिका, २०८०

आन्तरिक राजस्व विभाग (वार्षिक प्रतिवेदन) तथा विभिन्न पत्रपत्रिका।

ENGLISH SECTION

A Critical Analysis on Non-For Profit Company (Section 166 Company) in Relation to Overall Ecosystem of NPOs in Nepal

✍ Mahesh Baral♦

Abstract

This paper analyzes the regulatory regime of non-for profit organizations (NPOs) in Nepal that includes Section 166 Companies under the Companies Act, 2006 and NGOs and social organizations established under two different laws of the country. Such organizations are partially regulated by Social Welfare Council (SWC) and partially by Office of Company Registrar (OCR) or District Administration Offices (DAOs). However, there are various issues and concerns on the regulation and supervision of such organizations. Additionally, the paper explores the practices in India, UK and USA regarding NPOs (basically companies) by analyzing the similarities and differences with Section 166 companies of Nepal. It also critically analyzes the existing ecosystem of NGOs in Nepal. The paper also recommends the institutional and legal reform in the sector with particular focus on the role of OCR on regulating Section 166 Companies of Nepal.

1. Introduction

Non-for-profit companies having corporate nature and objectives to serve the community or society are widely accepted and encouraged. Such companies, in those economies are free to operate businesses particularly social business, however, registration process, regulatory framework and asset locking mechanism are different. The Companies Act, 2006 of Nepal also recognizes such companies as section 166 of the Act has provisioned for "Company Not Distributing Profits." Section 8 of Companies Act of India, 2013 also has similar provision. Popularly known as Section 8 companies in India, such companies could conduct social business as well as work as a NGO. In the same way, Company Limited by Guarantee (CLG) and Community Interest Company (CIC) of the United Kingdom also have similar nature. Furthermore, Nonprofit Corporation, Social Welfare Organizations and Low-Profit Limited Liability Company (L3C) of the USA also have similar attributes to Section 166 companies of Nepal.

Section 166 Companies, NGOs and community-based organizations (CBOs) could be collectively called as the non-for-profit organizations (NPOs) of Nepal. The NGOs in Nepal are registered under the Agency Registration Act, 1977 and there are few community-based organizations registered under the National Guidance Act of 1961. Social Welfare Act, 1992 establishes a coordinating agency called Social Welfare Council (SWC) that also plays the

♦ Training Chief, PFMTTC

role of a regulator if any NPO opts for international aid. There are various gaps and grey areas on the NPO governance of Nepal, and a series of institutional and legal reform is required to fulfil the gap.

2. 'Company Not Distributing Profit' or Section 166 Company of Nepal

Section 166 of Nepalese Companies Act, 2006 stipulates provision for "Company Not Distributing Profits" (hereafter profit not distributing (PND) Company, Non-for-Profit Company or Section 166 Company) and that is a special type of entity established for social, professional, scientific, or public welfare goals. A PND Company is prohibited from paying dividends or profits to its members, instead reinvesting earnings into its objectives, offering an alternative to traditional NGO for autonomous operations. These companies require at least five promoters, having non-transferable memberships, and focus on collective benefit rather than private financial gain, differing from standard for-profit companies. It is Nepal's legal framework for creating a non-profit organization that operates with corporate structure and autonomy.

Table 1

Section 166 Companies of Nepal at the closing of FY 081/82

Type of Section 166 Company	Number	Remarks
Hospital or Health Facility	395	
School or Educational Institute	121	
Foundations	17	
Trusts	315	
Professional Organizations	291	
Having Multiple Objectives (Health, Education, Environment Protection and Social Services)	3745	
Others or Not Specified	1346	
Total (at the end of FY 081/82)	6230	

Note: Data made available by Office of the Company Registrar (OCR).

Key Characteristics and Governance of a PND Company:

- **Governing Law:** Regulated by Section 166 and 167, Chapter 19 of the Companies Act, 2063 (2006).
- **Purpose:** To develop professions, protect collective interests, or achieve scientific, academic, social, benevolent, or public utility goals.

- **No share capital is required or No requirement of share capital:** There shall not be required share capital to incorporate such a company. However, the company may receive membership fees from its members and receive any donation, gift pursuant to law for the accomplishment of its objectives.
- **Profit Prohibition:** Such companies cannot distribute profits as dividends or bonuses to members; all funds must be used for the stated objectives of the company.
- **Membership:** Requires a minimum of five promoters and members, with membership being non-transferable and ends upon death or dissolution...
- **Limited Liability:** The liability of the members of such a company is limited to the written commitment given to the company by them voluntarily.
- **Benefit:** Provides a more autonomous, corporate structure for non-profit activities compared to traditional associations and NGOs.
- **Corporate Governance:** Corporate governance ecosystem envisioned by the Act is equally applicable to the company, and its board of directors, Officials, employee and auditor.
- **Administrative Expenses:** OCR is authorized to develop norms for administrative expenses such as the meeting allowance, salary, facility receivable by the officers and operational expenses of the company; and in so specifying expenses, the Office shall have regard to the capital situation and profits of such company. However, administrative expenses are generally limited to 25% of total expenses.
- **Asset Lock:** If the company is wound up, its remaining assets cannot be distributed to its members but must be transferred to another similar non-profit entity or to the Government of Nepal.
- **Change on the Objectives:** The company shall obtain prior approval of the OCR to change its objectives.
- **Name:** Such company shall not add words such as “company”, “ limited “” or “private limited” at the end of its name.
- **Expansion:** Such a company is supposed to get pre-approval of OCR for its expansion or establishment of a branch of it.
- **Conditional Merger is allowed:** A PND Company shall not be merged with any for-profit company.
- **Equal Voting Rights:** While electing board of directors, members elect them on one member one vote basis.

- **Regulation:** Section 167(2) authorizes OCR that in the event of violation of any provision the Office may cancel the registration of the company for committing such violation.
- **Liquidation:** While canceling the registration pursuant to Section 167(2), OCR shall appoint a liquidator and an auditor to complete the liquidation proceedings of such company, specifying the period for completion of such liquidation proceedings.

Concept of a PND company was introduced by the Companies Act, 2006 of Nepal. After almost 20 years of its implementation, the total number of Section 166 companies is 6230. Although, the total number of registered NGOs is not available, the NGOs associated with SWC demonstrate that people are still choosing a NGO for social work and services rather than a PND company. However, we can see a growing trend of registration of such companies in table 2 below.

Table 2

Registration and De-registration Trend of Section 166 Companies

Fiscal Year	Registered Companies	De-Registered Companies	Remarks
2077/78	544	7	
2078/79	730	12	
2079/80	703	24	
2080/81	854	35	
2081/82	566	14	

Note: Data made available by OCR

3. Non-Government Organization(s) of Nepal

In addition to the PND Company, the Nepalese legal system provides an opportunity to establish a NGO to serve similar objectives. There are two basic laws related to NGO registration and administration: (i) Social Welfare Act, 1992 and (ii) Agency/Association Registration Act, 1977. NGOs in Nepal are independent, non-profit groups focused on social, humanitarian, and development goals, addressing gaps in health, education, poverty, environment, and governance. They also work closely with International NGOs by establishing collaboration and partnership. NGO in Nepal are registered at the District Administration Office (DAO) of 77 districts and get associate membership of SWC.

The minimum number of members to establish a NGO is limited to seven people and the NGO itself decides for its dissolution. The asset lock in NGOs is implemented in the way that their remaining asset is transfer to the Government of Nepal upon dissolution, however, liabilities can't be transferred to the Government. NGOs in Nepal basically work on child rights,

women's empowerment, poverty alleviation, health, governance, environment, human rights, and similar other sectors.

Normally, PND companies and NGOs get associated with SWC in two cases: (i) if they are receiving any support either from government revenue or form an international organization or agencies, or (ii) if they wish to get associated with SWC.

The Annual Report 2081/82 (recent fiscal year) of SWC states that there are 58,252 NGOs registered or associated in the Council, and 1300 of such organizations are registered in the same fiscal year only (Page 12, Council Annual Report, 2081/82). The same report states that Council has approved 2630 programs or projects in the same fiscal year submitted by 2259 Organizations and the total approved budget is 39.4 billion Nepalese rupees.

In the same way, the Council, in the same fiscal year has also granted one-time approval for some 139 projects amounting to 2.89 billion Nepalese rupees. These projects were submitted to the Council for approval after expenses were made or after the completion of the projects. It is learnt from the report that such one-time approval was granted with written warnings (Council Annual Report, 2081/82 Page No. 17). However, when there are questions for the NGOs about utilization of their resources, pre-approval should not be ignored.

4. National Guidance Act, 1961 (Rastriya Nirdeshan Ain, 2018)

In addition to Section 166 Companies and NGOs, the third-category social organizations in Nepal are registered under the National Guidance Act of 1961 (Rastriya Nirdeshan Ain, 2018 BS). The Act allows government and stakeholders to establish social organizations to protect common interest and run social welfare activities. Nepal Children's Organization, 1964 is one of such institutions. The Federation of Nepalese Chambers of Commerce & Industry (FNCCI), an umbrella organization of the Nepali private sector, was also established under the Act.

5. Some International Practices on Non-for-profit Company

Non-for-profit Companies are largely accepted in many economies as one of the corporate vehicles, however, their level of autonomy and regulatory framework is different. Some of the type of non-for-profit company in India, UK and USA are given below:

India: Section 8 Companies

UK: Company Limited by Guarantee (CLG) and Community Interest Company (CIC)

USA: Nonprofit Corporation, Social Welfare Organizations and Low-Profit Limited Liability Company (L3C)

5.1 Section 8 Companies in India

A Section 8 Company in India, under the Companies Act, 2013, is a non-profit organization formed to promote objectives like commerce, art, science, sports, education, research, or

charity. All profit of such a company is reinvested into these goals, not distributed to members, and can operate with a limited liability structure but without needing "Limited" or "Private Limited" in its name. It functions like a formal company with legal recognition but focuses solely on public benefit, like an NGO or trust, but with greater flexibility for restructuring and compliance. These companies serve as formal vehicles for philanthropic and social causes, providing a professional structure for managing charitable activities while adhering to corporate regulations.

Key Characteristics and Motivations:

Non-Profit Objective: Must promote commerce, art, science, sports, education, research, social welfare, religion, charity, or environmental protection.

No Profit Distribution: Any profits or income generated must be used to further the company's objectives, not paid as dividends to members.

Legal Status: Recognized as a separate legal entity, distinct from its members, like other companies.

License: Requires prior approval and a special license from the Central Government to be registered. However, powers are delegated to the Registrar of Companies to issue it.

Name: Can be registered as a Public or Private Limited Company but doesn't add "Limited" or "Private Limited" to its name.

Formal Structure: Offers a more structured and flexible framework than traditional trusts or societies.

Tax Benefits: Section 8 companies in India are eligible for significant tax exemptions.

Change on the Objectives: Section 8 company cannot change its Memorandum of Association and Article of Association without prior approval of the Central Government.

Similarities and Differences among Section 8 Companies of India and Section 166 Companies of Nepal

Purpose: Both are designed for promoting science, art, literature, education, social welfare, or public utility.

No Profit Distribution: Neither entity is allowed to pay dividends to its members. All profits must be reinvested to further the organization's objectives.

Legal Status: Both are registered with the Office of Company Registrar (OCR) as separate legal entities, providing limited liability to members.

Governance: Both follow corporate governance rules (AGM, Board of Directors, audits).

Change in Objectives: Both have to get prior approval from concerned agencies (Company Registrar) while changing their objectives.

Minimum Members: In India, a Section 8 company can be formed with 2 members (if private) or 3 (if public). In Nepal, 5 members are required and there is no separation of private and public PND companies.

Director Residency: In India, at least one director must be a resident of India. Nepal typically requires Nepali citizens or approved foreign nationals to be involved.

Licensing: Licensing from Central Government is mandatory for Section 8 companies in India however, business license in Nepal are granted after a company is registered.

5.2 NPOs in United Kingdom (UK)

In this chapter, two types of corporate vehicles will be analyzed: (i) Company Limited by Guarantee (CLG) and Community Interest Company (CIC) of the United Kingdom.

5.2.1 Company Limited by Guarantee (CLG) of UK

Company Limited by Guarantee (CLG) in UK is a non-profit company structure without shares, where members (guarantors) promise to pay a fixed, often nominal amount if the company needs funds to settle debts when winding up. CLGs are considered ideal for charities, clubs, and community projects needing legal status, liability protection, and reinvestment of profits for their purpose.

Similarities and Differences between PND Companies of Nepal and Company Limited by Guarantee (CLG) of UK

PND companies in Nepal and Companies Limited by Guarantee (CLGs) of UK are similar in being non-profit oriented, focused on social good, and prohibiting profit distribution to members, but differ in their legal frameworks. In both companies, no shares are issued and don't have shareholders. CLGs operate under UK Companies House, using members as guarantors (not shareholders) with a nominal guaranteed amount, emphasizing community/charitable use. The guarantor is liable to the guaranteed amount, if the company fails to fulfil its liabilities while winding up. CLGs largely implement asset locks with exclusive provision written on their Article of Association.

5.2.2 Community Interest Company (CIC) of UK

A Community Interest Company (CIC) in the UK is a special type of limited company designed for social enterprises, focusing on community benefit over private profit, blending business flexibility with social purpose through an "asset lock" that ensures profits serve the community, not just shareholders, with oversight from the Regulator of Community Interest Companies. They operate like normal businesses, paying tax but reinvesting profits to meet social or environmental goals, making them a popular hybrid model between a traditional company and a charity.

A CIC uses business methods to achieve public good, ensuring profits that serve people and the planet, not just private pockets. CIC would be more flexible while doing business than running a charitable organization. It is additionally credible while attracting donors and investors since it demonstrates genuine commitment to social good and the investment go to fulfill the set of defined causes.

Similarities and Differences between PND Companies of Nepal and Community Interest Company (CIC) of UK

PND Companies in Nepal and UK's Community Interest Companies (CICs) are similar in their core mission to serve the public good, having specific asset lock clauses, restricting profit distribution and focusing on social welfare, but differ in their specific legal frameworks, profit cap flexibility (CICs can distribute up to 35% in capped scenarios), and regulatory oversight. Additionally, CICs should comply with community interest tests for ongoing operations.

Section 166 of the Companies Act provides a basic non-profit company vehicle in Nepal, while the UK's CIC offers a more nuanced structure for social enterprises that need to blend commercial activity with social goals, with built-in safeguards for that balance. Additionally, CICs also have distinct branding and a more developed ecosystem for social enterprises in the UK.

5.3 NPOs in United States of America (USA)

Three types of corporate vehicles will be analyzed in this chapter: (i) Nonprofit Corporation, (ii) Low-Profit Limited Liability Company (L3C) and (iii) Social Welfare Organizations.

5.3.1 Nonprofit Corporation, USA

A Nonprofit Corporation in the USA is a legal entity formed for public benefit (charity, education, religion, etc.) rather than private profit, reinvesting surplus funds into its mission, registered under the state legislation as nonprofit corporation and can qualify for federal tax exemption through section 501(c)(3) of the Internal Revenue Code (IRC). These organizations serve societal needs, are governed by a board, have no shareholders, and must adhere to strict Internal Revenue Service (IRS) rules for financial transparency and purpose. American Red Cross (charitable), Chamber of Commerce (advocacy) and Bill and Melinda Gates Foundation (Philanthropic) are the examples of nonprofit corporations in the USA. They use donations, grants, and earned income to provide services and meet their charitable goals.

5.3.2 Low-Profit Limited Liability Company (L3C) of USA

An L3C (Low-profit Limited Liability Company) is a hybrid business structure, blending features of a for-profit limited liability company (LLC) and a nonprofit, designed to pursue primary social missions such as charitable or educational purposes, while still allowing for-profit, making it easier to attract foundation investment or program-related investments that

traditional LLCs can't get. Due to IRS uncertainty, L3Cs are currently allowed in a small number of states, including Vermont, Michigan, Illinois, Louisiana, Maine, North Dakota, Rhode Island, Utah, and Wyoming.

L3C is considered ideal for social entrepreneurs needing to balance profit with mission. It is also considered as the best vehicle for foundations wanting to invest in mission-aligned ventures with potential returns. Additionally, such companies are also considered ideal for businesses in healthcare, education, arts, or community development. Having various attributes, the L3C remains a niche entity, not widely adopted across the USA.

5.3.3 Social Welfare Organizations of USA

Social welfare organizations in the USA are non-profits, often recognized under IRC Section 501(c)(4), that promote the common good and general welfare through community improvement, civic betterment, or providing essential services like food, housing, and job training, working alongside government programs to support individuals and communities. These organizations can engage in lobbying and political activities though it's not their primary focus. Additionally, these organizations fill gaps, offer alternatives, and complement public services to ensure broader community well-being.

Social welfare organizations in the USA are closer to NGOs in Nepal rather than PND Companies. Both social welfare organizations of the USA and NGOs of Nepal serve as non-profit, and non-governmental entities aiming to improve community well-being. While both operate outside of direct government management to address social needs, they differ significantly in their reliance on funding, scope of activities, and historical context. In Nepal, NGOs must get annual renewals from the district administration office, whereas in the USA, monitoring of social welfare organizations is largely based on annual financial reporting (Form 990) to the IRS.

6. Analysis on Not-For-profit Companies/Organizations of Nepal

Section 166 of Companies Act provides the framework for PND companies in Nepal and Section 167 is related to their governance. Furthermore, Agency Registration Act, 1977 of Nepal also provides a framework to register a NGO having social nature and objectives. In addition to that, there are some social organizations, few but relatively big in membership size and coverage, registered under the National Guidance Act, 1961. The given legal provision is so ambiguous that it provides plenty of opportunities to choose a type of agency people want to operate. The analysis in this chapter is based on four different parliamentary laws that are responsible for registration and regulation of the NPOs of Nepal.

6.1 Companies Act, 2006

Section 166(1) of Companies Act, states that "Notwithstanding anything contained elsewhere in this Act, any company may be incorporated to develop and promote any profession or

occupation or to protect the collective rights and interests of the persons engaged in any specific profession or occupation or to carry on any enterprise for the attainment of any scientific, academic, social, benevolent or public utility or welfare objective on the condition of not distributing dividends." The provision provides wide scope to incorporate PND Company in Nepal.

Companies Act 2006 has allocated a set of responsibilities to OCR to administer and regulate PND companies. For instance: PND Companies are supposed to get pre-approval in case they need to amend their objectives (Sec. 167(1)E). Objectives of a PND company are the radar or compass for them. It is their sector of operation and, hence, change on the objectives is subject to the approval of appropriate authority. The OCR needs to analyze the requirement of the modification and is supposed to give such approval.

According to Section 167(1)H of Companies Act of Nepal, a PND company is also being regulated by OCR on administrative expenses related issues. The Act states that "the meeting allowance, salary, facility receivable by the officers or a company incorporated under this Chapter and the incorporation and operational expenses of the company shall not exceed the amount as specified by the Office; and in so specifying expenses, the Office shall have regard to the capital situation and profits of such company. However, such administrative expenses couldn't exceed the limit of 25 percent of the total expenses."

Directives No. 80 of the Company Directives, 2072 approved by The Registrar on the basis of Section 16 of the Act has specified procedure to get approval for such expenses. The compliance of such legal provision, however, is not known since there is no publication and information available on the web page of OCR.

Section 167(2) of the Companies Act authorizes OCR to take disciplinary actions against any PND company on non-compliant, or violation of the provisions specified on Section 167(1) of the Act and such action is extended to the suspension and cancellation of the registration of such company. However, the opportunity to defend itself prior to cancellation is provided to the company. The OCR is also authorized to appoint liquidator and auditor (Section 167(4) while cancelling the registration of any PND company.

Corporate governance is designed in Nepal based on self-compliance or light-touch oversight model. In the case of for-profit companies, normally, there is a specific regulator, and OCR only plays the role of first-tier regulator. During overall development of OCR and Companies Act itself, it could be observed that when the government establishes a specific regulator, the role is shifted to that agency from OCR. Unlike such provisions, on the basis of the analysis, in the case of PND Companies, OCR is supposed to play the role of the regulator as well. However, a dedicated unit, trained staffs and elaborated directives are yet to be mobilized.

Scope given to register a PND Company by Section 166 could be analyzed as a vague one. It is also uncertain whether the legislature wants to replace the existing NGO related laws with

a PND company or wants to give multiple windows. It could be argued that social business to be registered with OCR is a good option, however registering a social welfare related organization with it could be questionable. Unless, government wants to establish a central registration authority, the multiple windows provided to conduct social services need to be revisited and reformed.

Additionally, the type of agencies the government wants to be registered with OCR need to be clustered as: social business (such as schools and hospitals), professional agencies (such as teachers association, corporate lawyer's forum etc.) and foundations and trusts for social welfare proposes.

6.2 Agency Registration Act, 1977

Agency Registration Act of 1977 is an indicative Act having only 17 Sections and not adequate to cope with the issues and challenges of the present-day NGO governance. It provides a sectoral framework for a NGO and illustrates registration related procedures. The one and only regulatory requirement stated by the Act is to submit annual financial report with audited balance sheet to the local authorities i.e. DAO. The DAO is authorized to examine the balance sheet and take necessary actions if any discrepancy is seen during the investigation. In addition to such provisions, the Act authorizes the Government of Nepal to issue directives to any NGO if that is necessary, and the organization is supposed to abide by such instructions.

DAO, as an immediate regulator, could take disciplinary action against a NGO in two cases. (i) If it modifies its objectives or merges it with another NGO without DAO's approval. (ii) Additionally, if a NGO works against its objectives, or doesn't abide by the instructions of the Government of Nepal. In such cases, the registration of a NGO could be suspended or cancelled.

Though some of the provisions are complemented by the Social Welfare Act of Nepal, those provisions are applicable only to the organizations that are associated with the Council. Modern day governance requires a complete ecosystem to operate any organization that is largely lacking in the Agency Registration Act, and bylaws, regulations and circulars are not adequate to cope with the challenges.

Section 14 of the Act stipulates about winding up of an NGO and asset locking mechanism, however, the Act is silent about deregistration of inactive NGOs. It could be assumed that 2/3rd of the registered NGOs are inactive for a long time. The situation is not different with the NGOs associated with SWC. During the winding up process, the remaining asset of a NGO is transferred to the Government but not the liabilities. Administrative burden is huge to DAOs due to the high number of NGOs which are hibernating.

6.3 Social Welfare Act, 1992

Section 13 of the Act has stipulated the process to get association with SWC and the voluntary provision to exit from such association. A NGO can apply for SWC association by filing a written application and attaching concerned papers to the Council. The Council examines the documents or conducts an evaluation. After the evaluation, if the NGO qualifies, the Council registers the NGO and provides proof of association. Section 13(4) provides a window for a NGO to exit from its association with SWC. In the regulatory governance framework, it is worth asking these questions: (i) is it okay to provide option for NPO whether to register with Council or not? (ii) Don't we need compulsory registration? (iii) Is it okay to provide an option to the NGO to exit from regulatory umbrella?

Whether SWC is truly a regulator of NPOs in Nepal is also questionable since agencies not receiving grants from Government of Nepal or any international government, agency or individual are not supposed to get approval for their program and projects from SWC. Additionally, getting approval for any program or project can't be considered as complete regulation. However, Section 18(5) authorizes the Council to examine the books of accounts of associated organizations if the Council deemed it necessary.

Section 16 of the Act is all about the approval process. After receiving a project proposal, Council, with close coordination with the concerned ministry, is supposed to approve the proposal within 45 days. It may reject the proposal if it found the proposal is against national interest. Close coordination and collaboration is required with the local governments while implementing the program or project.

The Government of Nepal upon the recommendation of Council could suspend or dissolve the executive committee of associated NPO in such a condition that the committee violates the law of the land or their own memorandum of association, by giving them adequate chances for clarification. However, such a day-to-day administration of NPOs from the Government of Nepal: that refers to Cabinet itself; seems impractical and any NPO is seldom penalized by using such authority.

The Act is not adequate to regulate social organizations because the Act stipulates provisions about the formation of the Council itself and its rights and duties and it also stipulates the regulatory provisions of the associated NPOs also. Additionally, criminalization of certain wrongdoing is urgently necessary to reform the sector. The Council need to be developed as a true regulator having investigation related rights also. So, separate Acts should be enacted to establish the Social Welfare Council and define the regulatory framework for the social organizations.

The decentralized registration process, the voluntary association with SWC, and weak monitoring and regulation of the NGOs faded the NGO governance of Nepal. There are plenty of loopholes if one tries to use such a vehicle against the national interest of this country. So,

strong collaboration between DAOs and SWC is required. Since many of such provisions are also related to Section 166 companies, a wider collaboration framework would be useful including OCR itself. To get a perspective, OCR could be assigned as the central registration authority of all NPOs, DAOs as the service delivery outlet and a local regulator, and SWC as a specific regulator with enforcement authority could be the best solution to cope the growing challenges of NPO governance of Nepal.

6.4 The National Guidance Act, 1961

The significance of The National Guidance Act, 1961 of Nepal could be explored in the then political context of the country. It was implemented immediately after the democratically elected government was overthrown by the Head of the State and a closed and rigid political system was about to born. The social sector could not be totally ignored, hence the Act was enacted to establish a limited number of social organizations within the close scrutiny of the government. The Act has authorized the Government of Nepal itself to implement and administer the Act, though it can delegate some or all of its role to any other government body. Additionally, since pre-approval of the government is required on the charter of any organization before the registration, only a handful of such organizations are registered under this Act.

By introducing PND Company through the Companies Act, 2006, Nepal incorporated additional legal framework for non-for-profit companies and professional or lobby organizations. In that context, the National Guidance Act of 1961 could have been repealed after the enactment of such legal provisions, since all existing social organizations established under the Act could be safely navigated under the Companies Act, 2006.

7. Reform on Non-for-Profit Organizations in Nepal

The scope of PND Company stated in Section 166 needs to be revised and clearly specified. Attention should be given to unbundle the objectives itself. For an illustration, three broader categories of the objectives could be: (a) companies conducting social business, such as education services and health care, (b) establishing professional organizations such as Corporate Layers' Association, or Investigative Journalists' Association etc., (c) trusts and foundations. To design the overall governance framework for all types of PND Companies, Section 167 needs to be revised and elaborated. Some procedural requirements could be borrowed from the Indian practice on registration of Section 8 companies, such as mandatory approval and licensing prior to registration. Additionally, a three-year income and expenditure forecast report, and verification of PAN, National ID and residential address could also be borrowed.

There are overlaps and gaps in the regulatory framework of NPOs in Nepal. For example, if a PND Company or a NGO is not revenue funded and not getting foreign aid or international support, such organization is out of the umbrella of SWC. Additionally, voluntary association

and withdrawal rights given to PND companies and NGOs with SWC through the Social Welfare Act need to be revised urgently. Furthermore, legal reform is required in these fields: (i) agency registration process and requirements, (ii) establishment of a dedicated regulator with adequate rights and duties, and (iii) defining regulatory requirements and procedures.

A package of reform is recommended to redefine the overall ecosystem of non-for-profit organizations of Nepal, that include PND Companies and NGOs and such reform should include both institutional and legal part of them. Firstly, we substantially have to enhance the administrative and regulatory capacity of SWC. SWC should be developed in a way that it works as the specific regulator for PND companies and NGOs. OCR could be assigned as the central registration authority of NGOs as well or this role could also be given to SWC itself.

Though the DAOs could provide registration services at the district level while using MIS prepared whether by OCR or SWC. Such integration could leverage on service design costs for the government, however that will not create extra burden for the service seekers at the local level. The regulatory rights of small (in the size of budget, not exceeding to one million Nepalese rupees in a year) and local NGOs (working only in one district or one local government) could also be devolved to DAO. Additionally, community organizations such as youth clubs, women's groups, mother's groups etc. should be registered and regulated by DAOs or respective local governments.

Furthermore, the optional rights given to NGOs whether to register with SWC or not, should be revoked immediately. Furthermore, all the Section 166 companies, not having specific regulators, should be supervised and regulated by the SWC itself.

Regarding legal reform, a series of activities are recommended. As it is explained above, the provision of Section 166 and 167 of Companies Act needs to be redefined, elaborated and reformed. While amending the Companies Act, 2006, navigation of the agencies registered under the National Guidance Act, 1961 to Companies Act should be ensured and the Act should be repealed.

The Registrar of the Company, using the authority given by Section 16 of the Companies Act, could issue directives exclusively related with the governance of Section 166 companies of Nepal. In addition to elaboration of the existing legal provisions of Section 166 and 167, such Directives could include procedural clarification regarding the registration and regulation of such companies. Mandatory provision for mailing address, phone number and email ID followed by national ID and PAN verification could be an example of procedural clarity on PND company registration. Additionally, submission of a three-year income projection report, including others with the reference of Indian practices could be the first step. A dedicated unit for registration and governance of Section 166 companies is urgently required on OCR.

Additionally, The Agency Registration Act should be re-written including all the recommendations given above. On top of that, The Social Welfare Act is suggested to split and written two different laws: one for the establishment of SWC itself and the other is for the regulation and supervision of all NPO of Nepal.

While restructuring the SWC, the role and responsibilities given to the Regulator of Community Interest Companies in the UK could be an example. Additionally, while defining the regulatory requirements, the practice of Community Interest Tests of UK conducted by the regulator on CICs could be borrowed and implemented.

Furthermore, in addition to institutional reform and legal reform, the tax law applicable to Section 166 companies and NGOs also needs to be analyzed and revised. While designing the tax related subsidies, the different type of PND company should be treated differently. Clarity on tax-related exemption and subsidies for such organizations will ultimately help in developing the social sector and improve the overall governance of this country.

8. Conclusion

Non-for-profit companies are widely accepted in modern economies basically to conduct social business, charitable activities and community services. Some economies including Nepal also allow NGOs along with PND companies to operate their activities. Regulating such organizations is one of the important tasks of the government but in the case of Nepal, neither PND companies nor NGOs are adequately monitored, supervised and regulated.

The reform in Companies Act should incorporate the elaboration in Section 166 and 167 of the Act. Firstly, the type of PND company could be categorically explained and a framework of corporate governance for such companies should be designed. A set of company directives exclusively related with the governance of Section 166 companies of Nepal could also be the first step towards effective regulation. Additionally, it is recommended to repeal the National Guidance Act, 1961, since it's outdated and all the social organizations registered under this Act could be navigated under the Companies Act.

NGO sector reform should not be limited to the revision of Agency Registration Act, rather, it should also focus on redefining the role and responsibility of DAOs in registration and regulation of the small size NGOs and community-based organizations. However, NGOs working beyond one district and having an annual budget exceeding a certain limit (a million Nepalese rupees for an example) should be regulated by SWC. The existing Social Welfare Act should be split on two: focusing on the establishment of SWC itself in one and defining regulatory requirements and procedures for the same in the next Act. The Act should also incorporate the regulation-related role of Section 166 Companies as well. The tax law concerning to the NPOs of Nepal should also be revisited, and clearly defined the subsidies and exemptions.

The role of the central registrar of NGOs could be given to OCR or SWC itself. OCR would be more appropriate if this office is entrusted to play the role of central registration authority for all business-related agencies that include companies, firms and all types of industries. Otherwise, SWC itself should also play the role of central registrar of NGOs in addition to its role as a regulator.

References

Company Directives, 2072 (BS), Office of Company Registrar, Kathmandu, Nepal.

Existing Nepalese Laws including Constitution of Nepal (accessed through www.lawcommission.gov.np).

Social Welfare Council, Annual Report 2081/82, SWC, Hariharbhawan, Pulchok, Lalitpur, September 2025.

Economic Diplomacy: Nepal's pathway to prosperity in a Changing World

✍ Illa Mainali*

Diplomacy, in its broadest sense, has always been about advancing a nation's interests in international arena. While traditional diplomacy was largely political- focused on peace, security and sovereignty, modern diplomacy has evolved to reflect the changing priorities of the world. In today's interconnected world, where economic strength determines a country's standing as much as its political influence, economic diplomacy has emerged as a central instrument of foreign policy.

In simple terms, Economic Diplomacy is the use of a country's diplomatic skills and government resources to promote a country's economy. It seeks to promote trade, attract investment, secure development assistance and strengthen economic cooperation with other countries and international organizations. At its core, it is diplomacy with an economic purpose, aimed at fostering growth, creating jobs, and improving living standards of people through international engagement.

In a developing country like Nepal, economic diplomacy is not only an option, it is a necessity. As Nepal strives for economic transformation, graduation from the least developed country (LDC) status in 2026, and integration into the global economy, economic diplomacy serves as a bridge between foreign policy and development priorities.

Evolution of Economic Diplomacy

Economic diplomacy is not a completely new concept. In the ancient times, rulers sent envoys to secure trade routes, ensure the flow of essential goods and strengthen commercial relations with distant nations. What we today call 'economic diplomacy's began to take a more structured form after World War II. As nations emerged from the devastation, they realized that economic cooperation and interdependence were vital for a long-term stability. This also led to the creation of major global institutions such as the International Monetary Fund (IMF), the World Bank and the World Trade Organization (WTO), embracing the belief that economic engagement is just as crucial as political negotiations in shaping a peaceful and prosperous world.

In recent time, globalization has transformed diplomacy in many ways. The traditional boundaries between domestic and foreign policies have blurred. Economic growth, job creation and technological advancement are now deeply connected to international relations; countries are competing for foreign investment, technology transfer and export markets, while

* Joint Secretary, Ministry of Foreign Affairs, GoN

also collaborating on shared challenges like climate change, energy transition and supply chain resilience.

Countries like Singapore, South Korea, and the United Arab Emirates have shown how strategic economic diplomacy can transform small or resource-limited nations into global economic players.

Why it matters?

Economic diplomacy matters because it directly affects people's life. In today's world, no country can achieve prosperity in isolation. Economic growth, job creation and industrial expansion are closely tied to access to foreign markets, investments and technologies. Diplomacy, therefore, must be aligned with these development goals based on the country's national interest.

For developed countries, economic diplomacy helps sustain global markets for their industries and ensure access to natural resources. For developing countries, it is a means to attract investment, diversify the economy and gain access to modern technology.

Economic diplomacy has become even more important in the face of global challenges. The COVID-19 pandemic showed how supply chains, trade routes and health systems can be disrupted overnight. Similarly, the ongoing wars, global energy crises, food insecurity and climate change have demonstrated that economic development largely depends on international partnerships and coordinated action.

Economic diplomacy also enhances a country's soft power-its ability to influence others through attraction and cooperation rather than coercion. Successful economic partnerships can also strengthen political relations, while economic vulnerability of a nation can limit its autonomy.

Context of Nepal

For Nepal, economic diplomacy is not just a policy choice, it is a strategic necessity. A land-locked developing country in between two giant economic powers, Nepal's economic growth is largely dependent on how it can engage with its neighbors and the outside world. Beyond geography, Nepal's development aspirations, rising global competition, and the need to create more opportunities for its youth have made economic diplomacy even more important.

Nepal's economy is deeply connected to the outside world through trade, investment, tourism, labor mobility and remittances. Yet, the country has not been able to fully tap into global markets or position itself strongly in international value chains. This is exactly where economic diplomacy becomes critical. By using its diplomatic missions to promote exports, attract quality investment, strengthen tourism branding, deepen technology partnerships, and engage the Nepali diaspora, Nepal can unlock opportunities that domestic efforts alone cannot achieve.

Moreover, Nepal's unique strengths like its natural beauty, hydropower potential, cultural heritage and large population of youth, can give comparative advantages that can be showcased globally through smart foreign engagement. Effective economic diplomacy can help transform these assets into real economic gains. It also enables Nepal to navigate global shifts, secure development financing, and build strong partnerships that support long-term growth.

Although Economic diplomacy is not a completely new concept for Nepal, it has gained much greater significance in recent years. The Government of Nepal recognized economic diplomacy as a priority area in the Foreign Policy of Nepal few years back. It highlights the need to mobilize diplomatic missions for trade promotion, investment attraction, tourism development, and the welfare of Nepali migrant workers. In the context of Nepal's long-term vision of achieving sustainable and inclusive development, economic diplomacy is seen as a key instrument to transform Nepal from a least developed country (LDC) to a developing country and beyond.

Nepal's Efforts in Advancing Economic Diplomacy

Nepal has taken several initiatives in recent decades to strengthen its economic diplomacy.

1. Trade and Market Expansion:

Nepal has sought to diversify its trade beyond its traditional markets. It is a member of the World Trade Organization (WTO) and participates in regional frameworks such as SAFTA (South Asian Free Trade Area) and BIMSTEC (Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation). Bilateral trade agreements have been signed with India, China, and several other partners to facilitate exports.

However, Nepal's export basket remains narrow, consisting mainly of few traditional products like carpets, pashminas, handicrafts, tea and coffee. Our diplomatic missions are now focused on identifying new markets for these goods, explore niche products, and help Nepali entrepreneurs link up with foreign buyers.

2. Attracting Foreign Direct Investment (FDI):

Nepal has hosted Investment Summits in 2017, 2019 and 2024 to showcase opportunities in hydropower, tourism, infrastructure, and information technology, among others. Our missions abroad have been encouraged to promote Nepal as a reliable investment destination. While actual FDI investment has been modest, these initiatives have helped position Nepal as open for business and partnership.

3. Tourism Promotion:

Tourism remains one of Nepal's strongest economic sectors. Diplomatic missions play a key role in promoting Nepal as a destination for adventure, culture and spirituality. The 'Visit Nepal 2020' campaign, although disrupted by the pandemic, reflected Nepal's attempt to use

tourism as a vehicle for economic diplomacy. Embassies continue to engage with the government officials of the host countries, travel operators, airlines, media and people directly to boost Nepal's image globally.

4. Mobilizing the Nepali Diaspora:

The Non Residential Nepali Association (NRNA) has become an important partner in economic diplomacy. Nepalis living abroad contribute significantly to the national economy through remittances, investments and entrepreneurship. The government has sought to involve them more systematically in national development, including through diaspora bonds, joint ventures and knowledge transfer programs.

5. Development Cooperation and Aid Management:

Nepal's engagement with development partners remains a major component of its economic diplomacy. Over the years, diplomatic efforts have secured concessional financing and technical support from institutions like World Bank, Asian Development Bank, and various UN agencies. Cooperation with bilateral donors like India, China, USA, UK, Japan and the European Union continues to be Nepal's cornerstone for external economic relations.

6. Establishment of a separate Economic Diplomacy Division within MOFA:

The recent establishment of a dedicated Economic Diplomacy Division within the Ministry of Foreign Affairs (MOFA) marks a strategic shift in Nepal's diplomatic priorities, reflecting the growing importance of trade, investment, technology, tourism and diaspora engagement in national development. A specialized division not only allows the Ministry to move beyond traditional diplomacy and adopt a more pro-active, coordinated and data-driven approach to advancing Nepal's economic interest abroad, but also strengthens the institutional capacity to identify market opportunities, negotiate economic agreements, promote Nepal as an attractive destination for investment and tourism, and support Nepali businesses in accessing global markets. Moreover, the division enables closer collaboration with line ministries, private sector, think tanks and development partners, ensuring that economic diplomacy becomes an integrated national effort.

Challenges

Despite growing recognition and progress, Nepal's economic diplomacy faces multiple challenges:

1. Institutional Coordination:

Economic Diplomacy requires close collaboration between the Ministry of Foreign Affairs, line Ministries, and the private sector. However, in practice, coordination is not so strong. Each institution tends to work in isolation, resulting in fragmented efforts and missed opportunities. A lack of clear division of roles and accountability further limits effectiveness.

2. Limited resources and capacity:

Most of Nepal's embassies and missions operate with limited human and financial resources. Economic work such as trade promotion, investment facilitation, or market research, often takes backseat to overwhelming consular functions. Without adequate staffing, training and budget, missions struggle to pursue economic objectives proactively.

3. Domestic Constraints:

Economic Diplomacy abroad can only be effective if the domestic environment allows. Foreign investors seek political stability, good infrastructure and efficient bureaucracy. Persistent challenges such as political instability, slow project implementation, and corruption affect Nepal's credibility and competitiveness.

4. Lack of data and information:

Successful economic diplomacy relies on accurate economic data and market intelligence. Nepal's missions often lack timely information about exportable products, investment opportunities, and domestic policy changes. Similarly, domestic agencies may not fully utilize insights gathered from missions abroad.

5. Global and Regional Challenges:

As a small economy, Nepal is vulnerable to external shocks, be it global recessions, pandemics or geopolitical tensions. The evolving trade dynamics between major powers and global supply chain shifts create both opportunities and risks that require strategic and informed economic diplomacy.

Unlocking the path ahead:

To make economic diplomacy more effective, Nepal needs to take a few focused and practical steps.

1. Develop a Comprehensive Economic Diplomacy Strategy:

There should be a clearly defined national strategy aligning foreign policy objectives with economic priorities. This strategy should identify key sectors, target countries, and measurable outcomes for embassies and missions.

2. Build Institutional and Human Capacity:

Diplomats need specialized training in trade negotiations, investment promotion, and economic analysis. Dedicated economic wings in embassies could help in identifying business opportunities, supporting exporters, and liaising with relevant domestic authorities.

3. Strengthen Public-Private Partnerships:

The government and private sector must work hand in hand. Regular consultations with business associations and industry representatives can help the government design realistic and business-friendly policies.

4. Engage the Nepali Diaspora More Strategically:

Beyond remittances, the diaspora can play a major role in promoting investment, technology, and innovation. Incentives and platforms that encourage diaspora participation in national development should be further developed.

5. Enhance Domestic Preparedness:

Economic Diplomacy abroad can only be effective if domestic institutions are strong and ready to support fully. This includes simplifying investment procedures, improving infrastructure, and ensuring political stability.

6. Leverage Regional and Multilateral Platforms:

Nepal can benefit by actively participating in regional initiatives like BIMSTEC, SAARC etc while also strengthening ties with development partners in the UN (United Nations), WTO,(World Trade Organization) and other global forums.

Conclusion

Economic diplomacy stands as the dynamic frontier of Nepal's modern foreign policy-where our global engagements directly fuel our national dreams of prosperity, stability and sustainable development. In a world where economic influence increasingly defines a nation's strength, Nepal can no longer depend solely on traditional diplomatic approaches. We must transition towards a model where every international partnership, negotiation and platform contributes to uplifting our people and strengthening our economy.

Nepal's unique strategic location between two major emerging economies offers exceptional possibilities. When paired with the immense hydropower potential, the richness of tourism landscape, the promise of high-value agriculture, and the strength of our global Nepali diaspora, the opportunities are vast. But the opportunities are not enough, they must be converted into concrete outcomes through strategic, skilled, sustained and visionary economic diplomacy.

This demands a determined move from aspiration to action. Strong institutional frameworks, clear and achievable strategies, capable human resources, and a proactive, opportunity-seeking mindset are essential. If Nepal embraces these elements with consistency and commitment, economic diplomacy can evolve into one of the most powerful engines of national transformation.

Ultimately, this approach ensures that our foreign policy is not just about maintaining relations, it becomes a catalyst for economic growth, job creation, investment attraction and innovation. By aligning our external engagements with our domestic priorities, Nepal can turn global possibilities into practical progress, ensuring that diplomacy delivers tangible benefits to the lives of the Nepali people.

This article is based on policy documents, institutional reports, and professional experience in diplomacy. The sources listed below were consulted for reference and contextual understanding.

References

Foreign Policy of Nepal 2077, Ministry of Foreign Affairs

Economic Survey (various years), Ministry of Finance

Trade Policy Review: Nepal, World Trade Organization (WTO)

Economic Development in Africa/Least Developed Countries Reports, United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)

Nepal Development Update and World Development Report, World Bank

Political Economic Approach to Local Level Governance

✍ Dr. Lal Bahadur Khatri ♦

Abstract

Nepal has followed socialism oriented economic system. Constitution of Nepal has mentioned about three tier federal system. Federal, provincial and local level governments have specific tasks of their own. Annexures of the Constitution have specified the functions of three levels of government. There is clear demarcation between the function of each level of government. Under socialist approach, state functions are analyzed according to economic functions of the government. Currently, the local level governments are limited to political rights and they carry administrative functions only. Public service delivery can't guarantee the development of foundations for socialist mode of state functions which require the implementation of economic functions through local units. Capitalist nature of local bodies restricts them to administrative functions. Without strong economic foundations, local governments can't ensure materialization of economic rights of the people. Though open market economy promises citizens economic right through freedom and competition, it can't force to channelize scarce resources for production and ensure equitable distribution at the grass root level. In addition to the role of public service delivery, local governments need to be mandated to carry out economic activities. Since citizens can't be forced to make decisions regarding the mode of economic function aiming at perfect mobilization of resources, local bodies need to be made responsible for engaging themselves to economic activities as part of socialist economic system. This article explores how political economic approach can be applied to local governance in the Nepalese context.

Keywords

Political economy, federalism, province, economic units, political units, local governance

a. Background

Local welfare and economic prosperity may be next to impossibility, if the local governments are confined to administrative functions and keep busy to public service delivery only. Long term sustainability of local economy needs to be considered while analyzing local development by focusing on economic aspects. It's natural that local bodies are unable to offer opportunities to the greater mass of the poor people when their mode of functions are guided by administrative functions. Local governments need to be trusted to carry our development functions along with economic function which are different than the administrative functions. There is no single principle about the local economic growth and

♦ Senior Instructor, PFMTTC

striking a functional balance between administrative function and political economic the prosperity is one of the greater challenge that modern states face.

Under free market economic system, individuals make decisions about resource mobilization based on profit motives and there is less interfere by the state. Their choices are guided by optimum mobilization of the material resources for personal benefits which may trigger conflicts among the players of the free market system. But in the socialist system, arrangements are theoretically different than the open market system. Individuals are guided by the commonly shared rules of the game which provide narrow space to enjoy freedom of choice and government bodies have greater roles to play in deciding what to produce and how to share the economic benefits and products. Since resources are owned by the community/society, it is equally important to safeguard the individual welfare by maintaining socialist mode of production.

It is easier to identify capitalist mode of production carried out by individual economic units which are guided by profit as yardstick to economic prosperity. Constitution of Nepal has made provisions of local government which can focus on administrative functions and economic activities are solely trusted to individuals. There is no role for local governments in economic activities which are backbones of socialism oriented economy as envisioned by the constitution. Market forces are dominant for the allocation of resources under open market system and society has no role to play in deciding the mode of production. Making the local governments responsible for carrying our economic activities is equally important for welfare of the greater mass of the people.

b. Constitutional arrangement

Economic development and material prosperity are key to state functions. Modern welfare states follow various economic models to materialize their objectives. Building strong foundations for socialist economy is one of the mandates of the current constitution but local governments are overburdened by administrative functions like birth and death registration, providing various recommendations and taking local leadership for small infrastructures. Large size of financial resources is allocated for recurrent expenditures and capital expenditure is affected due to resource constraints. Constitutionally, local governments are responsible for socio-economic development at the local government but they never follow any economic policy as assumed by socialist regime.

Constituent Assembly promulgated the new constitution “in order to fulfil the aspirations for sustainable peace, good governance, development and prosperity through the federal, democratic, republican, system of governance”. Schedule 8 of the Constitution has made a provision of “local taxes (wealth tax, house rent tax, land and building registration fee, motor vehicle tax), service charge, fee, tourism fee, advertisement tax, business tax, land tax (land revenue), penalty, entertainment tax, land revenue collection as main as power of the local

level. In addition to right to tax, local bodies are trusted for service delivery as administrative units.

Economic development is shadowed by administrative services at the grass root level. There is lack of specific agency to carryout economic activities such as production and distribution. Material resources are underused on the one and there is unemployment of the material resources on the other. It has created a large gap between constitutional provision about directive principles and real arrangement for productive use of natural resources under local bodies. In order to fill this gap, restructuring of the power of each level of government is necessary. It will open up new avenues for equitable and productive use of scarce use of resources.

c. Rationale

Developing the local bodies as economic units is one of the neglected agendas. Without addressing this, it is impossible to materialize the constitutional goal of socialism through proper use of available resources. Constitution has accepted private sector, cooperatives and public sector as three pillars of Nepalese economy but none of them are dedicated to transforming national economy into socialist economy. Public sector investment is vital for balancing all sectors through large scale investment in a systematic manner. In order to build self-reliant economy, all levels of the government are required to engage in productive activities which result in large scale investments.

According to article 50 of the Constitution, the economic objective of the State is to “achieve a sustainable economic development, while achieving rapid economic growth, by way of maximum mobilization of the available means and resources through participation and development of public, private and cooperatives, and to develop a socialism-oriented independent and prosperous economy while making the national economy independent, self-reliant and progressive in order to build an exploitation free society by abolishing economic inequality through equitable distribution of the gains. This objective will remain unfulfilled if there is no sufficient investment by the public sector which can be instrumental to lead private and cooperative sector”. Local bodies need to engage in economic development through public investments so that there is strong foundation for socialism-oriented independent and prosperous economy. Constitution of Nepal has kept all doors open for building a self-reliant and equitable economy but older mindset has been one of the barriers for making local governments as the active agents or economic units which are responsible for engaging in economic activities along with performing administrative tasks and public service delivery.

There are 753 local level governments which are responsible for functions mandated to them as per schedule 9 of the constitution. A closer look of these functions shows that they have administrative and economic nature. However, administrative functions are dominant than the economic functions which are vital for laying foundation of socialism. Constitutional declaration only can't be sufficient to achieve these objectives and stronger economic units

need to be formed to carry out economic functions. For example, each local level can establish a company or cooperative to produce potato if it is feasible within its jurisdiction. If we go further to rethink its scope, production units can be established by each ward. Assuming minimum number of wards nationwide to be 7 in average, there can be 5271 economic units dedicated to potato production as per socialist set up. Similarly, many more economic units can be formed by extending them to new areas if they are feasible. Such mode of production can be possible if local governments are ready to make investments of their own and federal and provincial governments make necessary policy foundations backed by financial resources required at the grass root level. It can create large number of economic units scattered nationwide resulting in increased local wealth.

d. Challenges

Implementation of political economic approach to local governance by rethinking rural economy is not free from challenges.

Firstly, despite constitutional mandate regarding three pillar economy, there is conceptual barrier on the part of local bodies themselves. Socialist approach to resource mobilization is new to our context and even capitalist mode of economic development is yet to get enough priority.

Secondly, directive principles and state policies are hardly taken in to consideration while making plans and programs by local governments. There is over trust on market forces than state itself while making decisions about economic choices.

Thirdly, local governments are trusted to deal with administrative functions traditionally. They are at the infant stage regarding their role to rebuilding economic units. Policy makers have no common thoughts about the role of local bodies and economic activities are trusted to citizens and institutionalization of these functions at the local level is neglected simply due to fragmentation of factor of production since long time.

Fourthly, there is lack of enough study about political economic approach to local economic governance. Rural economy is existent simply due to local family economy which runs with rule of thumb. Subsistent economy can't take leap frogging to get new avenues in the economy. Rural economy has been affected by lack of young and working population and older generation is failing to lead the economic units.

Lastly, there is lack of knowledge and vision about how to rebuild grass root economy by applying the global best practices evidenced by latest findings in the field of political economy. Both market and state forces need to develop institutions at the grass root level for wealth creation and equitable distribution. It is possible only when state follows right approach to local governance.

e. Opportunities

Constitution of Nepal has made provision of the implementation of socialist economy through rightful distribution of wealth which is basic requirement of the local governance. Nepal has faced unjust wealth distribution since long and new constitution has mandated to build equitable and balanced economy through implementation of socialist approach to national building. Implementation of economic policies based on directive principle of the constitution can open up new opportunities for wealth creation and distribution among all classes of citizens. Local government are endowed with enough material resources despite their limited capacity to mobilize them. Since national economy is at the primary stage, adopting appropriate economic models for economic transformation is one of the best opportunities. Laying economic foundation for social justice is a prerequisite for under developed economy like Nepal and political consensus for new constitution is important aspect of result oriented resource management at the grass root level.

Local governments need to free themselves from public service delivery only by directing their resource and human capacity to running rural economy through institutions which are vital for optimized use of resources targeted to wealth production and fair distribution.

There is strong network of financial and banking institutions all over the country. They need enough liquidity for investment. They are failing to finance due to lack of viable projects aiming at large scale production. If the local governments establish institutions as economic unit, there is high potentiality of sustainable investment. The household economies can't be trusted for long term investments by finance and banking institutions simply because they lack credible investment history and have risky projects. Their approach to quick result is one of the reasons why individual economic units face uneven production curve during their investment. This pitfall can be corrected by public companies and cooperatives if they are cared by the banks and finance companies.

Establishing economic units by the local governments is important due to the fact that federal governments make such investments to public goods and create wealth by large investments. Local governments can replicate the success stories of the federal government by making their investment in various sectors. Local governments need helping hands of the central and provincial government during hard times and their right choices need to be free from any interference. It can help them to maintain just distribution by the local governments. One of the most important aspect of political economic approach to such arrangement is to separate the day to day administrative function from economic development function of the local governments. This is easier at the initial stage of federation and infancy of the socialist economic restructuring. Since Nepal has yet to move towards economic integration to build socialism, this is the right time to rethink about making economic units in parallel with private and cooperative sector.

Heavy inflow of remittances into country has provided important opportunity to local bodies for investing into local ventures which can address current challenges. Agro industries can be established by utilizing such funds which are made available by finance and banking institutions. Local governments can make best choices by analyzing their specific needs and opportunities.

f. Way forward

Local bodies are currently accepted as primary administrative units which are responsible for public service delivery as the decentralized units of the central government. There are no examples of any economic units created by local governments for the purpose of local production as guided by socialist approach. Even capitalist mode of economic development is shadowed by feudalist economy. It would be too revolutionary to argue that the means of production should be under social ownership simply because Nepalese economy is experiencing pre-capitalist stage. Since the federal government can make investment in public sector as sole investor, local governments also have right to make similar investments working as economic units. Regarding models and investment size, governments can decide as and when required. Agriculture sector can be feasible in the initial stage and other sectors of the economy can be covered gradually according to success stories of the agriculture sector. Preliminary years for socialist economic transformation can be very hard and an honest and clean leadership is required to show right path. At least one economic unit in each municipality should be established as a pilot basis and should be managed by professionals. Success stories of the preliminary investment will boost confidence of the local leadership to explore new areas with greater investment which will open up new avenues for building socialism of Nepalese characteristics.

g. Conclusion

Nepalese economy is basically agricultural in nature and reform efforts should address the inherent problems of the rural economy. Modernization of agro based economy is a key to economic development of Nepal. Finding right approach to resolve the issues is equally important. Keeping this into consideration, constitution of Nepal has adopted directive principles which promise to build socialist economy. Private, public and cooperative sectors are known as three pillars of the economy and by strengthening these sectors with proper focus on each pillar can guarantee social justice, wealth creation and equitable distribution. Given the challenges and opportunities mentioned above, political economic approach to local governance is vital to build socialist economy.

References

Adam Smith, *The Wealth of Nations* (1776)

Budget Speech, 2082

Constitution of Nepal

JS Mill (1806-1873), *Principles of Political Economy*,

https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Political_Science_and_Civics/Introduction_to_Comparative_Government_and_Politics

<https://www.investopedia.com/terms/p/political-economy.asp>

Neupane, P., Pokharel, T., Dhungana, H., Poudyal, T., Ghimire, I.P., Gupta, A. & Poudel A. (2018). *Political Economy Analysis of Emerging Education Governance at Local Level in Nepal*. Lalitpur: Nepal Administrative Staff College and The Asia Foundation

“Understanding Nepal’s Climate Budget Tagging: Framework, Practices and Linkages with Climate Finance”

✍ Kamala Kharel♦

Abstract

Climate change presents tremendous environmental and economic challenges for climate-vulnerable countries such as Nepal. To address the intensifying risks posed by climate change, governments increasingly need to integrate climate considerations into public financial management systems to ensure sustainable and resilient development. This article covers the concept of the Climate Budget Code, its importance, classification, legal and policy foundations related to climate budgeting, the share of the climate budget in the national budget, key areas of intervention, and future directions. Furthermore, Nepal has adopted the climate budget code as a strategic instrument for aligning climate priorities with budget decisions and made notable progress in mainstreaming climate priorities into fiscal policy, as reflected in the red books of the respective fiscal years over the past decade. It is observed that existing Climate Budget Code implementation provisions need to shift from budget sub-head coding to activity-based coding to ensure transparency and accountability in public spending. Notwithstanding these achievements, significant implementation challenges remain, particularly in coordination, harmonization, and the regular monitoring of processes within and across different levels of government. Moving forward, this article concludes that regular policy updates, stronger policy coherence, more robust expenditure-tracking mechanisms, and greater attention to revenue-side instruments are essential for the effectiveness of climate finance and to enhance Nepal’s long-term climate objectives.

Keywords: Climate Change, Climate Finance, Climate Budget Code, Climate Budget Tagging, Public Financial Management (PFM), Fiscal Policy, Climate Change Financing Framework (CCFF), National Budget, Medium-Term Expenditure Framework (MTEF).

1. Introduction

Climate change has emerged as one of the most pressing issues in contemporary development discourse. It has brought severe consequences to our society and the planet. Increasingly, it is triggering more intense weather patterns and putting ecosystems and biodiversity at risk. Further, it is intensifying threats to human health and economic security globally. Nepal, like other countries situated at the forefront of global vulnerability, faces significant impact in our environment and economy. To minimize the impact of climate change vulnerability, these matters need to be integrated into macro-economic policy and the budget decision-making

♦ Under Secretary, Ministry of Finance

process. Governments and central banks formulate macroeconomic policy, which essentially includes monetary and fiscal policies, to shape the overall economy. In the context of reducing the threats posed by climate change, governments should review their existing fiscal and monetary policy. Fiscal policy helps to highlight the need to align revenue measures (covering tax, VAT, and excise) with climate objectives, provide targeted subsidies that support low-carbon and green products, and climate-resilient development and pricing of renewable energy. On the expenditure side, tagging initiatives help to track, monitor, and report to ensure transparency in the allocation and accountability in the utilization of climate spending. Similarly, Monetary policy encourages green investment and discourages high-carbon activities through incentives and risk-based regulations. It also stabilizes the economy against climate-related shocks, supporting low-carbon development.

1.1 Climate Finance

Climate finance generally refers to the mobilization and allocation of financial resources, including domestic (public, private, alternative) and international sources, to support mitigation and adaptation initiatives. It has emerged as the backbone of global efforts to combat climate change vulnerability, mitigate greenhouse gas emissions, and adapt to climate change impact. Countries like Nepal, where domestic resources are insufficient, have to rely on transnational resources to foster resilient development. Climate finance not only mobilizes resources but also helps achieve sustainable development goals. Nepal has made notable progress in climate finance by developing institutional mechanisms, integrating climate considerations into its national budgeting process, and leveraging international funding to meet climate objectives.

1.2 Climate Change Budget Tagging

Climate budget tagging initiatives have expanded in many countries over roughly the last decade. Nepal is considered a pioneer to develop climate budget code that systematically integrates into its national budgetary process. Ministry of Finance has been continuously publishing data on climate-related expenditures, including budget coding, in the annual budget. The objective of this initiative is to systematically identify, track, monitor, and report climate-related spending, thereby enhancing transparency in allocation and ensuring accountability in utilization. Besides Nepal, countries such as Bangladesh, Philippines, Indonesia, France, Ireland, and several other countries have adopted climate budget tagging in their national budget. Approximately 20 countries have implemented full or partial climate/green budget tagging systems globally, while many more are exploring or piloting such initiatives. Climate budget tagging guides to prioritize climate-related spending in the budget allocation.

2. Policy Foundation of Climate Finance

2.1 Constitutional and Legal Framework

The Constitution of Nepal, 2015, broadly envisions climate concerns through the fundamental rights (Article 30) and the directive principles, policies, and duties of the state (Article 51), regarding environmental protection, the sustainable use of natural resources, the mitigation of environmental risks, and the promotion of sustainable development. Environment protection (2076), regulation (2077), and many other legal documents recognize climate finance as an important tool for the climate agenda.

2.2 Planning and policy frameworks.

The Sixteen's Periodic Plan (FY 2024/2025- 2028/2029) envisages a substantial increase in scaling up domestic and international financial resources (from 6% to 20%) to support climate-resilient infrastructure and adaptation and mitigation-related interventions. National climate change policy (2019) highlights climate finance as a vital tool for the effective implementation of climate action. The Long-Term Strategy for Net-Zero Emissions (LTS), 2050, outlines a long-term investment strategy for mitigation and adaptation efforts. The National Adaptation Plan (NAP), 2021–2050, focuses on mainstreaming climate resilience in development planning, mobilizing financial resources, technology, and knowledge, and implementing adaptation actions. The Nationally Determined Contributions (NDCs) define mitigation/adaptation targets and financial requirements. The Climate Change Financing Framework (CCFF), 2017, is designed to institutionalize the integration of climate change financing in the PFM system. Governments have made enough progress in formulating plans and policies for climate intervention.

2.3 Other Policies:

The Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) acts as a crucial bridge between planning and budgeting by integrating climate-responsive priorities into multi-year public expenditure. The Ministry of Finance has developed budget formulation guidelines (2075) to provide necessary guidance to the line ministries to incorporate climate considerations at the time of budget formulation. The annual budget is one of the most important documents for translating climate policy into action. Furthermore, monetary policy, tax policy and other sectoral policies of the line ministry and other agencies serve as instruments for achieving climate objectives.

2.4 PFM System Reform Strategy.

The Climate Change Financing Framework (CCFF), a dedicated framework for climate change finance endorsed by the Ministry of Finance, provides a formal mechanism to integrate climate change responses into national planning and budgeting. This includes budget coding to enable better tracking, monitoring, and reporting of climate-related expenditure.

2.5 Accountability and oversight:

The Climate budget is the tool used for identifying, tracking, monitoring and reporting of climate-related spending. In Nepal, Multiple stakeholders, including the Office of the Auditor General (OAG), regulatory bodies, are involved to ensure transparency, accountability, and proper oversight. For this, many countries have introduced audit guidelines to perform an audit of climate spending. Nepal has started discussions for developing audit guidelines. Furthermore, Nepal's Federal Parliament, Provincial and local assemblies, Finance committee, and environment protection committee are involved in approving laws, budgets, and ratifying treaties under international conventions. Consequently, they can hold queries over the allocation, implementation of the budget as well as realization of funding. Parliamentary committees are also engaged in dialogue with ministries and authorities.

2.6 International commitments/ obligations

As a party to the Paris Agreement under the UNFCCC, Nepal has recently submitted its NDC 3.0 in 2025 as a commitment to climate change action. Nepal's NDC 3.0 is aligned to limit global warming at 1.5°C with long term strategy of achieving net-zero carbon emissions by 2045. To fully implement these commitments, Nepal will require both national and subnational climate finance. Due to the constrained fiscal capacity to mobilize the resources and being an innocent victim, Nepal expects to mobilize international climate finance to navigate an uncertain climate future under PARIS agreement. In addition to constitutional and legal provisions, Nepal aligns its climate finance framework with the Sustainable Development Goals (SDGs) to ensure coherence with global development commitments.

3. Classification of climate budget code

Classification of climate budget may differ by country in terms of its naming, but the meaning is universally similar. Generally, it is categorized as follows:

1. Highly relevant:

If more than 60 % of the programme budget is allocated to the climate change activities, the activity is considered highly relevant. For such allocation code is given as 'Direct' in our red book of the respective years. It denotes that the budget directly contributes to the climate benefit. For example, the budget allocated to solar irrigation pumps or early warning systems falls under this category. This category is assigned Code 1.

2. Moderately relevant:

If 20 % to 60% of the programme budget is allocated to climate change activities, the activity is considered moderately relevant. For such allocations code is listed as 'Indirect' in our red book of the respective years. It indicates that the budget directly contributes to the climate benefit. For instance, the allocation for the modernization of irrigation falls under this category. This category is assigned Code 2.

3. Neutral relevance:

If less than 20 % of the programme budget is allocated to the climate change activities or if the programme is not related to such activities, the budget is not considered climate change objectives. This category is assigned Code 3.

Nepal's Climate Budget Code classification is currently applied at the budget sub-heading level of the annual budget, but it has not been extended to the activity-level. Implementing the coding at the activity-level. Implementing the coding at the activity level would improve the completeness and reliability of reporting.

4. Climate Budget Coding implementation at the level of governments

Both the federal and sub-national governments have made significant progress in integrating climate considerations into their respective planning and budgeting systems. Some major initiatives, such as the Climate Change Budget Code, Climate Change Financing Framework (CCFF), Climate Responsive Medium Term Expenditure Framework (MTEF) represents to our commitments by guiding how climate priorities are integrated into our PFM system, and are working to integrate them into their respective planning and budgeting systems.

5. Institutional arrangements for implementation

The Ministry of Finance acts as the lead agency by coordinating with line ministries to mobilize climate finance and to integrate climate priorities into the national budget. Furthermore, the Ministry of Finance has developed the framework (National Climate Change Finance Framework-CCFF) in 2017 to systematically strengthen the mainstreaming climate change into planning and budgeting. It serves as a policy road map that identify the institutional entry points for effective climate change planning and budgeting (MTEF), program and project selection, monitoring and accountability. The framework guides the existing climate change budget coding and expenditure tracking system to extend horizontally across the sectors as well as vertically to the provincial and local levels. Provincial-level CCFF helps align the implementation strategy of adaptation and mitigation actions, including the application of climate budget coding at subnational governments. In the context of the system reform initiatives, the National Planning Commission (NPC) introduced the climate change budget code in 2012 as a procedural document climate coding by tagging climate related budget in the Line Ministry Budget Information System (LMBIS). Budget Information Management System (BIMS) housed in MOF is linked with Financial Management Information System (FMIS) housed at the Financial Comptroller General Office (FCGO). These linkages enable tracking of climate budgeting on an annual basis and supports preparation of consolidated financial statements. All the provinces have implemented climate budget tagging in their budgeting process. These help in ensuring alignment and maintaining consistency in climate budget coding implementation and eventually supporting the mobilization of climate finance. Line ministries are responsible for identifying climate-related expenditure, ensuring coding consistency, and submitting climate-coded budgets. The

proposed climate change budget is published every year as an annex to the budget speech. Budget speech is prepared in alignment with MTEF, which provides climate change budget projection for next three fiscal years. The Office of the Auditor General (OAG), as the supreme audit institution, performs rigorous and standardized audits of public expenditure, including climate-responsive expenditure across the ministries and sectors. The finance committee and parliament engage in dialogue and discussion to hold authorities to the utilization of the budgetary process. They have jointly developed the climate finance handbook for federal, provincial, and local-level assemblies to support scrutiny of funds during the budgetary process. Development partners and institutions contribute financial resources to the vulnerable areas and communities, and also provide technical support for the formulation of policy and guidelines. Sub-national government has also introduced similar frameworks. Some line ministries, such as Agriculture, Forest, and Energy has begun working on or discussing mechanisms to track the climate budgets at the activity level or program level. Furthermore, Civil society and the media play on raising public awareness of government actions.

6. Climate budget allocation in the national budget

In recent years, Nepal has progressively prioritized its investment into climate-related expenditure through its national planning and budgeting system. As a part of these efforts, climate budget allocation has been systematically presented in the budget speeches of the respective fiscal years since 2013/2014. For more clarity, the table below illustrates climate budget allocations as a proportion of the total budget by fiscal year over the past decade.

Fiscal trend of climate and national budget

Fiscal Year	Total Budget (NPR Billion)	Climate Budget (NPR Billion) (Direct+ Indirect)	Climate Budget (%)
2016/2017	1048.9	102.8	9.80
2017/2018	1153.4	121.2	10.51
2018/2019	1316.2	186.2	14.15
2019/2020	1532.7	208.4	13.60
2020/2021	1458.6	254.3	17.43
2021/2022	1647.6	451.9	27.43
2022/2023	1793.8	609.5	33.98
2023/2024	1751.3	628.0	35.86
2024/2025	1860.3	871.6	46.85
2025/2026	1964.1	915.3	46.60

Source: Redbook of the respective fiscal year, Ministry of Finance

The data show a consistent and significant increase in Nepal’s climate budget allocation over the last decade as a proportion of the total national budget. This represents nearly a ninefold increase over the decade, including high prioritization in climate budget spending.

7. Significance of the climate budget code

In response to climate change–related vulnerability, governments have initiated various policies, strategies, institutional arrangements, and resource mobilization measures. Among these initiatives, the climate budget code is one of the classification and tagging systems used in the budgeting process. This coding mechanism contributes to enhancing transparency and ensuring accountability in public spending. It represents the government’s commitment to strengthening climate action and provides a credible framework to attract and mobilize international financing. In addition, climate tagging is an effective tool for aligning periodic plans and the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) with sectoral budgets to achieve climate goals. It also helps increase public and stakeholder awareness of funding arrangements for climate-related concerns.

8. Challenges

First of all, linking Nationally Determined Contributions (NDCs) and National Adaptation Plans (NAPs) with planning and budgeting is a major challenge due to limited financial and technical capacity, inadequate data, and the lack of robust implementation mechanisms across sectors and at different tiers of government. Climate tagging used in the planning and budgeting process offers significant benefits; however, its effectiveness depends on how well it is implemented. In countries where technical knowledge and institutional memory are often limited, this can result in misclassification of budget items.

More importantly, system integration into the Public Financial Management (PFM) system is essential for maintaining coherence and consistency, but it requires continuous coordination and strong commitment from authorities. On the other hand, countries involved in this process, including Nepal, have placed excessive emphasis on the quantification of expenditure, with inadequate consideration of revenue measures. Revenue measures also play an important role in addressing climate concerns.

Ensuring transparency and accountability depends on the adequacy of data identification and the effectiveness of institutional arrangements. Moreover, political ownership, stability, and commitment are equally important for implementing such initiatives. Rolling out the system horizontally across all sectors and vertically to subnational governments requires financing and technical support for policy development, system development, and capacity-building programs. Furthermore, the use of multiple thematic tags can be complex and costly, potentially placing a significant administrative burden on officials involved in the process and increasing overall system complexity.

9. Key observation and road ahead

Climate change and climate finance have become widely discussed and commonly used terms in development debates. Addressing climate-induced disasters is not feasible without adequate and predictable climate finance, particularly for highly climate-vulnerable countries like Nepal. Furthermore, governments alone cannot fulfil the financing requirements for effective climate action. Therefore, the primary responsibility of the government is to establish clear policies, strategies, and frameworks. When pathways are clearly defined and mechanisms are transparent, it becomes easier to mobilize and attract climate finance.

Moreover, the climate budget code is aligned with national climate policies, planning, and budgeting processes, including international commitments. However, there is a need to redefine the policy scope with the involvement of key institutional stakeholders to maintain accuracy and consistency across sectors horizontally and across different levels of governments vertically in the implementation of climate budget tagging. The Ministry of Finance is the lead ministry for climate finance mobilization and for implementing climate budgeting within the system, but line agencies should also be actively engaged in this process.

Activity-level climate budget coding is essential for identifying, tracking, recording, and reporting climate-related spending. In discussions on tagging initiatives, revenue measures also play an important role—through instruments such as taxes, VAT, and fees—in achieving Nepal’s climate objectives. However, these issues have not been adequately addressed in fiscal or economic policy discussions.

Overall, a robust mechanism should be established, along with comprehensive national policies, frameworks, and guidelines, to integrate climate priorities into the Public Financial Management (PFM) system. This will represent the country’s commitments and help leverage and channel climate finance to achieve climate goals.

References

Constitution of Nepal (2015), Kanun Kitab byabasthapan Samiti, Kathmandu.

Government of Nepal. Ministry of Finance (MoF). Red Book of the respective Fiscal Year: Kathmandu. MoF

Government of Nepal. Ministry of Forests and Environment (MoFE). National Climate Change Policy 2019. Kathmandu: MoFE

Government of Nepal. National Planning Commission (NPC). 16th Plan ((FY 2024/2025-2028/2029) Kathmandu: NPC.

Government of Nepal, Ministry of Forests and Environment (MoFE). Third Nationally Determined Contribution (NDC 3.0) 2025. Kathmandu: MoFE.

Government of Nepal. Environment Protection Act (2019) and Environment Protection Rules (2020). Kathmandu:MoFE.

Government of Nepal. Ministry of Finance (MoF). Climate Change Financing Framework-CCFF (2017). Kathmandu: MoF.

Government of Nepal. National Planning Commission (NPC). Climate Change Budget Code (2012). Kathmandu: MoF

UNFCCC. Biennial Update Reports and National Communications of Nepal. Bonn: United Nations Framework Convention on Climate Change.

Government of Bangladesh. Climate Fiscal Framework. Dhaka: Ministry of Finance, 2020.

OECD. Climate Budget Tagging: A Review of International Experience. Paris: OECD, 2021.

Charting Nepal's Economic Development through Strategic Economic Diplomacy

✍ Suravi Rijal*

Abstract

Economic diplomacy is an indispensable instrument for securing Nepal's foreign policy objectives and economic development. It has become the primary means of penetrating the world market, where economic aspirations like foreign assistance, foreign employment, foreign investment and foreign trade and tourism are pursued through diplomatic skills. It is concerned with how governments maintain economic relations with other nations and what steps they might take to enhance their economy. This paper makes study of the concept of economic diplomacy and highlights on the Nepal's bilateral, regional, and multilateral channels to carry out economic diplomacy. Additionally, it outlines key strategies to carry out purposeful economic diplomacy, including institutional pro-activeness, investment promotion, networking, tourism promotion, labor diplomacy, foreign assistance, private-sector collaboration, business-friendly missions, and monitoring and supervision through which Nepal can pursue its developmental goals. The paper concludes that economic diplomacy is essential rather than optional and without active, well-planned, and result-oriented economic diplomacy at the bilateral, regional, and multilateral levels country's economic progress and international competitiveness will remain severely constrained.

(Key words: Bilateral, Economic development, Economic diplomacy, Foreign policy, Multilateral)

Introduction

Economic diplomacy is a means of economic foreign policy, and the participants in its implementation include the state actors (diplomats, government officials and employees, etc.) as well as non-state actors (transnational companies, NGOs, trade unions, business lobbies etc.). The area in which these actors operate is very broad and includes: the national economy, the international economy (international trade, foreign trade, finance etc.), international organizations (the UN system, governmental and non-governmental organizations etc.) (Zirovcic, 2016). Through economic diplomacy, a country tackles the outside world to maximize their national gain in all fields of activities including trade, investment and other forms of economically beneficial exchange where they enjoy competitive advantages (Rana, 2011). It has bilateral, regional and multilateral dimensions, each of which is important. In Nepal, the economic diplomacy is conducted with the aim to contribute to Nepal's socio-economic development, and diplomatic missions are mobilized for the expansion of trade, enhancement of development cooperation and investment, development and transfer of

* BALLB Fourth Year, Kathmandu School of Law

technology, promotion of tourism industry and safe as well as dignified foreign employment (GoN, 2020). Since the early years of global trade and commerce, economic diplomacy has existed, as best demonstrated by the ancient Silk Road linking China to the Mediterranean and promoting trade and cultural interchange between various nations and civilizations. During the 19th and early 20th centuries, economic diplomacy played a key role in expanding trade and investment between countries as emerging economic powers such as Germany and the United States sought to expand their economic influence through diplomatic channels (Paudel, 2023). After World War II, economic diplomacy came to the forefront as countries sought to rebuild their economies and establish new trading relationships. The creation of Bretton Wood Institutions such as the World Bank, IMF, GATT, (now WTO), helped to facilitate economic diplomacy and promote international cooperation on trade and investment (Booth, 2018).

Dimensions of Nepal's Economic Diplomacy

Nepal carries out economic diplomacy through bilateral, regional, and multilateral channels. Bilaterally, Nepal has signed Double Taxation Avoidance Agreements with eleven countries and Bilateral Investment Promotion and Protection Agreements (BIPPA) with six. It maintains diplomatic relations with 182 countries, trade treaties with over 17 of them, and has designated 111 countries as foreign employment destinations, with labor agreements signed with 11. Development cooperation involves 25 partners, with major bilateral contributors including USAID, India, the UK, Japan, and Norway, while multilateral assistance comes from the World Bank, UN, IMF, EU, and ADB. Nepal has transit agreements with India, China, and Bangladesh, joined China's Belt and Road Initiative in 2017, signed a Power Trade Agreement with India to export 10,000 MW of electricity, and concluded TIFA with Australia. For air connectivity bilateral air service agreements have been made with 42 countries, including the European Union. Regionally, Nepal is active in SAFTA, BIMSTEC, BBIN, and regional connectivity initiatives. Multilaterally, Nepal is a member of major international bodies such as the United Nations, World Bank, International Monetary Fund, Asian Development Bank, Asian Infrastructure Investment Bank, and World Trade Organization. The country contributes actively to various global forums, including the Conference of the Parties (COP), World Economic Forum, dialogues on Least Developed Countries (LDCs), and high-level aid effectiveness forums spanning from Rome in 2003 to Geneva in 2022.

Strategies of Effective Economic Diplomacy to Stimulate Economic Development

a. Institutional Pro-activeness

The institutional capacity of the Ministry of Foreign Affairs (MOFA) should be strengthened for advancing economic diplomacy for the sake of economic development. It has been acknowledged that effective economic diplomacy demands not only MOFA's institutional readiness but also that of other key ministries and agencies, such as the Ministry of Finance,

Ministry of Industry, Commerce and Supplies, the Office of the Prime Minister, the Nepal Tourism Board (NTB), and other relevant bodies. To accomplish this, the establishment of integrated and effective coordination mechanisms under a broad framework with clearly defined operational procedures must be ensured. Coordination and policy articulation should be supported through research and development, which should be undertaken by dynamic and capable think tanks such as the Institute for Foreign Affairs (IFA). Bilateral economic and development partners must be identified by the Government of Nepal (GoN), and actor-specific strategies should be developed to enhance bilateral relations. Economic ties between Nepal and its development partners should be regularly evaluated to identify both strengths and weaknesses. Basic development policies and periodic plans must be prepared within the framework of the National Planning Commission's long-term development agenda. Feedback from non-state actors including trade and investment promotion bodies, chambers of commerce, and other stakeholders should be systematically reviewed, and collaborative partnerships with them must be formed for the successful implementation of strategic plans. Similarly, regular interactions, dialogues, and consultations with relevant or concerned sectors including political leaders, bureaucrats, business communities, trade unions, NGOs, and donor agencies should be facilitated. Also feedback from private sector entities such as the Federation of Nepalese Chambers of Commerce and Industry (FNCCI), Confederation of Nepalese Industries (CNI), and the Nepal Chamber of Commerce should be continuously assessed (Shrestha, 2021).

b. Investment Promotion

Nepal needs to prioritize boosting investment in various forms such as commercial loans, official development assistance, foreign direct investment (FDI), and foreign portfolio investment (FPI) to accelerate economic growth. In a developing country like Nepal where the mere dependence on domestic capital may be insufficient to address development needs, FDI can play a great role in uplifting country's economic agendas and goals. There is no doubt that FDI is inevitable for Nepal to fulfill the resource gap in achieving the development agendas (Khatriwada, 2021). However, FDI flow in Nepal is not satisfactory as there has been significant gap between the FDI commitment and FDI inflow. Over the past decade, Nepal received foreign direct investment (FDI) commitments worth Rs395.92 billion, but only Rs126.29 billion, or 37.89% of the pledged amount has been actual inflow (Department of Industry, 2024). In order to attract FDI, economic diplomacy should be carried out through investment summits and trade fairs that can spotlight Nepal's potential sectors to global investors. Nepal has adopted the concept of Special Economic Zones (SEZs) for sustainable and planned industrial development by creating an investor friendly trade and investment environment. Eighteen places have been identified to establish SEZs. However, the progress of infrastructure development, establishment and operation of Special Economic Zones (SEZs) in Nepal remained very slow (Khatriwada, 2022). Such SEZs project shall be completed swiftly and made fully operational to attract FDI. Similarly, investors shall be made

aware of government's adoption of concept of Special Economic Zones (SEZs), Industrial Estates and potential trade corridors in Nepal. The visits of business delegations from potential FDI source countries should be encouraged and the contact with government agencies and potential partners should be facilitated. If the partner country has shown willingness to invest, the contacts with local partners should be facilitated (Aryal, 2018).

c. Networking

It is an important aspect of economic diplomacy to strengthen networks and expand spheres of influence. As such, economic diplomacy focuses on building networks and connections not only with foreign governments but also with multinational corporations, development partners, financial institutions, etc. In this context, regional and multilateral platforms provide strong support for a country to promote networking (Shrestha, 2021). The multi-lateral platforms such as UN and its specialized agencies, including UNCTAD, UNDP, WTO, World Bank, *International Monetary Fund (IMF)*, *Asian Development Bank (ADB)* can be utilized by Nepal to expand its networking. Regional agreements such as the South Asia Free Trade Agreement (SAFTA) and South Asia Preferential Trading Arrangement (SAPTA) and regional/sub-regional organizations such as BIMSTEC and BBIN can strategically maximize advantage regarding connectivity, reduce non-tariff barriers in exports and enhance transit facilities, tourism, electricity, trade and investment. Thus, through these instruments on trade and transit facilitation, Nepal could benefit economically and boost Nepal's economic diplomacy (South Asia Sub regional Economic Cooperation, 2019). Forming new alliances and establishing networks of business groups based in overseas missions are vital for economic stability. Nepal can engage with other South Asian countries through regional trade agreements and strengthen the existing regional trade instruments, viz. SAFTA, SAARC and SAPTA (SWATEE, 2007). Additionally, through economic diplomacy, Nepal holds the potential to access new markets beyond South Asia via the Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) and sub-regional organizations like BBIN (South Asia Sub regional Economic Cooperation, 2019). The networking through the regional and multilateral level focus on facilitating trade and business investment, promoting Nepal as a diversified tourist destination, easing the movement of skilled, semi-skilled and unskilled labour force, and cooperating in science and technology, including research and development through networking.

d. Tourism Promotion

In Nepal, tourism holds vast potential due to its rich natural, cultural, and religious heritage. The country's diverse landscapes and unique cultural experiences, adventurous trekking routes and mountaineering, rich in biodiversity places it as a desirable destination for international visitors. Tourism is one of the most reliable sources of foreign exchange earnings in Nepal. The foreign currencies earned through the tourism sector contribute significantly to national revenue through various taxes and duties, such as duties on alcoholic drinks, petrol,

hotel room tax, entertainment tax, park and other entry fees, visa and trekking fees, etc. (Jaiswal, 2018). Therefore, Nepal's economic diplomacy must be strategic towards boosting tourism. Government shall increase its expenditure in the tourism sector for new infrastructure, such as airports, trails, tourism attractions and facilities. In order to enable simpler visa procedures for tourists, joint promotions and tourism investment, Nepal can negotiate bilateral and multilateral tourism agreements with key source countries. Embassies and diplomatic missions abroad should be utilized as active tourism promotion hubs, organizing cultural events, travel exhibitions, etc. Attracting foreign direct investment (FDI) in tourism vector should be prioritized by creating favorable investment environment. Furthermore, diplomatic efforts should aim to expand international air connectivity through air service agreements, making Nepal more accessible to global travelers.

e. Labour Diplomacy

Remittance from labour migration is the backbone of Nepalese economy (Acharya, 2024) as it makes up more than 25% of Nepal's GDP. Nepal's national economy is largely functional because of the international labour migration and the remittance it brings home. According to the Current Macroeconomic and Financial Situation Report of Nepal released by Nepal Rastra Bank (NRB), remittance worth Rs 900.58 billion has been received during the period between mid-July 2024 and mid-February 2025. This remittance amount has increased by 7.3 percent compared to the same period of the previous fiscal year 2023/24 (Republica, 2025). However, the situation of migrants in abroad is vulnerable. Migrant workers are subjected to both tangible and intangible forms of violence, punishment, whimsical treatment, including discrimination and humiliation, and, of course, exploitative contractual arrangements (Bashyal & Subedi, 2021). The government of Nepal has designated 111 countries as foreign employment destinations and has signed labor agreements with 11 of them (Lekhak, 2024). In the absence of a memorandum of understanding (MoU) or formal agreement with host countries, the rights of Nepali workers remain unprotected. Therefore, it is necessary for Nepal to strengthen labour diplomacy and establish country-specific labour agreements with labour- receiving countries to protect migrant workers and enhance foreign employment. These agreements should incorporate provisions from international treaties and covenants, address migrant workers' concerns in destination countries, and align with commitments made in regional consultations. Nepal could also encourage host countries to set up training centres within Nepal so that there is match in skills required for the host country (Shrestha, 2021). As the labour market is highly competitive, the search for labour markets should be coordinated with the Foreign Employment Promotion Board to promote foreign employment in a professional, safe, and ethical manner (International Organization for Migration, 2019).

f. Foreign Assistance

Basically, foreign aid is the transfer of every type of resource from developed countries to the least developed and developing countries to uplift their socio-economic position. It is the flow

of capital and other economic resources from the government of a donor country or international financial institutions to the government of the recipient country (MoF, 2017). Foreign aid is the aggregate form of bilateral and multilateral grants, loans, and other technical assistance. Bilateral foreign aid is related to the assistance provided by a country, and multilateral foreign aid is related to the assistance provided by international financial institutions like the World Bank (WB), the International Monetary Fund (IMF), and the Asian Development Bank (ADB)(Saud, 2023). Nepal's government has set a target of receiving approximately \$2.05 billion in foreign assistance, comprising \$397 million in grants and \$1.65 billion in loans for the fiscal year 2024/25 (Karna, 2025). Economic diplomacy of a country plays great role in receiving foreign assistance from the international donor countries. In order to align foreign assistance with national interests, it is essential for Nepal to clearly communicate its development agendas and priorities to the international donor community. All diplomats and overseas missions should be informed about Nepal's strategic priorities for assistance, including its approach to achieving the SDGs, graduating from the LLDC status, and becoming a middle-income country by 2030. Accordingly, missions should prioritize attracting assistance for Nepal's key priority areas such as infrastructure development, productive capacity, employment generation, and capacity-building rather than technical assistance related to policy and governance, through negotiation and consultations. Nepal should work towards obtaining non-conditional aid within the framework of relevant declarations and prepare action plans to ensure aid effectiveness and also seek aid for projects and programs with substantial resources which can have greater impact on the Nepal's priority sectors (Shrestha, 2021).

g. Private-Sector Collaboration

In the current global economy, the importance of private sector cannot be overstated. The private sector is known to drive innovation, create job opportunities, and generate economic growth, making it an indispensable component for any country's prosperity. The sector's outsize influence in productivity growth, wealth creation and value addition have provided much-needed impetus to lift the economies of many countries (The Rising Nepal, 2024). The private sector has been a catalyst in the overall economic growth and development of Nepal. It contributes significantly to the country's GDP and providing employment to the labour force. The 16th Five Year Plan of Nepal mentions that the role of private sector in production, supply, construction, services, employment generation, foreign trade and other activities has been increasing and the private sector entities are playing a leading role in GDP as well as national consumption. In order to achieve development through economic diplomacy, partnership with private sector cannot be underestimated. The role of private sector in economic diplomacy can be enhanced by strengthening the existing institutional mechanisms for regular dialogue between government of Nepal and the private sector, both at MOFA and in overseas missions. A strategy should be formulated for a result-oriented partnership to promote trade, tourism, investment, and employment. As well as the strong agency should be

created within MOFA, comprising the head of the umbrella body of the private sector, secretaries of related sectoral ministries, and professionals, so that a functional link can be established between the private sector, MOFA, embassies, and missions. Along with planning and implementing joint promotional and business activities, the foreign visits of Nepali business delegations should also be promoted and their meetings in missions should be facilitated and hosted. The government should work together with trade and investment promotion bodies and pool its resources with the private sector to carry out promotional programs related to economic diplomacy (MOFA, 2020). Similarly, proper coordination and consultation with the private sector before the formulation of plans and policies should be taken into consideration. The private sector in collaboration with the government can promote local economic development by utilizing local knowledge, skills, and resources and link it with long-term economic growth. The private sector can bring in Foreign Direct Investment and technology transfer, therefore it has big role to play in economic diplomacy to enhance economic growth and development of nation.

h. Business friendly Missions

The overseas missions are expected to build and strengthen economic ties between the home and host countries so that both countries get maximum benefits from such relation. Therefore, the missions should create a welcoming environment for businesses and investors. They should provide up-to-date information about investment opportunities and assess how competitive and efficient market is in the host country (Rana & Chaterjee, 2011). The key tasks include keeping a well-maintained website, responding business inquiries quickly, introducing relevant people and agencies from home to host country business people, helping build networks with business communities, supporting consular offices to make them effective and monitoring their activities as well as maintaining business networks and keeping contact with important business figures in the host country. Ministry of Foreign Affairs (MOFA) should help by developing a mechanism to monitor and collect information on current issues or theme papers prepared by various agencies and share them with mission (Shrestha, 2021).

i. Monitoring and Supervision

Effective economic diplomacy requires regular monitoring and supervision of relevant plans and policies, along with their timely revision when necessary. To facilitate this, MOFA should have well-defined guidelines to evaluate and monitor related activities. The authority to take necessary steps for improving economic diplomacy should lie with the designated division within MOFA. Moreover, other divisions of concerned ministries and the High-Level Economic Diplomacy Implementation and Monitoring Committee led by the foreign minister should be made effective to independently oversee or monitor progress (Shrestha, 2021). Additionally, a committee composed of secretaries from all relevant line ministries should be formed for cross-sectoral support and strategic direction. This committee should be

responsible for analyzing policy developments in host countries and identifying potential areas for collaboration or partnership.

Conclusion

In the globalized world, economic diplomacy is instrumental for attracting investment, facilitating trade, promoting knowledge transfer, and strengthening diplomatic relations. This strategic practice is highly prioritized by both developed and developing nations. Nepal has also acknowledged the significance of economic diplomacy and established various institutional policies, administrative, and diplomatic mechanisms to optimize its benefits. Today, economic diplomacy is not optional, it is essential. Without proactive, pragmatic and constructive economic diplomacy on bilateral, regional and multilateral level, national development is not possible. For achieving development through strategic economic diplomacy, Nepal needs to prioritize institutional activeness of MOFA other key ministries and agencies, such as the Ministry of Finance, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, the Office of the Prime Minister, the Nepal Tourism Board (NTB), and other relevant bodies. It also needs to focus on networking through multilateral and regional engagements, emphasis tourism promotion, strengthen labor diplomacy, attract Foreign Direct Investment (FDI) as well as foreign assistance, prioritize partnership with the private sector, promote business-friendly missions, and carry out monitoring and supervision.

References

- Acharya, B. (2024). Role of remittance in economic development of Nepal. *Swarnadwar*, 4(1), 114–128.
- Acharya, M. R. (2021). *Business of bureaucracy* (5th ed.). Vidyarthi Pustak Bhandar.
- Aryal, B. (2018). A study of foreign aid mobilization in Nepal. Kathmandu: Ministry of Foreign Affairs.
- Asian Development Bank. (2020). *Macroeconomic update- Nepal*. Kathmandu: Asian Development Bank.
- Bashyal, K., & Subedi, B. (2021). Labour diplomacy and migration governance in Nepal. *Journal of Foreign Affairs*, 1(1), 107–122.
- Booth, D. (2018). *Incubating policy for economic transformation*. London: Overseas Development Institute.
- Department of Industry. (2024). Foreign investment in Nepal: A synopsis. Kathmandu, Nepal.
- GON. (2020). Policies and Programs of Nepal 2020-2021. Ministry of Foreign Affairs, Kathmandu: Government of Nepal.
- Hamal, Y. B. (2014). *Ecology of Nepal's foreign policy* (3rd ed.). CEDEP.

- International Organization for Migration. (2019). *Migration in Nepal*. Kathmandu: International Organization for Migration.
- Jaiswal, B. (2018). Tourism as a tool for economic development in Nepal. *4th International Conference on Economic Growth and Sustainable Development: Emerging Trends* - November 23-24, 2018, Mysuru, India.
- Karna, R. (2025). Foreign assistance to Nepal: Trends, challenges and opportunities. *Online Khabar*. Retrieved from https://english.onlinekhabar.com/foreign-assistance-to-nepal-trends-challenges-and-opportunities.html#_ftn14
- Khanal, P. R. (2025). Historical progression of Nepal's economic interests in foreign policy and economic diplomacy. *Journal of APF Command and Staff College*, 8(1), 74–95.
- Kharel, K. R., & Upadhayaya, Y. M. (2021). Economic diplomacy and its impact on Nepalese economy. *Management Dynamics: A Peer-Reviewed Journal of Management and Economics*, 24(1).
- Khatiwada, Y. K. (2021). Foreign direct investment in Nepal: Status and way forward. *The Economic Journal of Nepal*, 44(1 & 2).
- Khatiwada, Y. K. (2022). Role of special economic zone in development: Status of Nepal. *Prashasan*, 53(1), 231–243. Ministry of Federal Affairs and General Administration.
- Lekhak, B. P. (2024). From rhetoric to reality: Assessing Nepal's economic diplomacy landscape. *A Journal of Administration, Management and Development (CAMAD)*, 25(38).
- Ministry of Foreign Affairs. (2020, May 4). Policy planning, development diplomacy and overseas Nepalese affairs division. Retrieved from Ministry of Foreign Affairs.
- MOF. (2017). A study on foreign aid mobilization in federal Nepal. Retrieved from <https://www.mof.gov.np/>
- Paudel, D. B. (2023). An analysis of emerging trends in economic diplomacy: A comparison between Group of Seven (G7) and BRICS alliance. *Journal of Foreign Affairs*, 3(1). Institute of Foreign Affairs, Nepal.
- Rana, K. (2011). *21st-century diplomacy: A practitioner's guide*. The Continuum International Publishing Group.
- Rana, K. S., & Chatterjee, B. (2011). The role of embassies. In *Economic diplomacy: India's experience*. CUTS International.
- Republica. (2025).** *Nepal receives remittance of Rs 900.58 billion in seven months of current FY*. Retrieved from <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/nepal-receives-remittance-of-rs-90058-billion-in-seven-months-of-current-fy-57-41.html>

- Saud, R. K. (2023). Contribution of foreign aid to the economic growth of Nepal. *Sudurpaschim Spectrum*, 1(1), 125–146.
- South Asia Sub-regional Economic Cooperation. (2019). Potential exports and non-tariff barriers to trade: Nepal national study. Asian Development Bank.
- SWATEE. (2007). *Trade negotiation strategy for Nepal*. Kathmandu: South Asia Watch on Trade, Economics & Environment (SAWTEE) and ActionAid Nepal (AAN).
- The Rising Nepal. (2024). Private sector's concerns. Retrieved from <https://risingnepaldaily.com/news/45997>
- Zirovcic, D.D. (2016). Theoretical principles of economic diplomacy. Retrieved from <http://ssrn.com/abstract=2710671> (Accessed on Apr 25, 2025).

“Insider Dealing in Nepal: An Analysis of Legal Framework and Enforcement Challenges”

✍ Rohan Yadav♦

Abstract:

Insider dealing, the practice of trading securities based on confidential and unpublished price-sensitive information, undermines the fairness and integrity of capital markets. In Nepal, the issue has gained prominence, particularly after the COVID-19 era when the securities market witnessed unprecedented growth alongside high-profile insider trading cases. Although the Securities Act, 2063, supplemented by regulations and directives of the Securities Board of Nepal (SEBON), provides the primary legal framework to curb such practices, significant gaps remain. The definitions of insider information are broad yet imprecise, punishments are relatively lenient compared to international standards, and there is an absence of provisions addressing whistleblower protection, extraterritorial application, and mandatory disclosure of insider trading plans. This paper employs a doctrinal and comparative research methodology to critically analyze Nepal’s insider trading laws, examine enforcement challenges, and draw lessons from international best practices. It concludes that while Nepal has made important strides in recognizing insider dealing as a legal problem, substantive reforms are necessary to enhance market confidence, strengthen investor protection, and align with global standards of securities regulation.

Key Words: Insider, Insider dealing, price sensitive information, etc.

Background

Information is not power by itself; it becomes power only when understood, shared, and used wisely but When information is misused, it ceases to enlighten and begins to manipulate, turning knowledge into a weapon rather than a tool.

In company, there are information that hold significant value which could affect the market. Such sensitive information is key to dealing in the market. Some of the information, typically known only to the personnel involved in the internal activities of the company when disclosed could materially affect the price of company’s securities. This information is price-sensitive information (PSI) which includes information like Company’s financial earnings or losses, mergers, acquisitions, major contracts involving the company, launch of new product or failure to do so, change in management or any significant regulatory changes within the company etc.

Access to these types of price sensitive information capacitate to predict the future of company and market. Based on these information’s, individuals can buy or sell the securities of the

♦ BALLB Fourth Year, Kathmandu School of Law

company in a way to gain financial advantage. Therefore, such act of purchasing or selling or dealing the securities of a company by an insider individual who possess confidential and unpublished Price-sensitive information about the company is known as Insider dealing, or trading. The insider individuals generally involved are shareholders, directors, executives, employees, auditors etc. It is generally considered illegal and unethical because it undermines market integrity, violates the principle of equality in investment by gaining unfair advantage. It erodes investor trust, affects the market balance and distort the market price.

Nepal have also seen numerous cases of insider dealing, especially post the COVID era. The disastrous COVID brought an all-time high boom to Nepal's share market with the NEPSE index hitting an all-time high of 2,823 points in May,2021, the highest ever-with transactions of over Rs 13 billion on a daily basis.(ShareSansar 2025) The high profile insider trading cases like case against former Ridi Hydropower Company chairman Guru Prasad Neupane, the previous executive chairman of Nepal Hydro Developer Limited, Gyanendra Lal Pradhan, case against the NEPSE CEO Chandra Singh Saud and SEBON Chair Bhishma Raj Dhungana etc. have surfed time and again demanding a more robust monitoring, strict regulation and timely laws.

Securities Act, 2063 primarily deals with the issue of Insider trading in Nepal, complemented by various regulations, directives, and guidelines issued by the Securities Board of Nepal (SEBON). These laws prohibit trading based on unpublished price-sensitive information and prescribe penalties for violations. However, these laws require some timely amendments and changes in face of time. Given the limited enforcement actions, legal and practical challenges to combat insider dealing effectively lies ahead.

Therefore, examining the legal framework and enforcement challenges of insider dealing in Nepal is not only timely but also necessary for strengthening market governance, investor protection, and overall economic development. Thus, adopting a qualitative research methodology based on doctrinal and comparative research method, the article aims to asses Nepal's current legal framework, identify issues in enforcement and suggest necessary changes to the legal regime in dealing with insider trading.

Understanding Insider Dealing

The phrase insider dealing comprises of two terms 'Insider' and 'Dealing', which means 'someone who is an accepted member of a group and who therefore has special or secret knowledge or influence'(Cambridge Dictionary 2025a) and 'activities involving buying and selling or business in general'(Cambridge Dictionary 2025b) respectively. Upon combining both terms Insider dealing connotes buying and selling involving the members of a group. Therefore, in regard to company, it connotes to buying and selling of shares or other securities by the insiders of company which could be directors, managers, shareholders etc. having confidential information.

The US Securities and Exchange Commission (SEC) defines insider trading as;(US Securities and Exchange Commission n.d.)

Insider trading refers to 'buying or selling a security, in breach of a fiduciary duty or other relationship of trust and confidence, on the basis of material, nonpublic information about the security. Insider trading violations may also include "tipping" such information, securities trading by the person "tipped," and securities trading by those who misappropriate such information.'

Insider trading per se is obtaining information from non-public sources like private acquaintances, friends, colleagues and using it for purposes of enhancing one's financial advantage. (Machan 1996, 1) Vincent Barry in his paper define insider trading as the ability of key employees to profit from knowledge or information that has not yet become public. (Shaw and Barry 2001, 242) Insider dealing is a term given to the trading of stock or other assets, such as stock options or bonds, by people who have access to private information about the company. (Richardson Lissack n.d.) Insider dealing resonates the idea of gaining financial benefit because of one being insider of a company who have some confidential information which others don't have.

Elements of Insider trading

a) Material non-public/ price sensitive information

The information in question must be both material and nonpublic. (Starkey et al. 2024) "Material" information generally is defined as information a reasonable investor might consider important in making a decision to buy, sell, or hold stock, or which could have an effect on the price of a company's securities. (WSFS Financial Corporation 2020, 3) Examples could include unpublished financial results of profit or loss, plans for a merger or acquisition, important executive changes or the gain or loss of a major contract etc.

b) Breach of duty

Trading must occur in breach of a fiduciary duty or other relationship of trust and confidence. It is inherently unfair for such a person to take advantage of such information by trading in securities with uninformed investors. (Davis 2017, 17) The insiders have breached their duty to keep the material information confidential and put their interest over company's.

c) By insiders

The person trading must be an insider or someone who owes a fiduciary or trust relationship connected to the company. The securities and exchange board of India (prohibition of insider trading) regulations, 1992 in rule 2(e) defines insider as any person who, (i) is or was connected with the company or is deemed to have been connected with the company and is reasonably expected to have access to unpublished price sensitive information in respect of securities of company, or (ii) has received or has had access to such unpublished price sensitive information.

In general parlance, Insiders are following:

- officers, directors, and employees of a company, and the company's professional advisers (Lee 1982, 389)
- those working in a fiduciary capacity for the corporation, such as attorneys, auditors, liquidators and accountants,
- Substantial shareholders (owns more than 10% of company's voting share (Legal Information Institute 2025))
- any person who occupies a position that may reasonably be expected to give him access to price-sensitive information by reason of any professional or business relationship between himself and the corporation or a related corporation. (Legislation Comment n.d., 276)

d) Trading/dealing of Securities

The securities Act of Nepal in section 2(f) defines "Securities" means any shares, stocks, bonds, debentures, debenture stocks or collective investment scheme certificate issued by a body corporate or treasury bonds, saving bonds or bonds issued by the Government of Nepal or by a body corporate against the guarantee of the Government of Nepal, and this term also includes such other securities as may be specified by the Board to be transacted or transferable through the stock exchange or the instrument to purchase, sell or exchange such securities. Insider trading includes the trading of securities based on the undisclosed non-public information as a fundamental requirement.

e) Intent to gain financial advantage

The intent behind the trading is making a profit or avoiding a loss (whether for himself or another person) by the use of that information. (IOSCO 2003, 65) The trader must know or should reasonably know that the information is nonpublic and that trading on it is improper.

Theories of Insider Dealing

The criminalization of insider trading derives justification from the following three theories: (Sharma 2018, 123)

- a) Misappropriation Theory: This theory views insider trading as a form of theft, where corporate information belongs to the company, not individuals. Any person who misuses confidential, non-public information for personal gain whether in their own company or another is guilty of insider trading. It emphasizes breach of fiduciary duty and unjust enrichment, regardless of whether actual loss occurs.
- b) Market Fairness and Confidence Theory: This theory is based on the principle of fairness, arguing that trading on exclusive price-sensitive information creates inequality among

market participants. Such disparity undermines investor confidence and discourages participation, ultimately threatening the stability and credibility of securities markets.

- c) Market Efficiency Theory: This theory controversially argues that insider trading should be permitted as it makes markets more efficient by quickly incorporating new information into prices. While short-term speculators may lose, long-term investors and the overall market benefit from faster price adjustments, thereby enhancing transparency and accuracy of valuations.

Legal framework governing insider dealing in Nepal

A. The Securities Act, 2063

The Securities Act, 2063 as per its preamble is enacted to regulate and manage the activities of securities markets and persons involved in the business of dealing in securities by regulating the issuance, purchase, sale and exchange of securities for the purpose of protecting the interests of investors in securities, have defined insider trading in section 91(1) as “If any person deals in securities or causes any other person to deal in securities on the basis of any insider information or notice that are unpublished or communicates any information or notice known to such a person in the course of the discharge of his or her duties in manner likely to affect the price of securities such a person shall be deemed to have been committed an insider trading in securities.” The explanation clause of this section explains "insider information or notice" as ‘any such specific kind of information or notice not published by a body corporate issuing any securities as may be capable of affecting the price of such securities if such information or notice is disclosed.’ Further the Act in section 92 lists following as those who have access to the insider information or notice not published by anybody corporate:

- (a) A director, employee or a person, who can obtain any information or a notice in the capacity of a shareholder of that body corporate,
- (b) A person who can obtain any information or a notice in the capacity of a professional service provider to that body corporate,
- (c) A person who can obtain any information or a notice having a direct or indirect contact with the person or source as specified in clauses (a) and (b).

According to section 101, Any person convicted of insider dealing pursuant to Section 91 is liable to the punishment with a fine equal to the *bigo* (Amount equivalent to trading) or with imprisonment for a term not exceeding one year or with both punishments.

B. Securities (First Amendment) Bill, 2024

The then Finance minister Bishnu Prasad Poudel tabled Securities (First Amendment) Bill, 2024, in the parliament to amend several provisions of the securities act 2063. The bill in proposed section 27 has amended the punishment for trading as if *bigo* (claimed amount) is known, fine up to the claimed amount or imprisonment up to three years or both and if *bigo*

(claimed amount) is not known, fine of 5 million to 30 million or imprisonment up to three years or both.

C. Credit rating rules, 2011

Credit rating rules, 2011 formulated by the Securities Board of Nepal in order to regulate and manage credit rating business, in rule 3 mandates any corporate agency issuing securities publicly to issue the securities only after making credit rating by a credit rating agency as prescribed. The regulation's rule 24 provisions for formulation and implementation of an internal code of conduct by credit rating agency for the monitoring of stocks transactions of its employees in order to prevent insider trading of stocks, fraudulent & false details submission, including involvement in unhealthy transactions violating the provisions of laws.

Regulatory bodies

A. Nepal Securities Board

Nepal Securities Board, established by section 3 of the Securities Act, 2063 regulates the issue, purchase, sale and exchange of securities in order to develop capital market and protect the interests of investors in securities. The Act in section 5(n) have put duty to SEBON to regulate the mode of transaction of securities for the promotion, development and healthy operation of stock exchanges. Further, in section 5(o) it is powered to make necessary arrangements to prevent insider trading for the protection of the interests of investors in securities.

Navigating Challenges, Charting Solutions

1. Broad and imprecise definition

The definition of insider trading is broad but imprecise, relying on vague language such as "insider information or notice...in a manner likely to affect the price,.". Unlike international frameworks that distinguish "material" and "non-public" information, the Act fails to establish a clear threshold for what constitutes insider information. Similarly, the phrase "in a manner likely to affect the price of securities" introduces subjectivity in proving materiality and impact. This may pose challenges in legal proceedings to establish the threshold of influence required to constitute insider trading.

The SEC rule 10b5-1(c) for instance clearly mentions '... the purchase or sale of a security of any issuer, on the basis of material nonpublic information...' The Criminal Justice Act of UK in section 56 have clearly defined the "inside information" as which

- (a) Relates to particular securities or to a particular issuer of securities or to particular issuers of securities or to particular issuers of securities and not to securities generally or to issuers of securities generally;
- (b) Is specific or precise;
- (c) Has not been made public; and

(d) If it were made public would be likely to have a significant effect on the price of securities.

Such clearer and precise definitions of the terms used in the provision shall be made in Nepali law as well.

2. Defense in Insider Trading

The US Insider Trading and Securities Fraud Enforcement Act, 1988 in section 4 further provides ground for exemption for trading even with having material information when before becoming aware of the information, the person had: (1) Entered into a binding contract to purchase or sell the security, (2) Instructed another person to purchase or sell the security for the instructing person's account, or (3) Adopted a written plan for trading securities.

The UK's criminal Justice Law in section 53 provides three grounds for defense in the crime of Insider dealing as; (1) No Expectation of Profit: The person must show they did not expect the trade to yield a profit based on the insider information or that they believed on reasonable grounds that such profit would not arise from that information. (2) Belief in Widespread Disclosure: Alternatively, they can argue that, at the time of the trade, they reasonably believed the sensitive information had been or would be widely disclosed, such that no one participating in trading would be disadvantaged by lacking it. (3) Inevitability of the Trade: A third defense is demonstrating that their actions would have occurred regardless of possessing the insider information.

The existing law have not imagined such exemptions which could possibly bring innocent under the sphere of law. Amendment including defense related provision in the law is necessary.

3. Lenient punishment

The maximum imprisonment term of one year and fines equivalent to the trading amount (bigo) are relatively mild compared to international standards. Following table shows punishment in the offense of insider trade around the globe from which Nepal can take inspiration.

S.No.	Country	Law	Punishment for insider trading
1	USA	Insider Trading and Securities Fraud Enforcement Act of 1988, section 4	Individuals — Maximum fine up to \$1,000,000 Non-natural — Maximum fine up to \$2,500,000. Jail sentences — Maximum term up to 10 years.
2	UK	Criminal Justice Act, 1993	A fine or imprisonment for a term not exceeding seven years or both
3	India	Securities and Exchange Board of	A penalty which shall not be less than ten lakh rupees but which may extend to twenty-five

		India Act, 1992. Section 15G & 24(1)	crore rupees or three times the number of profits made out of insider trading, whichever is higher and imprisonment up to 10 years.
4	China	Securities Law of the People's Republic of China, 1999, section 91	<ul style="list-style-type: none"> - Disposal of illegally held securities, - Fine not less than one to ten times its illegal income - If no illegal income or illegal income is less than 500,000 yuan, a fine of 500,000 yuan to five million yuan - Jail sentence- maximum 10 years (Thompson 2013, 13)

A stricter and greater amount of punishment is required in Nepali law as well. The current minimal punishment does not resonate with the current time and require change.

4. Vague Categorization of Insiders with exclusions

Section 92 of securities Act, 2063 have categorized insiders which is fairly comprehensive but overly broad. It seems to include all but at the same time create room to exclude all. A more precise and technical list of insiders should be defined by the law. For instance, the securities and exchange board of India (prohibition of insider trading) regulations, 2015 in rule 2(g) have defined an exhaustive list of “insiders” as a ‘connected person’ and ‘in possession of or having access to unpublished price sensitive information. The regulation in rule 2(d) has defined 12 different categories of the ‘connected person’ which covers all the entities which could have the price sensitive information.

Apart from the vague categorization, the Act also fail to include the following related entities as Insider despite of the fact they can posses the price sensitive information;

- a. *Control person/entity*: The Canadian Ontario Securities Act, 1990 in section 1(1) have defined control person as ‘A person or company who holds a sufficient number of the voting rights attached to all outstanding voting securities of an issuer to affect materially the control of the issuer.’ The Securities Act of Nepal does not explicitly cover persons who exercise control indirectly, such as beneficial owners, parent companies, or shadow directors. They can influence corporate decisions or gain access to material information without holding formal titles. The Securities Law of the People's Republic of China in section 51(2) mentions about ‘...the actual controller of the company...’ as Insider of the company. So, control person should be included.
- b. *Tipper and Tippee*: The existing classification punish one who gain benefit by trading the securities based on price sensitive information one has. It does not explicitly mention about punishment to one who leaks such material information without taking any benefit.

Tipper is one who leaks the information and tippee is one who trades based on that information. The Law should clearly make provisions for punishment of one who leaks the information, not only to who uses it for their benefit. One with such price sensitive information can leak it to one's family member and the family can enjoy the benefit with the tipper being immune. Therefore, explicit inclusion of tipper as insider is paramount.

- c. *Government Officials & Regulators*: The Act ignores state actors or regulators who may gain sensitive, unpublished information (e.g., through regulatory filings, approvals, or policy changes). These individuals can exploit inside knowledge of licenses, tax benefits, or mergers, yet are not clearly covered.
- d. *Temporary insiders*: Temporary insiders are individuals not permanently employed by or directly affiliated with a company but is hired as per need like consultants, contractors, or advisors who may have access to inside information. It may come under the 'employer' of the section, but dispute can arise on whether they are truly an employer or not. So, it is better to exclusively include them.

5. Extra territorial crimes:

The existing law is silent on whether the insider trading done from outside Nepal falls under its scope or not. Explicit mention of territorial or extra-territorial jurisdictions shall be incorporated in the current Act.

6. Absence of Whistleblower Protection:

Whistleblowers play a pivotal role in uncovering insider trading activities, often providing the crucial information that leads to investigations and prosecutions. (Fridman Fels Soto & PLLC 2024) A study on the Dodd–Frank whistleblower program¹⁵ introduced by US revealed that whistleblower protections and rewards can effectively deter insider trading. (Raleigh 2024, 3742) It is necessary to protect the whistleblower who give information regarding insider trading as it will bring the crime under the purview of law. The existing law does not expressly protect individuals who report insider trading. Like the protection of whistleblower providing information relating to corruption or irregularities as provisioned in section 29 of the Right to information Act, 2008, the whistleblower of insider trading shall be ensured protection in the law.

¹⁵ The Dodd-Frank whistleblower program refers to the provisions within the Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act of 2010 that created and strengthened incentives and protections for individuals reporting securities and commodities law violations. Key aspects include mandatory monetary awards for whistleblowers who provide original information leading to successful enforcement actions (10-30% of collected monetary sanctions) and robust anti-retaliation protections against adverse employment actions.

7. Mandatory disclosure of trading plans by Insiders:

Insider trading occurs when there is breach of fiduciary duty by the insiders. As adopted by the amendments to Rule 10b5-1 under the Securities Exchange Act of 1934 by the Securities and Exchange Commission (the “SEC”), insider shall disclose their trading plans, including purchases or sales of securities, to the relevant regulatory authority. Nepal should explicitly introduce mandatory disclosure of insider trading plans and pre-clearance requirements in the Securities Act or through SEBON regulations.

8. Provision of cooling-off period:

A cooling-off period is a mandatory waiting time imposed before insiders (like directors, senior executives, or employees with access to unpublished price-sensitive information) can buy or sell the company’s securities. It will ensure that insiders don’t trade immediately after they have received or are likely to have access to confidential information. The cooling off period adopted by SEC for directors is 120 days and that for issuers is 30 days. (Stersic 2023, 495) Similar provisions relating to cooling off period shall be made in the Nepalese law.

9. Active role of SEBON:

SEBON is the central regulatory body regarding the trade and exchange of securities. It is often alleged to not discharge its duty effectively and efficiently. SEBON pretended to be serious about introducing a code of conduct for market participants to curb insider trading after assuming that there were companies who leaked information through brokers in order to benefit influential market players. However, no serious action has been taken since then. (Editor 2018) An active and serious role of SEBON is required to combat and tackle insider trading in Nepal.

Therefore, Insider dealing remains a pressing concern in Nepal which can be addressed by some timely changes in the legal framework along with the activeness of regulatory bodies.

Conclusion

The regulation of insider dealing in Nepal remains in a formative stage, characterized by a legal framework that recognizes the offense but lacks the precision, deterrence, and enforcement vigor required to address it effectively. Broad and vague definitions, lenient punishments, and incomplete categorization of insiders undermine the capacity of the law to achieve its objectives. Moreover, enforcement challenges are compounded by institutional weaknesses within SEBON and the absence of protective mechanisms for whistleblowers or provisions for extraterritorial jurisdiction. Comparative insights from jurisdictions such as the United States, United Kingdom, India, and China reveal the need for Nepal to recalibrate its approach by introducing clearer definitions of insider information, stronger penalties, whistleblower protection, disclosure obligations, and proactive regulatory oversight. Strengthening these aspects is vital not only to deter unfair trading practices but also to restore and maintain investor confidence in Nepal’s growing capital market. Ultimately, combating

insider dealing is not merely a legal necessity but a fundamental step towards fostering transparency, accountability, and sustainable economic growth in Nepal's financial sector.

References

- Cambridge Dictionary. 2025a. "Dealing." Accessed September 7, 2025. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dealing>.
- Cambridge Dictionary. 2025b. "Insider." Accessed September 7, 2025. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/insider>.
- Criminal Justice Act. 1993. United Kingdom, ss. 53, 56.
- Credit Rating Niyamavali (Credit Rules). 2068 (2011). Nepal: Securities Board of Nepal (SEBON), Preamble, rr. 3, 24.
- Davis, Harry S. 2017. "Overview of the Law of Insider Trading." *Insider Trading Law & Compliance AB*, Q 1.18: 17.
- Dhitopatra Sambandhi Ain (Securities Act). 2063 (2007). Nepal, Preamble, ss. 2(f), 3, 5(n), 5(o), 91(1), 91(1) (Explanation), 92, 101.
- Dhitopatra Sambandhi Ain (Securities Act) Amendment Bill. 2081 (2025). Nepal: Government of Nepal, Ministry of Finance, House of Representatives, s. 27.
- Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act. 2010. United States of America.
- Emerging Markets Committee of the International Organization of Securities Commissions. 2003. *Insider Trading: How Jurisdictions Regulate It*. Madrid: IOSCO.
- Editor. 2018. "Insider Trading." *The Kathmandu Post*, April 10, 2018.
- Fridman Fels Soto & PLLC. 2024. "The Role of Whistleblowers in Insider Trading Cases: A Double-Edged Sword." Accessed September 6, 2025. <https://ffslawfirm.com/role-of-whistleblowers-in-insider-trading-cases/>.
- James H. Thompson. 2013. "A Global Comparison of Insider Trading Regulations." *International Journal of Accounting and Financial Reporting* 3 (1): 1–13.
- Kathmandu Post. See Editor 2018.
- Legal Information Institute. 2025. "Insider." Cornell Law School. Accessed September 5, 2025. <https://www.law.cornell.edu/wex/insider>.
- Lee, T. Peter. 1982. "Law and Practice with Respect to Insider Trading and Trading on Market Information in the United Kingdom." *Journal of Comparative Corporate Law and Securities Regulation* 4 (1): 389–401.
- Legislation Comment. n.d. "The Statutory Control of Insider Trading—Section 103, Securities Industry Act 1986." *Malayan Law Review*: 276.

- Machan, Tibor R. 1996. "What Is Morally Right with Insider Trading." *Public Affairs Quarterly* 10 (1): 1–35.
- Raleigh, Jacob. 2024. "The Deterrent Effect of Whistleblowing on Insider Trading." *Journal of Financial and Quantitative Analysis* 59 (8): 3739–3748.
- Richardson Lissack. n.d. "A Guide to Insider Dealing." Accessed September 5, 2025. <https://www.richardsonlissack.co.uk/publication/a-guide-to-insider-dealing/>.
- Securities Act. 1933. United States of America, Rule 10b5–1, Rule 10b5–1(c).
- Securities and Exchange Board of India Act. 1992. India, ss. 15G, 24(1).
- Securities and Exchange Board of India (Prohibition of Insider Trading) Regulations. 1992. India, r. 2(e).
- Securities and Exchange Board of India (Prohibition of Insider Trading) Regulations. 2015. India, rr. 2(d), 2(g).
- Securities Law of the People's Republic of China. 1988. China, ss. 51(2), 91.
- Sharma, Narayan Prasad. 2018. "A Reading into Insider Trading: Concept, Cases, Consequences and Countermeasures." *NJA Law Journal* 17: 113–123.
- ShareSansar. 2025. "Insider Trading in Nepal's Stock Market and Its Effect on Middle-Class Investors." Accessed September 10, 2025. <https://www.sharesansar.com/newsdetail/insider-trading-in-nepals-stock-market-and-its-effect-on-middle-class-investors-2025-05-16>.
- Shaw, William H., and Vincent E. Barry. 2001. *Moral Issues in Business*. 8th ed. United States: Wadsworth Publishing.
- Starkey, Kelly, Kenneally, Cunningham, Turnbach & Yannone. 2024. "Elements of Insider Trading Charges." February 12, 2024.
- Stersic, Matthew R. 2023. "Cooling-Off or Completely Freezing? Rule 10b5-1 Insider Trading Plans' Cooling-Off Periods." *Journal of North Carolina Banking Institute* 27 (1): 494–495.
- US Securities and Exchange Commission. n.d. "Insider Trading." Accessed September-6, 2025. <https://www.investor.gov/introduction-investing/investing-basics/glossary/insider-trading>.
- WSFS Financial Corporation. 2020. *Policy for Permissible Trading by Insiders*. Legal Department.

Review on the study report: **Non-Tax Revenue Mobilization and Return on Investment (ROI) in Development Expenditure Nepal's Fiscal Health and Development Efficiency**

✍ Ram Prasad Mainali*

✍ Homkanta Bhandari*

As envisioned by the Training Guidelines of Public Finance Management Training Center (PFMTC), 2077 (B.S.) to develop PFMTC as a center of excellence in research and study regarding the areas of public Financial Management, it has initiated conducting research works outsourcing this job to the private firms engaged in research and development. In last fiscal year, 2024/025, PFMTC outsourced two private consulting firms to do research and prepare study reports on two thematic areas namely: **Non-Tax Revenue Mobilization and Return on Investment (ROI) in Development Expenditure**. PFMTC hopes this review report of two studies will be helpful to those who are interested in learning more in these areas. Following are some of the main findings of these reports:

Executive Summary

This review report is prepared jointly by Dr. Ram Prasad Mainali, Senior Instructor and Homkanta Bhandari, Senior Instructor, PFMTC, which synthesizes two landmark research studies commissioned by the **Public Finance Management Training Center (PFMTC)** during the fiscal year 2024/25. These studies address pressing issues of PFM and the dual pillars of Nepal's fiscal stability: the mobilization of **Non-Tax Revenue (NTR)** and the efficiency of capital expenditure through **Return on Investment (ROI)** analysis. As Nepal prepares for graduation from the **Least Developed Country (LDC)** status by 2026, the findings reveal a critical need for structural reform to address a swelling public debt of 43–44% of GDP and a persistent disconnect between political ambition and economic viability.

Part I: Non-Tax Revenue (NTR) – Status, Scope, and Strategic Potential

1. Current Fiscal Landscape and Relevancy

Nepal faces a stark fiscal challenge where government expenditure consistently outpaces revenue growth, leading to a reliance on volatile tax collections and mounting debt. In FY 2023/24, **Non-Tax Revenue contributed a meager component, 10.03%**, to total government income, compared to 89.07% from tax revenue. This imbalance is historically significant; NTR's relative contribution has decreased from an average of 21.22% (between

* Senior Instructor, PFMTC

* Senior Instructor, PFMTC

2002–2009) to current levels, indicating a diminishing role in the national budget. Strengthening the NTR base is deemed essential for **fiscal stability**, **subnational autonomy**, and a resilient funding stream as concessional foreign aid potentially decreases post-LDC graduation.

2. Systemic Bottlenecks and Governance Issues

The PFMTTC study identifies several "fiscal red flags" and systemic inefficiencies:

- **Revenue Arrears:** A staggering **NPR 472.34 billion** remains unrecovered, alongside significant financial irregularities within the Ministry of Finance.
- **State-Owned Enterprises (SOEs):** Despite a total government investment of NPR 703.93 billion, the return on capital was a negligible **2.4%** in FY 2023/24. Only seven out of 45 SOEs contributed dividends to the treasury, with Nepal Dursanchar Company Limited accounting for 74.56% of total returns.
- **Legal Ambiguities:** While the **Intergovernmental Fiscal Arrangement Act 2017** empowers all three tiers of government to collect NTR, it lacks explicit sharing mechanisms for general non-tax revenues (e.g., passport/visa fees, fines), leading to vertical fiscal imbalances and disincentivizing local collection efforts.

3. Strategic Roadmap: International Models for Nepal

The report advocates for a transition toward market-based and cost-recovery pricing, drawing on successful global strategies:

- **Tourism (The Bhutan Model):** Adopting a "**High Value, Low Volume**" strategy by raising permit fees and developing luxury infrastructure in restricted regions like Upper Mustang and Dolpo.
- **Asset Monetization (The India/Australia Model):** Implementing a **National Monetization Pipeline (NMP)** to lease mature public infrastructure (highways, transmission lines) to the private sector to fund new capital projects.
- **Heritage Management (The Angkor Wat Model):** Utilizing tiered pricing and premium passes for sites like Pashupatinath and Lumbini to fund conservation through visitor-driven revenue.

Part II: Efficiency in Development Expenses – An Analysis of Return on Investment (ROI)

1. Rationale: The Cost of Misallocated Resources

With debt servicing now consuming roughly **16% of total government spending**, Nepal's fiscal space for development is shrinking. In FY 2024/25, only **19% of the national budget** was allocated to capital projects, with actual utilization hovering around 48%. The study

warns that "National Pride Projects" (NPPs), if prioritized for political visibility rather than economic return, transform from assets into long-term financial liabilities.

2. Case Study Analysis: Financial Viability vs. Projections

Using **Discounted Cash Flow (DCF)** analysis, the study reveals an alarming disparity between original feasibility studies and actual performance:

- **Pokhara International Airport (PIA):**
 - **Projections:** Originally estimated to have an **IRR of 11.41%**.
 - **Reality:** The new analysis shows an **IRR of only 3.67%** (below the 5% cost of capital) and a **negative Net Present Value (NPV) of NPR 9.48 billion**.
 - **Causes:** Geopolitical dependencies (India's refusal of air routes), technical oversights regarding the Instrument Landing System (ILS), and the "Build It and They Will Come" fallacy.
- **Chobhar Dry Port:**
 - **Projections:** A World Bank appraisal originally projected a massive **32.1% IRR**.
 - **Reality:** The port currently handles a mere **0.06% of the country's imports**, resulting in a **negative IRR of -0.0039%** and a negative NPV of **NPR 1.94 billion**.
 - **Causes:** A failure to assess market risk and user behavior; traders found the port logistically inconvenient and more expensive than traditional border points.
- **Damak View Tower:**
 - **Findings:** This project proceeded **without any formal economic appraisal**. It remains commercially vacant a year after completion and requires an additional **NPR 500 million** for access roads, highlighting a total lack of integrated planning.

3. Systemic Failures in the Project Cycle

The ROI study identifies a "policy-implementation lag" where robust legal frameworks (like the Public Procurement Act) are overridden by non-technical factors:

- **Flawed Feasibility Studies:** Often conducted by entities with **conflicts of interest** (e.g., the PIA study was done by the contractor's parent nation) and relied on overly optimistic assumptions.
- **Political Influence:** Projects are frequently driven by political enthusiasm, prioritizing "standalone" visibility over essential supporting infrastructure.
- **Lack of Accountability:** There are currently no institutional mechanisms to measure actual performance against initial promises once a project is completed.

Synthesis of Findings: Common Themes and Critical Gaps

Both studies converge on a single realization: **Nepal's public finance management is hindered by a disconnect between formal procedures and political reality.**

- **Revenue vs. Expenditure:** While the government struggles to mobilize NTR (only achieving 10% of total revenue), it simultaneously misallocates the limited funds it does have into high-cost infrastructure that yields negative returns.
- **Governance Vacuum:** The underperformance of SOEs (2.4% return) and the failure of NPPs (negative IRR) both stem from a lack of **performance-based management** and the absence of independent technical oversight.
- **Debt Sustainability:** The mismatch between the cost of financing (interest on loans) and the actual IRR generated by projects like PIA and Chobhar Dry Port directly threatens national fiscal sustainability.

Actionable Recommendations for Policy Reform

To build a "self-reliant and stable financial environment," the sources propose a multi-faceted reform agenda:

1. Reforming Project Selection and Oversight

- **Independent Third-Party Reviews:** Mandate external reviews for all feasibility studies of projects exceeding **NPR 1 billion** to eliminate conflicts of interest.
- **Post-Implementation Audits:** Introduce mandatory evaluations **3–5 years after project completion** to compare actual IRR/NPV against original projections.
- **National Project Bank:** Depoliticize project selection by strictly utilizing the National Project Bank's scoring system based on implementation readiness and strategic significance.

2. Enhancing Revenue Mobilization

- **SOE Reform:** Transition toward performance-based management with clear rewards and punishments for CEOs, and utilize **Public-Private Partnerships (PPPs)** to revitalize struggling entities.
- **Natural Resource Governance:** Reform the **National Natural Resources and Fiscal Commission (NNRFC)** and adopt a **derivation-based sharing mechanism** where a larger portion of royalties stays with the affected sub-national entities.
- **Digitalization:** Accelerate the digitalization of all payment systems for fees, charges, and fines to minimize leakages and enhance transparency.

3. Fiscal Discipline and Transparency

- **Debt Impact Assessments:** Require the **Public Debt Management Office (PDMO)** to conduct mandatory assessments of the impact of large loans on national fiscal sustainability before approval.
- **Integrated Budgeting:** Legally mandate that all project proposals include budgets for **ancillary infrastructure** (roads, utilities) and a 5-year operational plan.
- **Transparency in Natural Resources:** Ensure that dedicated funds (e.g., pollution control fees) are used for their intended purposes rather than remaining unspent.

Conclusion

The studies commissioned by PFMTC serve as a critical image for Nepal's fiscal policymakers. The evidence suggests that **enhancing non-tax revenue and ensuring the economic efficiency of development projects are not merely supplementary measures but fundamental pillars for sustainable development.** By adopting international best practices, such as asset monetization, cost-recovery pricing, and independent project audits; Nepal can mitigate its mounting debt and ensure that public investments drive transformative growth rather than becoming long-term financial burdens.

The path forward requires **strong political commitment** to overcome vested interests and a shift toward evidence-based decision-making to safeguard the nation's economic future.

राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय

सेवाकालीन तालिम, २०८२

मिति: २०८२/ ०८/ ०७ देखि ३२ कार्यदिन सम्म

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरमवन, ललितपुर

राजस्व प्रशासनसम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०८२ मा सहभागी प्रशिक्षार्थीहरू ।

आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय

सेवाकालीन तालिम, २०८२

मिति : २०८२/ ०८/ १३ देखि ३३ कार्यदिन सम्म

खप्तड समूह

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरमवन , ललितपुर

आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिममा सहभागी प्रशिक्षार्थीहरू ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र हरिहरभवन ललितपुरको भवन

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

फोन नं.: ५०१०३०६/३०७

फ्याक्स: ५०१०३०३

इमेल: info@pfmtc.gov.np

वेब: www.pfmtc.gov.np

Government of Nepal

Ministry of Finance

Public Finance Management Training Center

Harihar Bhawan, Lalitpur

Phone: 5010306/307

Fax: 5010303

E-mail: info@pfmtc.gov.np

Web: www.pfmtc.gov.np